EUROPEAN UNIVERSITY

UDC 33

ISSN: 2545-4552 (Print)
ISSN: 2545-4560 (Online)

IDEA

International Journal *of* Science and Arts

ИДЕЈА Меѓународно списание за наука и уметност

IDEA Int. J. Sci. Arts ИДЕЈА Меѓунар. Спис. Наук. Умет.	VOL. ГОД. 7	No. Број 13	pp. стр. 1 - 217	Skopje Скопје 2023

IDEA

International Journal

of Science and Arts

ИДЕЈА Меѓународно списание за наука и уметност

IDEA Int. J. Sci. Arts	**VOL.**	**7**	**NO.**	**13**	pp.	**1-217**	**Skopje**	**2023**
ИДЕЈА Меѓунар. Спис. Наук. Умет.	**ГОД.**		**Број.**		стр.		**Скопје**	

International Journal of Science and Arts – IDEA
Меѓународно списание за наука и уметност – ИДЕЈА
Publisher
European University – Skopje
About the publisher
Assoc. Prof. Aleksandra Andreska Sarevska, PhD, European University - Skopje

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD
Prof. Biljana Andreska Bogdanovska, PhD, Chancellor, European University - Skopje (Macedonia);
Prof. Elizabeta Stamevska, PhD, Facultuy of Economics, European University - Skopje (Macedonia); Prof. Aleksandra Stankovska, PhD, Faculty of Economics, European University - Skopje (Macedonia); Asst. Prof. Tatjana Dolinšek, PhD, Faculty for commercial and business science (FCBS), Slovenia; Asst. Prof. Tatjana Kovač, PhD, Faculty for commercial and business science (FCBS), Slovenia; Ognyana Stoichkova, PhD, Faculty of Economics, University of finance, business and entrepreneurship, Sofia (Bulgaria); Assoc. Prof. Yakim Kitanov, PhD, Faculty of Economics, University of finance, business and entrepreneurship, Sofia (Bulgaria); Asst. Prof. Virginiya Zhelyazkova, PhD, Faculty of Economics, University of finance, business and entrepreneurship, Sofia (Bulgaria); Asst. Prof. Dinka Zlateva, PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Faculty of Economics, Blagoevgrad (Bulgaria); Prof. Zdravko Špirić, PhD, Green infrastructure Ltd., Zagreb (Croatia); Prof. Mile Matijević, PhD, Faculty of Legal Sciences, University of Business Studies, Banja Luka (Bosnia and Hercegovina); Assoc. Prof. Gjorgi Slamkov, PhD, Faculty of Law, European University - Skopje (Macedonia); Prof. Zeljko Bratulovic, PhD, Department of History of Law and State, University of Rijeka (Croatia); Asst. Prof. Zeynep Ece Ünsal, PhD, Başkent Unıversıty - Ankara (Turkey); Asst. Prof. Abdullah İslamoğlu, PhD, İstanbul University – İstanbul (Turkey); Asst. Prof. Aleksandar Nacev, PhD, Faculty of Detectives and Criminalistics, European University - Skopje (Macedonia); Prof. Žarko Ćulibrk, PhD, Faculty of Security and Protection, Banja Luka, Republic of Srpska (Bosnia and Hercegovina); Prof. Zdravko Skakavac, PhD, Faculty for Legal and Business Studies dr. Lazar Vrkatić, Novi Sad, Union University, Belgrade (Serbia); Prof. Ljubo Pejanovic, PhD, Faculty of Law and Business Studies dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, University Union, Belgrade (Serbia); Prof. Boris N. Krshev, PhD, Faculty for Law and Business Studies Dr. Lazar Vrkatic, Novi Sad (Serbia); Prof. Miroslav Milutinović, PhD, College of Professional Studies of Traffic Management, Niš (Serbia); Eneko Sanz, PhD, Band Research, Barselona (Spain); Prof. Gordana Vrencoska, PhD, Faculty of Art and Design, European University - Skopje (Macedonia); Prof. Marina Kocareva Ranisavljev, M.Sc. School of Textile Design, Technology, and Management, DTM, Belgrade (Serbia); Asst. Prof. Katerina Vasileva Geshoska, PhD, Faculty of dentistry, European University - Skopje (Macedonia); Prof. Hristo Kissov, PhD, Faculty of Dentistry, Medical University of Plovdiv (Bulgaria); Prof Kujtim Shala, PhD, Head of Prosthodontics Department Dental school - Medical University, Univesity of Prishtina “Hasan Prishtina” (Kosovo); Prof. Hasan Mehmeti, PhD, Univesity of Prishtina “Hasan Prishtina” (Kosovo); Prof. Pietro Zecca, PhD, University of Florence, Department of Mathematics and Computer Science “Ulisse Dini” (DIMAI) (Italy); Assoc. Prof. Igor Lazov, PhD, Faculty of Informatics, European University - Skopje (Macedonia).

Editor-in-Chief
Assoc. Prof. Anita Shesho, PhD, Faculty of Economics, EURM (Macedonia)
Technical Editor
Asst. Aleksandar Trajkovski, M.Sc., Faculty of Detectives and Criminalistics, EURM (Macedonia)
Graphic Design
Prof. Gordana Vrencoska, PhD, Faculty of Art and Design, EURM (Macedonia)
Cover Illustration
Prof. Gordana Vrencoska, PhD, Faculty of Art and Design, EURM (Macedonia)
Proofreader (Macedonian)
Valentina Bacvarovska
Zaklina Zdraveska
Proofreader (English)
Marija Dragovic, MA

UDC: “St. Kliment Ohridski” Library – Skopje
Copies: 30
Frequency: 2 Issues Per Year
Skopje, June 2023
Address
European University – Skopje
Kliment Ohridski Blvd 68
Skopje 1000, Macedonia
Telephone: +389 2 320 2020
Fax: +389 2 320 2030
Email: idea@eurm.edu.mk
www.eu.edu.mk

Почитувани читатели,

Пред вас е 13. број од Меѓународното списание за наука и уметност ИДЕЈА. Имајќи го предвид мултидисциплинарниот карактер на ова списание, презентираните трудови и дела на авторите опфаќаат актуелни теми и проблематики од различни научни области и подрачја од економијата, правото и политиката, безбедноста, информатиката, уметноста и етиката.

Во трудовите од областа на економијата се обработуваат предностите и предизвиците на електронската трговија која добива сѐ поголемо значење во денешни услови со развој на дигиталната економија; анализа на значењето на електронското банкарство во унапредувањето на платежните трансакции и секојдневните активности на бизнисите, но исто така и осврт на криптовалутите како дигитални, виртуелни валути кои се воведени како алтернатива на традиционалните банкарски системи и финансиски пазари; анализа на движењето на каматните стапки во банкарскиот сектор, следејќи ги практиките и искуствата на развиените земји; испитување на важноста и улогата на тимот и тимската работа во остварувањето на организациските цели.

Понатаму, во делот од правото и политиката се опфатени трудови кои третираат проблематики поврзани со правните аспекти за ефикасна борба против перење пари; анализа на политичката корупција; разработување на улогата на казнено-правната заштита од семејно насилство; анализа на современите тенденции во уредувањето на наследните односи; истражување на историските и културните разлики помеѓу земјите, со компаративен осврт на разликите помеѓу европските и балканските земји; како и анализа на меѓународните односи и нивното влијание врз глобалниот мир.

Во делот за безбедноста, пак се опфатени трудови кои ја анализираат генезата на настанувањето на конфликтните односи помеѓу земјите со посебен осврт на индо-пакистанската војна; улогата на службите за разузнавање и компаративен преглед на разузнавачко-безбедносната заедница на САД; разработување на појавните облици на криминалот во областа на уметноста, како и примена на форензичката фотографија во криминалистиката.

Развојот на информатичката технологија со себе носи и определени ризици од нејзината примена. Во презентираните трудови е опфатена анализа на примената на информатичката технологија и формите на насилство врз децата при користењето на социјалните мрежи; како и примената на вештачката интелигенција и поврзаните правни импликации.

Во презентираните трудови и дела од областа на уметноста има разработени теми поврзани со новите предизвици и модни формати во развојот на македонската етномода во услови на дигиталната ера; анализа на развојните фази на функционален прототип и значењето на дизајнирањето прототип при развојот на нови производи; како и симболична рефлексија на денешното семејство претставено во уметничко дело. На крајот е презентиран труд кој ја разработува корелацијата на индиската мудрост и етиката.

Нека овој краток осврт на приложените трудови биде мотив за подетално проучување и анализа на обработените теми во трудовите, како и инспирација за понатамошни истражувања.

Главен и одговорен уредник
Проф. д-р Анита Шешо

Dear readers,

You are reading the 13th issue of the International Journal of Science and Art IDEA. Given the multidisciplinary character of this journal, the papers and works herein cover current topics and problems from various scientific fields and areas of economics, law and politics, security, informatics, art, and ethics.

Papers from the field of economics deal with the advantages and challenges of e-commerce, which is increasingly important in today's conditions of development of the digital economy; analysis of the importance of e-banking in the advancement of payment transactions and daily activities of businesses, but also a review of cryptocurrencies as digital, virtual currencies that have been introduced as an alternative to traditional banking systems and financial markets; analysis of the movement of interest rates in the banking sector following the practices and experiences of developed countries; examining the importance and role of the team and teamwork in achieving organizational goals.

Furthermore, the section on law and politics includes papers that deal with problems related to the legal aspects of the effective fight against money laundering; analysis of political corruption; development of the role of criminal-legal protection against domestic violence; analysis of modern tendencies in the arrangement of hereditary relations; research of historical and cultural differences between countries, with a comparative review of the differences between European and Balkan countries; as well as an analysis of international relations and their impact on global peace.

The section on security includes papers that analyze the origin of conflicts between countries with special reference to the Indo-Pakistani war; the role of intelligence services and a comparative overview of the US intelligence-security community; development of emerging forms of crime in the field of art, as well as application of forensic photography in criminology.

The development of information technology brings along certain risks related to its use. The presented papers include an analysis of the use of information technology and forms of violence against children when using social networks; as well as the application of artificial intelligence and related legal implications.

In the presented papers and works from the field of art, the topics range from the new challenges and fashion formats in the development of Macedonian ethnic fashion in the conditions of the digital age; analysis of the development stages of a functional prototype and the significance of designing a prototype in the development of new products; to the symbolic reflection of today's family presented in a work of art. Finally, this issue of the Journal ends with a paper on the correlation of Indian wisdom and ethics.

We hope that this brief review of the attached papers will be a motive for a more detailed study and analysis of the topics covered in the papers, as well as an inspiration for further research.

Editor-in-chief

Assoc. Prof. Anita Shesho, PhD

IDEA Int. J. Sci. Arts ИДЕЈА Меѓунар. Спис. Наук. Умет.	VOL. ГОД.	7	NO. Број.	13	pp. стр.	1-217	Skopje Скопје	2023

Содржина

ЕКОНОМИЈА

Prof. Aleksandra Stankovska, PhD
FINANCIAL INOVATION – CRYPTOCURENCY....................9

Проф. д-р Александра Андреска Саревска
УПРАВУВАЊЕ СО Е-БАНКАРСТВО....................15

Prof. Aleksandra Stankovska, PhD, Asst. Sanja Antik, MSc
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE FUTURE OF BUSINESS....................23

Проф. д-р Александра Андреска Саревска, демонстратор Бранкица Димитровска
ВИДОВИ И ПОЛИТИКА НА УПРАВУВАЊЕ СО Е-ТРГОВИЈА....................31

Asst. Prof. Miki Runtev, PhD
NEW DETERMINANTS AND FORECASTS OF DOMESTIC INTEREST RATES AND THE BANKING SECTOR WITH SPECIAL REFERENCE OF DEVELOPING COUNTRIES....................37

Јасмина Дамеска, м-р Санела Стојаноска
ТИМ И ТИМСКА РАБОТА....................47

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Проф. д-р Ѓорѓи Сламков, проф. д-р Васко Стамевски, проф. д-р Елизабета Стамевска
ПРЕДУСЛОВИ И МЕРКИ ЗА ЕФИКАСНА БОРБА ПРОТИВ ПЕРЕЊЕ ПАРИ....................55

Проф. д-р Марјан Габеров
СЕКСУАЛНОТО НАСИЛСТВО КАКО ЕДЕН ОД ВИДОВИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО, СО ПОСЕБЕН АКЦЕНТ НА КРИВИЧНОТО ДЕЛО СИЛУВАЊЕ....................69

Assoc. Prof. Jana Ilieva, PhD, Assoc. Prof. Blagoj Conev, PhD
HISTORICAL, CULTURAL (NON) – DIFERENCE: EUROPE AND THE BALKANS....................77

Asst. Prof. Berat Dehari, PhD
POLITICAL CORRUPTION – INTERNAL ENEMY OF POLITICAL INSTITUTIONS....................85

М-р Никола Цобоски, д-р Билјана Богданова-Смилевска
СОВРЕМЕНИ ТЕНДЕНЦИИ ВО УРЕДУВАЊЕТО НА НАСЛЕДНИТЕ ОДНОСИ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА....................95

Rilinda Maqellara Memeti
THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL RELATIONS TOWARDS GLOBAL PEACE....................105

БЕЗБЕДНОСТ

Доц. д-р Александар Нацев, м-р Марија Трајковска

ИНДО-ПАКИСТАНСКАТА ВОЈНА ОД 1971 ГОДИНА: ПОБЕДАТА НА ИНДИЈА, ПРЕДАВАЊЕТО НА ПАКИСТАН И СОЗДАВАЊЕТО НА НЕЗАВИСЕН БАНГЛАДЕШ..............119

Асс. м-р Александар Трајковски, м-р Марија Трајковска

КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД НА СЛУЖБИТЕ ОД РАЗУЗНАВАЧКО-БЕЗБЕДНОСНАТА ЗАЕДНИЦА НА СОЕДИНЕТИТЕ АМЕРИКАНСКИ ДРЖАВИ..133

Асс. м-р Александар Трајковски , м-р Марија Спасеска

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ НА КРИМИНАЛОТ ВО ОБЛАСТА НА УМЕТНОСТА..................................145

М-р Марија Спасеска

ФОРЕНЗИЧКА ФОТОГРАФИЈА..157

ИНФОРМАТИКА

Проф. д-р Александар Даштевски, проф. д-р Ристо Христов, м-р Борко Христов

НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА ВО КОРИСТЕЊЕТО НА СОЦИЈАЛНИТЕ МРЕЖИ...........................165

Проф. д-р Ристо Христов, проф. д-р Александар Даштевски, проф. д-р Анис Сефиданоски

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И ПРАВО..177

АРТ И ДИЗАЈН

Проф. д-р Јана Манева-Чупоска

РАЗВОЈОТ НА МАКЕДОНСКАТА ЕТНО-МОДА ВО ДЕНЕШНАТА ДИГИТАЛНА ЕРА – НОВИ ПРЕДИЗВИЦИ И ДИГИТАЛНИ МОДНИ ФОРМАТИ...189

Проф. д-р Јана Манева-Чупоска

ПРАШАЈ НЕШТО...?..201

Андреј Стамевски

РАЗВОЈНИ ФАЗИ НА ФУНКЦИОНАЛНИОТ ПРОТОТИП ВО UX/UI ДИЗАЈНОТ.........................203

ЕТИКА

Доц. д-р Зоран Крстевски

ИНДИСКА МУДРОСТ И ЕТИКА...209

FINANCIAL INOVATION – CRYPTOCURENCY

UDC: 336.746:004.91.056.55
004.031.4

Прегледен труд

Prof. Aleksandra Stankovska, PhD
Faculty of Economics, European University – Skopje

Abstract

Digitization in the modern era of finance has contributed to the creation of the so-called cryptocurrency - a form of digital property used as a means of trading. It is a virtual currency, an unregulated financial territory, and it utilizes the method of cryptography to ensure the security of transactions, control the creation of additional monetary units, and confirm the transfer of currency.

Essentially, cryptocurrencies are digital money traded through the use of pseudonyms. In terms of complexity and anonymity, cryptocurrency transactions are a potential financial threat similar to the risk of money laundering and terrorist financing.

Keywords: *cryptocurrency, digital ownership, cryptography, pseudonyms, and financial threat.*

Introduction

Financial innovation is the creation of new financial instruments, products, services, institutions, or markets. The innovations and use of digital technologies improve economic opportunity and promote financial inclusion. The potential for transformation in the financial sector is enormous due to the acceptance and integration of new technology. The financial innovations observed in the financial system can be classified according to various criteria, indicating their heterogeneity. Artificial intelligence, social networks, machine learning, mobile applications, distributed ledger technology, cloud computing and big data analytics have given rise to new services and business models by established financial institutions and new market entrants.

Finance has been significantly transformed into digital finance by various novel and open technological and business innovations rooted in blockchain technology, such as decentralized finance and cryptocurrency. Digital finance innovations like digital payments, crowdfunding, supply chain finance, and robo-advising have made significant progress.

Blockchain technology is a distributed ledger introduced for cryptocurrency in 2008 by Satoshi Nakamoto. This technology is poised to become one of the most exciting new inventions after the Internet as it resolves the trust issue efficiently via network computing. Blockchain entries, called blocks, are generated via specific protocols that are different for each blockchain. Each block contains encoded information about the previous block, reinforcing the order and structure of the blockchain as it grows.

Analysis and discussion

Cryptocurrency is a digital payment system that doesn't rely on banks to verify transactions. It's a peer-to-peer system that can enable anyone anywhere to send and receive payments. It enables secure online payments without the use of third-party intermediaries. Cryptocurrencies can be mined, purchased from cryptocurrency, or rewarded for work done on a block chain. Instead of being physical money carried around and exchanged in the real world, cryptocurrency payments exist purely as digital entries to an online database describing specific transactions.

Cryptocurrencies are powered by a technology called the blockchain. As its name indicates, a block chain is essentially a set of connected blocks of information on an online ledger. Each block contains a set of transactions that have been independently verified by each validator on a network. Digital assets are stored and recorded on the blockchain ledger where they were issued (in most cases). Your ledger entry has a public and private key associated with it, which you can think of like a computer-generated email address and password. Wallets help store your keys securely so that only you can access your digital assets, and they give you a convenient place to view your assets and ledger positions. This is an important distinction: the digital asset is stored on the blockchain ledger, and the keys that give you access to it are stored in a wallet.[1]

Figure 1. Blockchaim technology

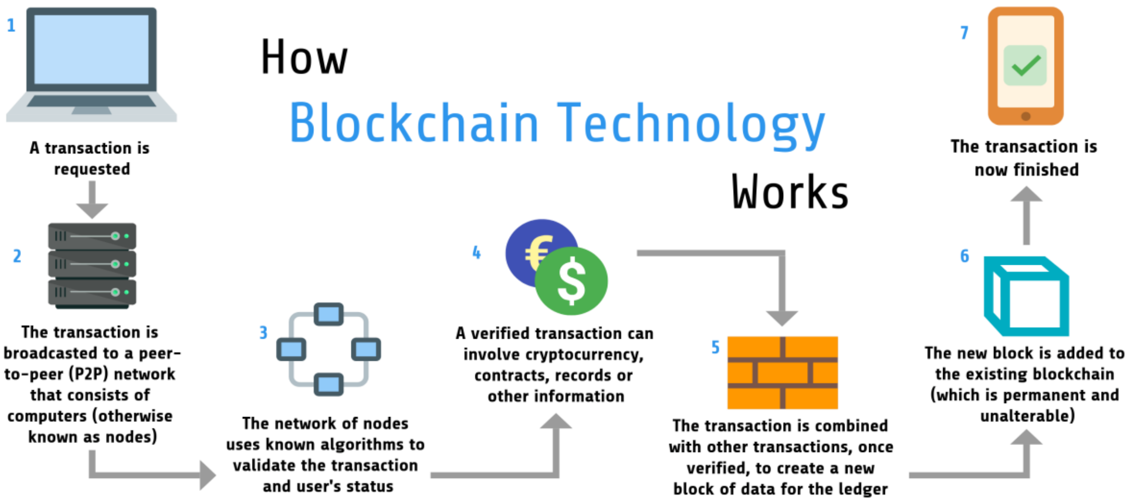

Source: https://blogs.hirevelocity.com/the-21st-century-goldrush-recruiting-blockchain-and-cryptocurrency-talent (27.05.2023).

At its most basic meaning, a blockchain is a list of transactions that anyone can view and verify. In addition, blockchain technology can be utilized to create decentralized financial applications, such as decentralized finance (DeFi) platforms. DeFi is related to global, peer-to-peer financial services on public blockchains: Avalanche, Dai, Wrapped Bitcoin, Chainlink, and Uniswap are among the most popular DeFi tokens. They are trading at $14.72 (down 0.03%), $0.99 (down 0.05%), $27,932.64 (up 2.77%), $6.58 (up

[1] https://www.pwc.com/us/en/tech-effect/emerging-tech/understanding-cryptocurrency-digital-assets.html

0.99%), and $5.13 (up 0.99%), respectively[2]. These platforms, built on the blockchain, allow individuals to access financial services without intermediaries, giving them more control over their financial assets. The list of transactions contained in the blockchain is fundamental for most cryptocurrencies because it enables secure payments to be made between people who don't know each other without having to go through a third-party verifier like a bank.

When you transfer cryptocurrency funds, the transactions are recorded in a public ledger. Cryptocurrency is stored in digital wallets. Not all e-commerce sites allow purchases using crypto currencies. In fact, cryptocurrencies are hardly used for retail transactions. However, cryptocurrency values have made them popular as trading and investing instruments. To a limited extent, they are also used for cross-border transfers. Cryptocurrency, with its decentralized and digital nature, may provide a solution to this issue by advancing financial inclusion.

Cryptocurrencies can be stored and transferred digitally and do not require physical banking infrastructure. This enables individuals living in remote or underserved areas to access and use cryptocurrency without the need for a traditional bank branch, providing an alternative solution for those who may not have access to traditional banking or prefer to maintain their privacy.

Figure 2. The top ten cryptocurrencies

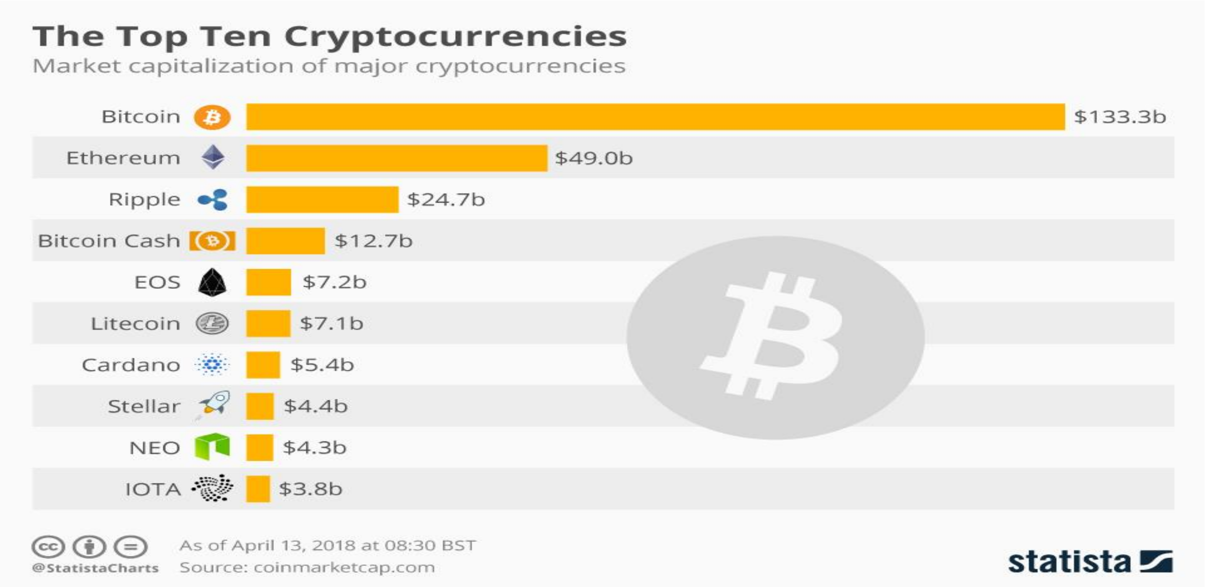

Source: https://www.statista.com/chart/13520/the-top-ten-cryptocurrencies/ (27.05.2023).

Crypto assets are any digital store of value or medium of exchange (currency) that's stored on the blockchain and can be used for: investments, payments & creating a coin to fund a project. Every new block generated must be verified by each node before being confirmed, making it almost impossible to forge transaction histories. The contents of the online ledger must be agreed upon by a network of individual nodes, or computers that maintain the ledger. The mainstream narrative on cryptocurrencies has typically addressed

[2] https://www.newsbytesapp.com/news/business/cryptocurrency-prices-29-05-2023-rates-of-bitcoin-dogecoin-ethereum/story

the speculative and risky nature of this new investable asset class, its uses in cybercrime and the dark web, the negative ESG impacts of mining, and in some cases the victimization of uninformed consumers.

The use of cryptocurrency has increased significantly in recent years, and continued record growth is expected. Chainalysis, Inc., a New York-based research firm focusing on blockchain data and cryptocurrency, reported that total cryptocurrency transaction volume grew to USD 15.8 trillion in 2021, an increase of 567 percent from 2020. In lockstep with the growth in cryptocurrency usage, there has been an increase in the volume of illicit activity involving cryptocurrency. Many investors choose this type of trading because they are attracted by the high volatility of cryptocurrencies, allowing them to potentially get much higher returns than traditional investments, especially if they use leverage. Cryptocurrency prices may fluctuate by more than 10% in a single day, or even more. In 2021, USD 14 billion worth of cryptocurrency was obtained by cybercriminals through a variety of cybercrimes.[3]

Crypto is the most popular investment tool among Americans aged 18-34, beating out individual company stocks, mutual funds, bonds and more. Further, one in five Americans ages 18-34 want the ability to own crypto in their retirement accounts (20%). Stable coins are type of cryptocurrency designed for price stability. Stable coin prices are linked to fiat currencies, commodities or other crypto assets, and it can be used for: payments, foreign exchange and cross-border payments and transfers.

By design, the bitcoin network consumes a large amount of power in order to incentivize the distribution, decentralization, and continued participation needed to secure the network and make it economically difficult to take over more than half of the network's nodes. According to a review in 2021, the bitcoin network consumes an estimated ~113.89 TWh/yr in total.[4]

Because of this volatility, cryptocurrency trading is often considered to be riskier than stock trading, so as the old saying goes: Only trade what you can afford to lose. Trading with leverage should especially be approached with caution. There are two types of risks associated with cryptocurrency trading, i.e., systematic risks and unsystematic risks. The systematic risk is present in all cryptocurrencies because it is inherent in the crypto markets. Unsystematic risk, which is particular to a single crypto asset, could involve a change in the company's fundamentals.

Although security has significantly improved generally in the industry over the years (with increasingly sophisticated security measures being implemented), there have nevertheless been instances of exchanges being hacked in the history of crypto. A notable example is the infamous Mt. Gox hack of 2014, which at the time was the world's biggest Bitcoin exchange. Hackers stole around $460 million worth of Bitcoin.

According to the Financial Action Task Force (FATF), Bitcoin is a digital representation of value that does not have legal tender status in any jurisdiction. As opposed to centralized fiat currencies, cryptos are not regulated by any government and can be owned by any individual without the control of central banks and financial institutions.[5] Unlike financial instruments, cryptocurrencies are not regulated products and do not

[3] https://www.mdpi.com/2227-9091/11/3/51
[4] https://www.weforum.org/agenda/2021/06/cryptocurrencies-financial-inclusion-help-shape-it/
[5] https://www.researchgate.net/publication/355407027_Cryptocurrencies_Key_Risks_and_Challenges

benefit from the standard legal protection afforded traded financial instruments. This leads to convoluted legal risks and inserts uncertainty, which can meaningfully influence both investability and risk management for these digital assets.

There is a widespread belief that cryptocurrencies provide criminal organizations with a new means of committing fraud, money laundering, and a host of other financial crimes. This may not directly impact most cryptocurrency investors who do not intend to use this new technology to commit such crimes. However, investors who find themselves in the unfortunate position of being a victim of financial crime do not likely have the same legal options as traditional victims of fraud. Institutions today combat money-laundering risks through customer due diligence and transaction monitoring. Those foundational activities form the foundation of AML controls for digital currency as well. Institutions should construct a program to counter money-laundering that includes enhanced due diligence and ongoing monitoring for higher-risk customers. Two approaches can help institutions conduct enhanced due diligence and monitoring. One is to leverage technology solutions to streamline processes. The second is regular training of staff about red flags and changes in regulatory policies or industry standards. As a rapidly evolving industry, standards for cryptocurrency businesses inevitably will change, and financial institutions will need to keep up to date, not only regarding how crypto businesses are evolving but also regarding legislative and regulatory responses. This is a highly dynamic area and new laws and regulations are a fact of life in this area.

Conclusion

Cryptocurrency trading appear to be one of the fastest growing markets in the world. Surveys conducted by major exchanges suggest that hundreds of thousands of people are signing up to exchange platforms each month.

A cryptocurrency is a form of digital asset based on a network that is distributed across a large number of computers. This decentralized structure allows them to exist outside the control of governments and central authorities. The advantages of cryptocurrencies include cheaper and faster money transfers and decentralized systems that do not collapse at a single point of failure. The disadvantages of cryptocurrencies include their price volatility, high energy consumption for mining activities, and use in criminal activities.

Cryptocurrencies have long been heralded as the future of finance, but it wasn't until 2020 that traditionally conservative and risk-averse institutions became proactive investors in this complicated alternative asset class.

Reference:

1. Haider, H. ”Innovative financial technologies to support livelihoods and economic outcomes” (2018).
2. https://jfin-swufe.springeropen.com/articles/10.1186/s40854-022-00420-y
3. https://www.binance.com
4. https://kriptovaluti.mk
5. https://www.bitcoin.com

6. https://blogs.hirevelocity.com/the-21st-century-goldrush-recruiting-blockchain-and-cryptocurrency-talent
7. https://www.coinbase.com/learn/crypto-basics/what-is-a-blockchain
8. https://www.pwc.com/us/en/tech-effect/emerging-tech/understanding-cryptocurrency-digital-assets.html
9. https://www.researchgate.net/publication/355407027_Cryptocurrencies_Key_Risks_and_Challenges
10. https://www.newsbytesapp.com/news/business/cryptocurrency-prices-29-05-2023-rates-of-bitcoin-dogecoin-ethereum/story
11. https://www.mdpi.com/2227-9091/11/3/51
12. https://www.weforum.org/agenda/2022/11/cryptocurrency-us-midterms/
13. https://mk.wikipedia.org
14. https://www.weforum.org/agenda/2021/06/cryptocurrencies-financial-inclusion-help-shape-it

УПРАВУВАЊЕ СО Е-БАНКАРСТВО

UDC: 336.71:004.031.4]:005 *Прегледен труд*

Проф. д-р Александра Андреска Саревска

Факултет за информатика, Европски универзитет – Скопје

Апстракт

Брзо напредувачката глобална информациска инфраструктура (вклучувајќи ја информатичката технологија и компјутерските мрежи како што се интернетот и телекомуникациските системи) овозможува развој на електронската трговија на глобално ниво. Речиси универзалната поврзаност што ја нуди интернетот го направи непроценлива деловна алатка. Овие случувања создадоа нов тип на економија, што многумина ја нарекуваат „дигитална економија“. Оваа брзорастечка економија со себе носи технологии кои брзо се менуваат, го зголемува интензитетот на знаењето во сите области на бизнисот и создава виртуелни синџири на снабдување и нови форми на бизниси и канали за испорака на услуги, како што е е-банкарството. Како директна последица на појавата на „дигиталната економија“, се чини, дека рамнотежата на моќта се префрла на клиентите. Клиентите сè повеќе бараат поголема вредност, со стоки приспособени на нивните точни потреби, со помали трошоци и што е можно побрзо. За да се исполнат овие барања, бизнисите треба да развијат иновативни начини за создавање вредност кои често бараат различни архитектури на претпријатијата, различни ИТ-инфраструктури и различен начин на размислување за водење бизнис. Оваа трансформација на бизнисот од стара компанија во нова агилна електронска корпорација не е лесна и бара многу иновативно размислување, планирање и инвестиции.

Клучни зборови: *управување, е-банкарство, клиенти, дигитална економија, приходи, трошоци*.

E-BANKING MANAGEMENT

Abstract

The fast advancing global information infrastructure (including information technology and computer networks such as the Internet and telecommunications systems) enable the development of electronic commerce at a global level. The nearly universal connectivity which the Internet offers has made it an invaluable business tool. These developments have created a new type of economy, which many call the "digital economy". This fast emerging economy is bringing with it rapidly changing technologies, increasing knowledge intensity in all areas of business, and creating virtual supply chains and new forms of businesses and service delivery channels such as e-banking. As a direct consequence of the emergence of the "digital economy", the balance of power seems to be shifting to the customers. Customers are increasingly demanding more value, with goods customized to their exact needs, at less cost, and as quickly as possible. To meet these

demands, businesses need to develop innovative ways of creating value which often require different enterprise architectures, different IT infrastructures and different way of thinking about doing business. This transformation of business from an old company to a new agile electronic corporation is not easy and requires a lot of innovative thinking, planning and investment.

Keywords: *management, e-banking, customers, digital economy, incomes, expenses*.

1. Што е е-банкарство?

Во својата основна форма, е-банкарството може да значи обезбедување информации за банката и нејзините услуги преку почетната страница на World Wide Web (WWW). Пософистицираните услуги за електронско банкарство обезбедуваат пристап на клиентите до сметки, можност за преместување на нивните пари помеѓу различни сметки и плаќање или аплицирање за заеми преку е-канали. Терминот е-банкарство ќе се користи во овој труд за да се опише вториот тип на обезбедување услуги од страна на една организација за своите клиенти. Таквите клиенти можат да бидат или поединец или друг бизнис.

За да се разбере електронската дистрибуција на стоки и услуги, работата на Rayport и Sviokla (1994; 1995) е добра почетна точка. Тие ги истакнуваат разликите помеѓу физичкиот пазар и виртуелниот пазар, кој го опишуваат како арена дефинирана со информации. Во контекст на е-банкарството, електронска испорака на услуги значи клиент кој врши трансакции, користејќи онлајн електронски канали како што е интернетот.

Многу банки и други организации се желни да го користат овој канал за да ги испорачаат своите услуги поради релативно пониските трошоци за испорака, повисоките продажби и потенцијалот за нудење поголема погодност за клиентите. Но, овој медиум нуди многу повеќе придобивки, за кои ќе се дискутира во следните редови. Голем број на организации од внатре и надвор од финансискиот сектор во моментов нудат е-банкарство кое вклучува испорака на услуги, користејќи телефони со протокол за безжична апликација (WAP) и интерактивна телевизија (iTV).

Многу луѓе го гледаат развојот на е-банкарството како револуционерен развој, но, пошироко кажано, е-банкарството може да се гледа како уште еден чекор во еволуцијата на банкарството. Исто како и банкоматите им дава на потрошувачите уште еден медиум за водење на нивното банкарство. Стравувањата дека овој канал целосно ќе ги замени постојните канали веројатно не се основани, а и досегашното искуство покажува дека иднината носи мешавина од „кликови (е-банкарство) и физичко присуство (филијали)“. Иако трошоците за стартување на каналот за интернет-банкарство можат да бидат високи, тој брзо може да стане профитабилен откако ќе се постигне критична маса.

2. Еволуција на е-банкарството

Има значителен развој во секторот за е-финансиски услуги во изминатите 30 години. Според Devlin (1995), до раните 1970-ти, функционалната демаркација беше доминантна со многу наметнати регулаторни ограничувања. Една главна последица од ова беше ограничената конкуренција и на домашно и на меѓународно ниво. Како резултат на тоа имаше големо потпирање на традиционалната

испорака на финансиски услуги заснована на филијали и мал притисок за промена. Ова постепено се промени со дерегулацијата на индустријата во текот на 1980-тите и 1990-тите, додека во ова време, сè поважната улога на информациските и комуникациските технологии донесе посилна конкуренција и притисок за побрзо темпо на промени.

Интернетот е релативно нов канал за испорака на банкарски услуги. Нејзината рана форма „онлајн банкарски услуги“, која бара компјутер, модем и софтвер, обезбедени од продавачите на финансиски услуги, првпат беше претставена во раните 1980-ти. Сепак, не успеа да биде широко прифатено и повеќето иницијативи од овој вид беа прекинати. Со брзиот раст на другите видови електронски услуги од средината на 1990-тите, банките го обновија својот интерес за електронските начини на испорака користејќи интернет. Пукањето на интернет-балонот, во почетокот на 2001 година, предизвика шпекулации дека можностите за фирмите за интернет-услуги исчезнале. Компаниите „dot.com“ и интернет-играчите се бореа за опстанок во тоа време, но е-трговијата брзо закрепна од тој шок и повеќето нејзини филијали, вклучително и е-банкарството, постојано, а во некои случаи и драматично, растат во повеќето делови на светот. Едно истражување спроведено од TechWeb News во 2005 година (TechWeb News, 2005) покажа дека е-банкарството е најбрзо растечката комерцијална активност на интернет. Во своето истражување за корисниците на интернет, откри дека 13 милиони Американци извршуваат некоја банкарска активност преку интернет во еден обичен ден, што е скок од 58 отсто во однос на крајот на 2002 година.

Ширењето на онлајн банкарството се совпадна со ширењето на брзите широкопојасни врски и зголеменото созревање на популацијата на корисници на интернет. Друг фактор во растот на е-банкарството е тоа што банките ги открија придобивките од е-банкарството и станаа желни да им го понудат како опција на клиентите.

3. Зошто е-банкарството е важно?

Разбирањето на е-банкарството е важно за неколку засегнати страни, меѓу кои е и управувањето со организации кои се поврзани со банкарството, бидејќи тоа им помага да извлечат придобивки од тоа. Интернетот како канал за испорака на услуги е фундаментално различен од другите канали како што се мрежите на филијали, телефонското банкарство или банкоматите. Затоа, тоа покренува уникатни видови предизвици и бара иновативни решенија.

Многу банки и други организации веќе имаат имплементирано или планираат да имплементираат е-банкарство поради многуте потенцијални придобивки поврзани со него. Некои од овие главни придобивки се накратко опишани подолу.

3.1. Избор и погодност за клиентите

Во жестоката битка за клиентите, обезбедувањето уникатно искуство е убедливиот елемент што ќе ги задржи клиентите. Пристапот „клиентот на прво место“ е клучен за успех во е-банкарството. Клиентите го држат клучот за успехот, а компаниите мора да откријат што сакаат различните клиенти и

да го обезбедат тоа користејќи ја најдобрата достапна технологија, осигурувајќи се дека дејствуваат според најновите, најсовремени информации.

Во модерните деловни средини, клиентите сакаат поголем избор. Тие сакаат традиционален опсег на банкарски услуги, зголемени со практичноста на онлајн способностите и посилен фокус на банките на развивањето лични односи со клиентите. Avkiran (1999) ја истакнува важноста на човечкиот допир во услугите на клиентите. Учтивоста и уредноста, препознавањето преку поздравувањето, подготвеноста да се обезбеди брза услуга, способноста за извинување и изразување загриженост заради грешки се важни за клиентот на банката. Поголемиот дел од овие аспекти на услугите на клиентите не можат да се автоматизираат. Соодветноста на членовите на персоналот, кои ги опслужуваат клиентите, може да се очекува директно да влијае на задоволството на клиентите. Сепак, е-банкарството поткрепено со технологии за рударење со податоци може да помогне во подобро разбирање на потребите на клиентите и приспособување на производите/услугите според тие потреби.

Нудењето дополнителни канали за испорака на услуги значи поширок избор и погодност за клиентите, што само по себе претставува подобрување на услугата за клиентите. Електронското банкарство може да биде достапно 24 часа на ден во текот на годината, а широката достапност на интернетот, дури и на мобилните телефони, значи дека клиентите можат да извршуваат многу од нивните финансиски задачи буквално каде било и во секое време. Ова особено важи за развиените земји, но исто така сè повеќе во земјите во развој, така што со ширењето на безжичните комуникации значи дека услугите како што е е-банкарството стануваат достапни.

3.2. Привлекување клиенти со високи вредности

Електронското банкарство често привлекува клиенти со висок профит, со повисоки од просечните приходи и нивоа на образование, што помага да се зголеми големината на приливот на приходи. За банката на мало клиентите на е-банкарство се од особен интерес и таквите клиенти веројатно ќе имаат поголема побарувачка за банкарски производи. Повеќето од нив редовно користат онлајн канали за различни цели, а за некои нема потреба од редовни лични контакти со мрежата на филијали на банката, што е скап канал за работење на банките (Berger & Gensler, 2007).

Некои истражувања сугерираат дека додавањето на каналот за испорака на интернет на постојното портфолио на канали за испорака на услуги резултира со нетривијални зголемувања на профитабилноста на банката (Jang, 2007). Овие дополнителни приходи главно доаѓаат од зголемувањето на некаматните приходи од давачките за услуги на депозитни/тековни сметки. Овие клиенти, исто така, имаат тенденција да имаат висок приход со поголем потенцијал за профит.

3.3. Подобрена слика

Е-банкарството помага да се подобри имиџот на организацијата како иновативна организација фокусирана на клиентите. Ова беше особено точно во раните денови кога само најиновативните организации го спроведуваа овој канал. И покрај неговата вообичаена достапност денес, атрактивна

банкарска веб-страница со големо портфолио на иновативни производи сѐ уште го подобрува имиџот на банката. Оваа слика, исто така, помага да станеме ефективни во е-маркетингот и да привлечеме млади/професионални клиенти.

3.4. Зголемени приходи

Често пати се пријавуваат зголемени приходи како резултат на понудата на е-канали, поради можното зголемување на бројот на клиенти, задржувањето на постојните клиенти и можностите за вкрстена продажба. Дали овие приходи се доволни за разумно враќање на инвестицијата (ROI) од овие канали е тековна дебата. Исто така, им овозможи на банките да ги диверзифицираат своите активности за создавање вредност. Електронското банкарство го промени традиционалниот бизнис-модел на банкарство на многу начини, на пример со тоа што им овозможи на банките да дозволат производството и испораката на финансиски услуги да се поделат на различни бизниси. Ова значи дека банките можат да продаваат и управуваат со услугите што ги нудат други банки (често странски банки) за да ги зголемат своите приходи. Ова е особено атрактивна можност за помалите банки со ограничен опсег на производи.

Електронското банкарство, исто така, резултираше со зголемено позајмување со кредитни картички бидејќи тоа е еден вид трансакциски заем кој најлесно се испорачува преку интернет. Електронското плаќање на сметките исто така е во брз пораст (Jang, 2007) што сугерира дека електронското плаќање сметки и другите сродни можности на е-банкарството имаат вистинско влијание врз практиките на банкарството и брзо проширување на приливот на приходи.

3.5. Полесно проширување

Традиционално, кога банката сакаше географски да се прошири, таа мораше да отвори нови филијали, а со тоа да направи високи трошоци за стартување и одржување. Е-каналите, како што е интернетот, го направија ова непотребно во многу околности. Сега банките со традиционална база на клиенти во еден дел од земјата или светот можат да привлечат клиенти од други делови, бидејќи најголемиот дел од финансиската трансакција не бара физичко присуство во близина на клиентите кои живеат/работат. Ова може да се објасни преку примерот во кој банка со седиште во јужниот дел на Обединетото Кралство привлекуваше клиенти од северна Англија, каде што немаше филијали. Во многу земји банките ги споделуваат своите ресурси како што се банкоматите или користат пошти како нивни главни точки за интеракција со клиентите за услуги како што се готовина и депозити со чекови.

3.6. Намалување на оптовареноста на други канали

Е-каналите се во голема мера автоматски и повеќето од рутинските активности како што се проверка на сметки или плаќање сметки може да се вршат со користење на овие канали. Ова обично резултира со намалување на оптоварувањето на други канали за испорака, како што се филијали или контакт-центри. Овој тренд веројатно ќе продолжи бидејќи пософистицираните услуги како хипотеки

или финансирање средства се нудат со користење на канали за е-банкарство. Во некои земји, рутинските трансакции на филијалите, како што се активностите поврзани со депозити со готовина/чекови, исто така се автоматизираат, што дополнително го намалува обемот на работа на персоналот во филијалата и овозможува искористување на времето за обезбедување поквалитетни услуги за клиентите.

3.7. Намалување на трошоците

Главниот економски аргумент на е-банкарството досега беше намалувањето на режиските трошоци на другите канали, како што се филијалите, кои бараат скапи згради и присуство на персонал. Исто така, се чини дека трошокот по трансакција на е-банкарството често паѓа побрзо од оној на традиционалните банки штом ќе се постигне критична маса на клиенти. Истражувањето во оваа област сѐ уште е неубедливо, а честопати се појавуваат контрадикторни извештаи во различни делови на светот. Општ консензус е дека фиксните трошоци на е-банкарството се многу поголеми од варијабилните трошоци, така што колку е поголема базата на клиенти на банката, толку е помал трошокот по трансакција. Иако ова имплицира дека трошокот по трансакција за помалите банки во повеќето случаи би бил поголем од оној на поголемите банки, дури и во малите банки се смета дека е веројатно дека трошокот по трансакција ќе биде под оној на другите банкарски канали.

Треба да се има предвид дека некои извори на истражување во оваа област сугерираат дека банките досега направиле мали заштеди од воведувањето на е-банкарството (Jang, 2007). Тоа имплицира дека, секоја заштеда поврзана со ефикасноста се компензира со натпросечните плати и бенефиции по работник поради потребата од поквалификувана работна сила за водење на пософистицираниот систем за испорака. Другите трошоци, како што се системската интеграција и дополнителните безбедносни мерки, исто така го земаат својот данок.

3.8. Организациска ефикасност

За да се имплементира е-банкарството, организациите честопати треба да ги реинженерираат нивните деловни процеси, да интегрираат системи и да промовираат агилни работни практики. Овие чекори, кои често се туркаат на врвот на агендата поради желбата да се постигне е-банкарство, често резултираат со поголема ефикасност и агилност во организациите. Сепак, радикалните организациски промени, исто така, често се поврзани со ризици како што се нискиот морал на вработените или колапсот на традиционалните услуги или базата на клиенти.

4. Е-маркетинг

Е-маркетингот во секторот за финансиски услуги беше овозможен со доаѓањето на е-банкарството. Е-маркетингот се надоврзува на способноста на е-каналот да обезбеди детални податоци за финансиските профили на клиентите и однесувањето за купување. Деталното разбирање на клиентите овозможува приспособено рекламирање, приспособени производи и збогатување на односите

со клиентите преку такви активности како вкрстена продажба. Други потенцијални придобивки од е-банкарството за организациите може да вклучуваат: подобрена употреба на ИТ-ресурси и деловни процеси, подобри односи со добавувачите/клиентите, брза испорака на производи и услуги, и намалување на грешките поврзани со внесување податоци и услуги на клиентите. Важно е да се напомене дека е-каналите не ги носат автоматски овие придобивки, бидејќи се решаваат и други организациски прашања. Во литературата се пријавени само неколку примери каде што е-банкарството го реализира својот ветен потенцијал. Еден таков пример е Кралската банка на Канада, каде што нејзиниот број на онлајн-врски бил 340.000 и растел со стапка од речиси 700 нови запишувања дневно во текот на 2002-2003 година. Друг пример за реализација на горенаведените придобивки е Woolwich Building Society во Обединетото Кралство. Бројот на неговите онлајн-клиенти растел толку брзо што бил наведен како една од главните причини за неговото преземање од многу поголема банка, Barclays. Не само што бројот на неговите онлајн-клиенти пораснал многу брзо, туку и новата база на клиенти била многу профитабилна. Според сопствените бројки на Woolwich, неговите онлајн клиенти купувале по четири финансиски производи – многу повисоки од неговите клиенти „само во банкарските филијали“.

Заклучок

Во овој труд тема на истражување беше е-банкарството. Во фокусот на ова истражување беше како да се управува со оваа (релативно нова) банкарска услуга, се дефинираше што претставува самиот поим „е-банкарството“ и се дискутираше за неговиот настанок, еволуција и воопшто кои се неговите потенцијали, т.е. придобивки од неговото воведување во банкарскиот сектор, вклучително и колкав е степенот на олеснување и забрзување на онлајн-трансакциите за клиентите низ светот.

Е-банкарство брзо станува норма во развиениот свет и го спроведуваат многу банки во економиите во развој низ целиот свет. Главната причина зад овој успех се бројните придобивки што може да ги обезбеди, како за банките, така и за клиентите на финансиските услуги. За банките, тој може да обезбеди рентабилен начин за водење бизнис и збогатување на односите со клиентите преку нудење супериорни услуги и иновативни производи кои можат да се приспособат на индивидуалните потреби. За клиентите може да обезбеди поголем избор во однос на каналите што можат да ги користат за водење на нивниот бизнис и погодност во однос на тоа кога и каде можат да користат е-банкарство.

Conclusion

In this paper, the topic of research was e-banking. The focus of this research was how to manage this (relatively new) banking service, defining what the very term “e-banking” is and discussing its origin, evolution and in general what are its potentials, i.e. benefits of its introduction in the banking sector, including the extent to which online transactions are facilitated and accelerated for customers worldwide.

E-banking is fast becoming a norm in the developed world, and is being implemented by many banks in developing economies around the globe. The main reason behind this success is the numerous benefits it can

provide, both to the banks and to customers of financial services. For banks, it can provide a cost effective way of conducting business and enriching relationship with customers by offering superior services, and innovative products which may be customized to individual needs. For customers it can provide a greater choice in terms of the channels they can use to conduct their business, and convenience in terms of when and where they can use e-banking.

Литература

1. Avkiran, N. K. (1999). Quality Customer Service Demands Human Contacts. *International Journal of Bank Marketing*, 17(2), 61-71.
2. Berger, S. C., & Gensler, S. (2007, April). Online Banking Customers: Insights from Germany. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 12(1). http://www.arraydev.com/commerce/jibc/2007-04/SvenBergerFinal_PDFVersion.pdf.
3. Devlin, J. F. (1995). Technology and Innovation in Retail Banking Distribution. *International Journal of Bank Marketing*, 13(4), 19-25.
4. Rayport, J. F., & Sviokla, J. J. (1995, November-December). Exploiting the Virtual Value Chain. *Harvard Business Review*, 73(1), 75-85.
5. Rayport, J. F., & Sviokla, J. J. (1994). Managing the Market-space. *Harvard Business Review*, November-December, (pp. 141-50).
6. Young, R. D., Lang, W. W., & Nolle, D. L. (2007). How the Internet affects output and performance at community banks. *Journal of Banking & Finance*, 31, 1033–1060.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE FUTURE OF BUSINESS

UDC: 334.72:004.8 *Прегледен труд*
339.1:004.8(100)"2021/2030"

Prof. Aleksandra Stankovska, PhD [1], Asst. Sanja Antik, MSc[1]
[1]*Faculty of Economics, European University – Skopje*

Abstract

Artificial intelligence (AI) has a wide range of uses in businesses, including streamlining job processes and aggregating business data. Artificial intelligence systems are used to perform complex tasks in a way that is similar to how humans solve problems. FinTechs and incumbents alike are moving from mainly using AI to reduce costs to utilizing its capabilities for revenue generation, albeit pursuing different AI strategies to achieve this. Artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) is undoubtedly the present and the future of this digital landscape. Almost all new approaches to managing money have AI in their DNA.

Keywords: *artificial intelligence (AI), FinTechs, machine learning (ML), digital landscape &business data.*

Introduction

Artificial intelligence is the ability of a digital computer or computer-controlled robot to perform tasks commonly associated with intelligent beings. The term is frequently applied to the project of developing systems endowed with the intellectual processes characteristic of humans, such as the ability to reason, discover meaning, generalize, or learn from past experience. From the development of self-driving cars to the proliferation of generative AI tools like ChatGPT and Google's Bard, AI is increasingly becoming part of everyday life — and an area companies across every industry are investing in.

Rather than serving as a replacement for human intelligence and ingenuity, artificial intelligence is generally seen as a supporting tool. Although AI currently has a difficult time completing commonsense tasks in the real world, it is adept at processing and analyzing troves of data much faster than a human brain could. Artificial intelligence software can then return with synthesized courses of action and present them to the human user. In this way, we can use AI to help game out possible consequences of each action and streamline the decision-making process.

Since AI is more accurate and quicker than humans, it can save time, money and resources used in manual decision making**.** AI can eliminate manual errors in data processing, analytics, assembly in manufacturing, and other tasks through automation and algorithms that follow the same processes every single time. AI can be used to perform repetitive tasks, freeing human capital to work on higher impact problems. Robots are often used to perform "dull, dirty, or dangerous" tasks in the place of a human.

With AI and ML, businesses can have massive amounts of data available at their employees’ fingertips. These advanced technologies identify trends, predict future results and suggest the right action plan. The core components of AI are big data, machine learning and powerful solutions. AI has many uses — from boosting vaccine development to automating detection of potential fraud. The ability to analyze vast amounts of data can quickly lead to accelerated breakthroughs in research and development.

AI companies raised $66.8 billion in funding in 2022, according to CB Insights research, more than doubling the amount raised in 2020. Because of its fast-paced adoption, AI is making waves in a variety of industries. Business Insider Intelligence’s 2022 report on AI in banking found more than half of financial services companies already use AI solutions for risk management and revenue generation. The application of AI in banking could lead to upwards of $400 billion in savings[1].

Analysis and Discuses

Fintech companies are starting to make use of artificial intelligence and machine learning technologies, which have the potential to improve the efficiency and accuracy of financial services. We can expect to see more innovations in this area as well, such as the use of AI to automate processes and make more accurate predictions. Artificial intelligence plays a role in the algorithms and quantitative modeling companies use to manage money, and FinTech companies are using a wide range of applications of AI in finance to make their businesses more efficient and better service customers.

The growth of AI-based FinTech firms has encouraged several mergers and acquisitions among financial service providers and wealth managers as they grapple with volatility, uncertainty, complexity, and ambiguity. AI's unique promise of combined cost reduction and increased differentiation makes it generally attractive across the board.

AI is increasingly used in customer service applications, with chatbot features helping customers to find the information they’re looking for online. This reduces the need for human operators, saving FinTech companies money and helping customers access support at any time of the day.

Algorithms harnessing the power of AI are also helping to analyse mass customer data sets to provide more tailored offerings and services to specific customers. Customization helps to enhance customer experiences which can drive loyalty to particular products and services.

Globally, the AI financial technology (FinTech) market is forecast to reach $22.6 billion by the year 2025. Google offers a number of sophisticated artificial intelligence products, solutions, and applications on a trusted cloud platform that enables businesses to easily build and implement AI algorithms and models. By using products like Vertex AI, CCAI, DocAI, or AI APIs, organizations can make sense of all the data they’re producing, collecting, or otherwise analyzing, no matter what format it’s in, to make actionable business decisions.[2]

The increasing role of AI in marketing campaigns reflects the tremendous growth of AI. According to IDC, spending on AI systems will reach $97.9 billion in 2023. IDC predicts retail and banking industries will

[1] https://builtin.com/artificial-intelligence
[2] https://cloud.google.com/learn/what-is-artificial-intelligence

lead this growth, but it will also extend across many other sectors. The expansion of AI marketing offers the potential for double-digit improvements in outcomes: 41 percent of marketers say that AI leads to higher revenue generation from email campaigns, as well as a 13 percent improvement in click-through rates.[3]

Figure 1. Artificial intelligence market size worldwide in 2021 with a forecast until 2030 (in million U.S. dollars)

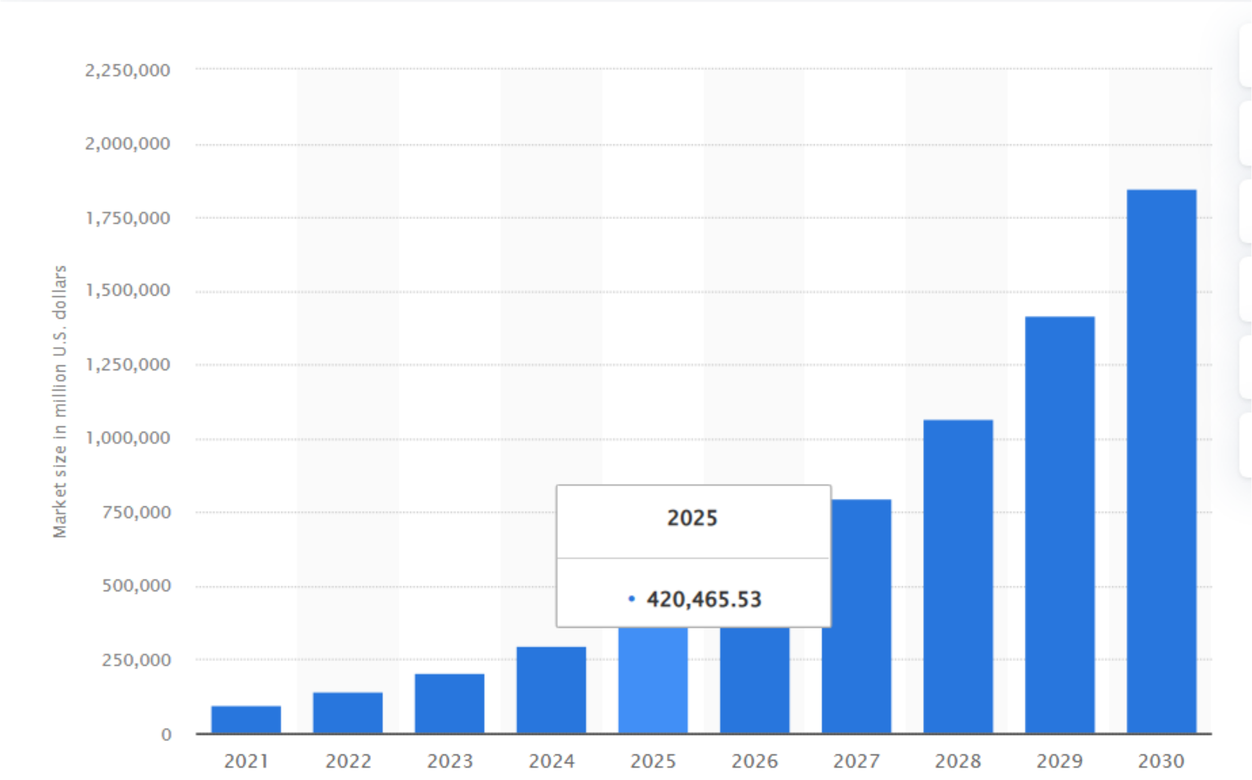

Source: www.statista.com/statistics/1304112/activities-marketers-trust-artificial-intelligence-to-do-world (23.05.2023)

Artificial intelligence is even an indispensable ally when it comes to looking for holes in computer network defense. Believe it or not, AI systems can recognize a cyber-attack, as well as other cyber threats, by monitoring patterns from data input. Once it detects a threat, it can backtrack through your data to find the source and help to prevent a future threat. That extra set of eyes – one that is as diligent and continuous as AI – will serve as a great benefit in preserving your infrastructure.

AI has its application in different processes in business within various functional areas and business functions. One of them is marketing, which is considered as the core of the business. According to a survey by IBM, 35% of respondents said generative AI is one of the most popular emerging technologies that will bring greater changes to business processes, including marketing, in the next few years. It promises to take automation to a new level for marketers by creating content from scratch.

[3] https://business.adobe.com/blog/basics/ai-marketing

Figure 2. Leading activities marketers trust artificial intelligence - January 2022

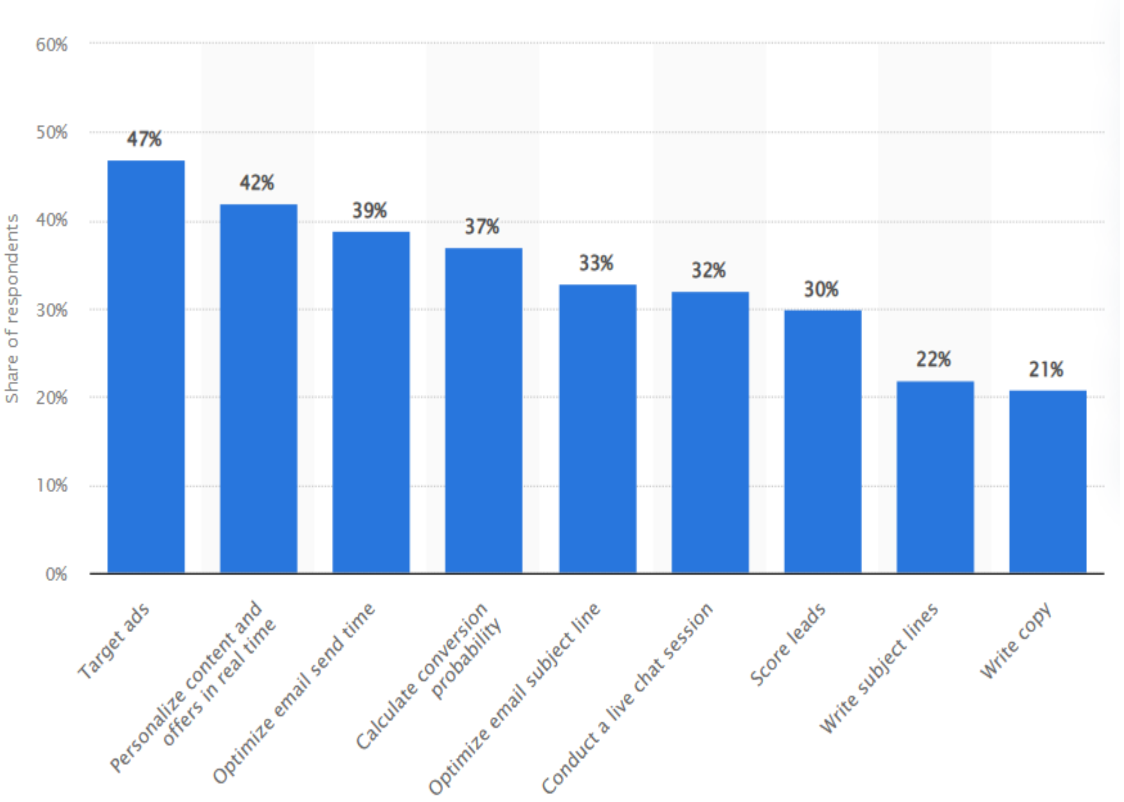

Source: www.statista.com/statistics/1304112/activities-marketers-trust-artificial-intelligence-to-do-world (23.05.2023)

Marketing is one of the areas of business operations where it is widely predicted that artificial intelligence will drive enormous change. AI helps in developing the sales and marketing strategies that drive substantial improvements in business performance. Data is the lifeblood of digital marketing — so it should come as no surprise that artificial intelligence and machine learning is an essential part of a modern marketer's toolkit:[4]

- The marketers use the concept of big data by aggregating and segmenting the vast amount of data with less manual work (data will deliver the content to the consumers at a perfect time);
- Marketers can bring valid implications from a vast number of datasets to predict the behavior of the consumer and their next purchase with the help of Machine Learning; &
- Based on the availability of the data, machines can easily interpret the behavior of the consumer by generating satisfactory responses to the consumers.

Artificial intelligence in digital marketing will also assist marketing executives in analyzing the preferences of the targeted audience and sending personalized service offerings to them. The Internet brought vast benefits in terms of customer point of view, such as suitable product suggestions and automatic recommendations, less shopping time, or customer service customization, Artificial Intelligence took one step forward and offered new opportunities in marketing activity.

[4] https://www.researchgate.net/publication/357811698_Artificial_Intelligence_in_Marketing

In the online age, we’ve developed the ability to learn a great deal about who is or isn’t interested in our products and services. The first breakthroughs came thanks to the likes of Amazon with their recommendation engine technology and Google and Facebook with their targeted advertising platforms. Today, each of those platforms has been augmented with machine learning technology that allows them to become increasingly effective as they are fed more data on customers and their buying habits.

The global artificial intelligence market is estimated to generate $433 billion in sales from 2020 to 2023. AI marketing is expected to snowball in the coming years, with revenues exceeding half a trillion dollars by 2023.[5]

According to a survey conducted among marketing professionals in the United States, United Kingdom, India, and Canada, 47 percent of respondents said they trusted artificial intelligence to target ads. AI was trusted by 42 percent of respondents to personalize content and offers in real time, while 39 percent said they trusted AI to optimize email send time.

According to Drift’s 2021 State of Marketing AI Report, the top 10 most popular use cases for AI in marketing were:[6]

- Recommend highly targeted content to users in real time;
- Adapt audience targeting based on behavior and lookalike analysis;
- Measure return on investment (ROI) by channel, campaign, and overall;
- Discover insights into top – performing content and campaigns;
- Create data – driven content;
- Predict winning creative (e.g. digital ads, landing pages, CTAs) before launch without A/B testing;
- Forecast campaign results based on predictive analysis;
- Deliver individualized content experiences across channels;
- Choose keywords and topic clusters for content optimization; &
- Optimize website content for search engines.

Personalization is a key factor in today's marketing landscape, and AI plays a pivotal role in delivering tailored experiences. For example, AI algorithms can analyze user data, such as browsing history, preferences, and demographics, to create personalized content recommendations, product suggestions, and targeted advertisements. By incorporating this level of personalization, businesses can elevate customer satisfaction and the entire customer journey, resulting in increased conversion rates and strengthened customer loyalty.

Combining AI with digital marketing is currently one of the most successful ways to work wonders regarding lead capture for marketing strategies. Customer relationship management is an essential function for any marketer to master, as existing customers are often the most important source of a company’s revenue. Artificial intelligence can be used to reduce the risk of customer “churn” – by identifying patterns of behavior

[5] https://digitalagencynetwork.com/how-companies-are-using-ai-in-digital-marketing/
[6] https://www.drift.com/blog/ai-in-digital-marketing/

that are likely to lead to customers heading elsewhere. These customers can then be automatically targeted with personalized promotions or incentives to hopefully restore their loyalty.[7]

Combined with CRM and AI, companies can now understand consumer behavioral information, such as which products or services they are interested in, how much they would ideally spend on those products, and more. Besides, AI-based CRM tools help companies access their marketing data around 95% faster.

Such tools allow companies to create an effective AI marketing strategy to increase leads and conversions. Marketers analyze consumers' needs through this data and adopt artificial intelligence to increase sales. In this way, AI and CRM are helping to change the world of digital marketing.

The use of AI and ML in marketing operations is very much needed in this 21st century. According to market research, over 45% of completely matured enterprises have already deployed artificial intelligence marketing solutions and implemented AI strategies for reaching their marketing targets.[8]

Conclusion

Artificial intelligence (AI) is emerging as one of the key driving forces behind financial technology, as in many other industries recently. It's a defining trend in marketing, motoring and manufacturing, and it is set to reshape the financial sector over the coming years.

When one considers the computational costs and the technical data infrastructure running behind artificial intelligence, actually executing on AI is a complex and costly business. Fortunately, there have been massive advancements in computing technology, the number of transistors on a microchip doubles about every two years while the cost of computers is halved. With automated workflow and optimized day-to-day tasks, AI is helping businesses boost productivity in many ways. It reduces the time employees spend performing a task. As a result, they achieve more in less time, enhancing the company's overall productivity side by side. As businesses continue to make more revenue, it's evident that AI and ML will be more in-demand in the coming years.

References:

1. Antons, D. & Breidbach, C. F. 2018. Big data, big insights? Advancing service innovation and design with machine learning. Journal of Service Research, 21, 17-39.
2. Maxwell, A. L., Jeffrey, S. A. & Lévesque, M. 2011. Business angel early stage decision making. Journal of Business Venturing, 26, 212-225.
3. https://builtin.com/artificial-intelligence.
4. https://business.adobe.com/blog/basics/ai-marketing.
5. https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence.
6. https://cloud.google.com/learn/what-is-artificial-intelligence.
7. https://www.drift.com/blog/ai-in-digital-marketing.
8. https://digitalagencynetwork.com/how-companies-are-using-ai-in-digital-marketing/.

[7] https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2021/10/18/how-ai-is-transforming-the-future-of-digital-marketing
[8] https://usmsystems.com/artificial-intelligence-in-digital-marketing/

9. https://www.iab.com/wp-content/uploads/2021/03/IAB_AI_Cases_and_Best_Practices_2021-03.pdf.
10. https://www.forbes.com/sites/forbesbusinesscouncil/2022/11/21/the-top-five-ways-ai-is-transforming-business/.
11. https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2021/10/18/how-ai-is-transforming-the-future-of-digital-marketing.
12. https://www.researchgate.net/publication/357811698_Artificial_Intelligence_in_Marketing.
13. https://www.statista.com/statistics/1304112/activities-marketers-trust-artificial-intelligence-to-do-world.
14. https://globaljournals.org/GJMBR_Volume19/4-Impact-of-Artificial-Intelligence-in-Marketing.pdf.
15. https://usmsystems.com/artificial-intelligence-in-digital-marketing/.

ВИДОВИ И ПОЛИТИКА НА УПРАВУВАЊЕ СО Е-ТРГОВИЈА

UDC: 339.1:004.738.5]:005.521 *Прегледен труд*

Проф. д-р Александра Андреска Саревска[1], демонстратор Бранкица Димитровска[2]

[1]*Факултет за информатика, Европски универзитет – Скопје*

[2]*Факултет за економски науки, Европски универзитет – Скопје*

Апстракт

Во денешно време информатичките и комуникациските технологии доведуваат до поголеми иновации во секоја сфера од живеењето, па така и во бизнис-моделите и заземаат голема конкурентска предност и продуктивност на организациите.

Е-бизнисот на купувачите и на продавачите им нуди една нова димензија на комуникација и им дава можност да создаваат и да дејствуваат на нови и пошироки пазари. Развојот на е-бизнисот резултира со поголема ефикасност на организациите, како резултат на тоа што нуди поедноставно пребарување и намалување и споредување на трошоците.

Е-трговијата се дефинира како процес на водење на бизнисите преку компјутерските, т.е. интернет-мрежите. Оттука субјектот може од кое било место или во кое било време на интернет да купи или да продаде производи. На светските рамки е-трговијата се јавува кон средината на 90-тите години на минатиот век, но својот бум го доживува во текот на претходната деценија. Податоците покажуваат на тоа дека бројот на трансакции остварени преку интернет и прометот од продажбата во развиените земји е релативно идентичен на оној остварен од традиционалната продажба.

Клучни зборови: *информатички и комуникациски технологии, е-трговија, е-бизнис, електронска продавница, управување, веб-страница.*

TYPES AND POLICIES OF E-COMMERCE MANAGEMENT

Abstract

Nowadays, information and communication technologies lead to greater innovations in every sphere of life, including business models, and take a great competitive advantage and productivity of organizations.

E-business offers buyers and sellers a new dimension of communication and gives them the opportunity to create and operate in new and wider markets. The development of e-business results in greater efficiency of organizations, as a result of which it offers simpler search and reduction and comparison of costs.

E-commerce is defined as the process of conducting business through computer networks, i.e. the Internet. Hence, the subject can buy or sell products from any place or at any time on the Internet. It's on shiny frames - the trade appeared in the middle of the 90s of the last century, but experienced its boom during the

previous decade. The data shows that the number of transactions made over the Internet and sales turnover in developed countries is relatively identical to that made by traditional sales.

Keywords: *information and communication technologies, e-commerce, e-business, electronic store, management, website.*

1. Е-трговија и управување со е-трговијата

Уште во почетоците на електронската трговија многу претприемачи биле подготвени да продаваат производи на пазарот. Ваквата можност најмногу се манифестирала во САД, со самото појавување на „Амазон“, како онлајн продавница која тогаш продавала само книги. Авторите во тоа време предвидувале дека индустријата за е-продажбата ќе биде револуционерна, што денес тоа се докажува.

Е-трговијата доживува експанзија затоа што со интернетот многу се намалуваат трошоците за истражување и трошоците за трансакција. Потрошувачите преку интернет можат полесно да го најдат посакуваниот производ за цена што за нив е најприфатлива. Исто така, за сопствениците на продавниците, влезните трошоци за интернет-продавници, се многу пониски од тоа да отвораат физички продавници за клиенти, а со самото тоа интернет-продавниците ќе бидат поефикасни во маркетингот на самиот бренд. Во некои индустрии, како што на пример се електрониката, облеката и дигиталните содржини, пазарот ќе биде без посредници, затоа што производителите и нивните дистрибутери ќе градат директна врска со клиентите.[1]

1.1. Основи на електронската трговија

Како основа на електронската трговија се смета купувањето и продажбата на добра и услуги со помош на интернетот. Продавачите создаваат реклами, електронски каталози кои ги користат за промоција на производите што ги нудат преку online платформи, коишто од другата страна на купувачите им се достапни во секој момент, па така тие може да ги разгледуваат и да донесат одлука за купување на производите што им се потребни.

Кога станува збор за е-трговија, се среќаваме и со поимот е-плаќања. Кога одреден потрошувач купува производи на интернет, мора да постои и механизам тие производи да ги плати. Една од најпознатите платформи за плаќање преку интернет е PayPal. Е-плаќањето исто така елиминира и голем број на проблеми што се поврзани со безбедноста, што се јавува како резултат на плаќање на сметки со физички пари (фалсификувани банкноти). Исто така некои компании можат да организираат аукции, интернет-банкарство или продавање на билети преку интернет.

[1] Темјановски., Р., „Е-бизнис“, ЕУРМ, Скопје, 2009, стр. 117.

1.2. Предности и предизвици на е-трговијата

Табела бр. 1. Предности и предизвици на е-трговијата

ПРЕДНОСТИ	ПРЕДИЗВИЦИ
Намалување на трошоците за набавка преку собирање на повеќе нарачки на една страна и намалување на куповната моќ	Потрошувачите сами се грижат за безбедноста на трансакциите.
Намалување на трошоците за дистрибуција со користење на веб-страници	Потрошувачите се грижат за податоците кои ги оставаат на веб-страниците
Брза реакција на вкусовите и потребите на потрошувачите	Потрошувачите може да ги вратат или заменат производите во одреден временски период
Полесно и побрзо менување на цените на производите	Се зголемува потрошувачката доверба во електронските бренд имиња
Се избегнуваат трошоците за печатење на физички каталози и физичка пошта	Се зголемува потрошувачката доверба во електронските бренд имиња
Се зголемуваат можностите за персонализација и измена	Се зголемува потрошувачката доверба во електронските бренд имиња
Се зголемува можноста да се подобри информацијата што им се испраќа на потрошувачите и знаењето што им се пренесува	Се зголемува потрошувачката доверба во електронските бренд имиња

Извор: Дело на авторот.

1.3. Трендови на е-трговија

Табела бр. 2. Трендови на е-трговија

Брзиот раст на мрежите и на веб-страниците, коишто имаат содржини за социјално купување, на корисниците им ги пренесуваат мислењата и препораките и им го олеснуваат начинот на е-купување.
Е-продажбата го претставуваат најдостапниот и најбрзиот канал на продажба.
Изборот на производи што се продаваат на интернет е многу голем, па така може да вклучува и т.н. луксузни производи (накит, мебел, електрични апарати и сл.).
Посредниците при продажбата се специфицираат во повеќе области, вклучувајќи ги и препродавачите на прехранбени производи, автомобили, апарати, мебел, медицински лекови и сл.
Продавачите со продажбата преку интернет стануваат многу ефикасни во креирање на продажни канали, паралелно со традиционалната продажба.
Слични и адекватни производи стануваат многу финансиски успешни, со што се шират на многу национални пазари. Како пример за овој тренд може да се спомене модната индустрија.

Извор: Лаудон, К., К., „Електронска трговија", Арс Ламина, Скопје, 2010, стр. 8.

1.4. Примери за е-трговија

Во денешно време, сè повеќе компании и трговци даваат акцент на продажбата и промоцијата на своите производи преку интернет, односно своето работење го насочуваат кон е-трговија. Како едни од најуспешните компании кои веќе со децении дејствуваат на електронскиот пазар се:[2]

- **„Amazon"**
- **„Staples"**
- **„Dell"**
- **„eBay"**
- **„ThinkGreek"**

2. Видови на електронска трговија

Постојат неколку видови на е-трговија, меѓу кои најпознати се:[3]

- Е-трговија на стоки и услуги – како и физичката, така и електронската трговија овозможува размена на стоки и услуги помеѓу потрошувачите, со единствена разлика што кај е-трговија не е важно времето на извршување на размената и локацијата, доколку постои мрежна покриеност со интернет.
- B2B (business to business) – оваа е-трговија се одвива помеѓу компании, а не помеѓу потрошувач и компанија. Ваквите трговии најчесто се случуваат помеѓу повеќе компании, без разлика дали тие се добавувачи или клиенти. Доколку овој вид на трговија правилно се спроведува, резултира со побрз, поекономичен и полесен метод отколку останатите конвенционални методи.
- B2C (business to consumer) – во овој случај на е-трговија трансакциите се одвиваат помеѓу правно и физичко лице.
- C2B (consumer to business) – овој деловен модел дава објаснување на е-трговијата кога потрошувачите им продаваат производи на компаниите, а компаниите цената им ја плаќаат на потрошувачите.
- C2C (consumer to consumer) – овој модел на е-трговија се прави кога физичко лице продава на физичко лице. Ваквиот модел најчесто се користи при мрежни аукции и реклами.

3. Политика на управување со е-трговијата

Кога станува збор за начинот за управување со е-трговијата, најчесто се мисли за начини како да се минимизира ризикот, односно да се направи план за безбедност на е-трговијата. За да се минимизираат заканите за безбедноста, компаниите развиваат политики што ја земаат предвид природата на ризиците, кои информации треба да се заштитат, какви и кои процедурите и технологиите коишто се потребни за решавање.

[2] https://www.actualidadecommerce.com/mk/5-ejemplos-de-sitios-ecommerce-con-exito/?utm_source=destacados&utm_medium=2 (посетено на 17.05.2023)
[3] Лаудон, К., К., „Електронска трговија", Арс Ламина, Скопје, 2010, стр. 20.

Првиот чекор во управувањето на е-трговијата е проценка на ризикот. Конкретно преку овој чекор компаниите се концентрираат на информациите кои што нивните веб-сајтови ги содржат, колку се тие „ранливи“ и колкав е ризикот и штетата што би се извршила врз компанијата доколку дојде со злоупотреба на истите. Вториот чекор е развивање на политика за безбедност. Откако компаниите ќе го проценат ризикот, развиваат политики како и на кој начин да ги заштитат нивните веб-страници од напади, а со тоа и информациите што ги содржат истите. Следно е развивање на план за имплементација, односно чекорите што компаниите ги преземаат за да се реализираат нивните цели (е-продажба). Четвртиот чекор е наменет за создавање на организација за безбедност, односно да се обучи кадар кој ќе биде задолжен за безбедноста на информациите, постојано да дава известување на менаџментот од можните закани, да менаџира и управува со нарачките и сл. И последниот чекор во управувањето со е-трговијата е извршување на ревизија на безбедноста, односно тоа вклучува рутински преглед на сето она што е сработено, дали вработените ги следат насоките за одржување на безбедноста, дали системот функционира и што треба да се преземе за во иднина да се подобри работењето.

Управувањето исто така е тесно поврзано и со менаџирањето. Менаџментот во е-трговијата го извршуваат лица, т.. менаџери кои се задолжени за контрола и надзор над е-продажбите, задоволството на клиентите, брзина на испораките, функционалноста на производите, замена на производите и сл. Тие, исто така, ги следат и начините на наплата, дали клиентите повеќе практикуваат плаќање на веб-страниците, дали кога ќе им се достави нарачката или на одложено плаќање.

3.1. Управување со е-трговија во Република С. Македонија

Управувањето со е-трговијата во Република С. Македонија е уреден со Законот за електронска трговија[4]. Законот се однесува на уредување на услугите на информатичкото општество кои се поврзани со е-трговијата, какви одговорности имаат давателите на услугите, комерцијалната комуникација и какви се правилата кога се склучуваат електронски договори. Одредбите од овој закон немаат примена кога станува збор за оданочувањето, заштита на личните податоци, застапување на корисниците и бранење на истите во судски спорови и сл.[5]

Спротивно информации кои треба да бидат обезбедени и достапни за корисниците на е-трговијата се: [6]

- име, односно фирма на давателот на услугите,
- седиште на правното лице, давател на услугата или адреса доколку станува збор за физичко лице,
- податоци за давателот на услугата, врз основа на кои примателот на услугата ќе може директно и ефикасно да стапи во контакт со него,
- број од трговскиот регистар под којшто е запишан давателот на услугата и сл.

---

[4] https://v1.ecommerce4all.mk/zakon-za-elektronska-trgovija-so-izmeni-do-2020/ (посетено на 16.05.2023)
[5] Конеска, Љ., „Е-бизнис“, ЕУРМ, Скопје, 2018, стр. 123
[6] Закон за електронска трговија со измени до 2020 - eCommerce4all (посетено на 17.05.2023)

Заклучок

Во последните години електронското работење зазема се позначајна улога во секој сегмент од секојдневниот живот. Поединците и организациите ги вклучуваат интернет технологиите во своето работење, со цел да ја подобрат својата продуктивност, конкурентност, ефикасност и ефективност во работењето, да го скратат времето на извршување на активностите, со една цел да го зголемат профитот. Гледано од страна на клиентите, за нив е-трговијата претставува олеснителен начин на купување на производи и услуги, во било кое време и од било кое место. За менаџерите управувањето на е-трговијата претставува воведување на регулативи со кои што ќе се заштитат веб-страниците од сајбер-напади, да се заштитат личните податоци на добавувачите и на потрошувачите, да го загарантираат квалитетот на производите и услугите кои што ги нудат, начинот на достава и можноста за замена на производите доколку клиентите имаат потреба.

Веб-страниците претставуваат виртуелен простор каде што посетителите се сретнуваат со понудата. Без разлика дали на потрошувачите ќе им се понуди на веб-страниците им се понудуваат информации, услуги или производи, таа претставува основен елемент на е-трговијата од која што најмногу зависи успехот на компанијата.

Conclusion

In recent years, electronic operations have taken an increasingly important role in every segment of everyday life. Individuals and organizations include Internet technologies in their operations, in order to improve their productivity, competitiveness, efficiency and effectiveness in operations, to shorten the time of execution of activities, with one goal of increasing profits. From the customers' point of view, e-commerce represents a convenient way of buying products and services, at any time and from any place. For managers, the management of e-commerce represents the introduction of regulations that will protect websites from cyber-attacks, protect the personal data of suppliers and consumers, guarantee the quality of the products and services they offer, the way of delivery and the possibility of replacing the products if customers need it.

Websites represent a virtual space where visitors encounter the offer. Whether consumers are offered information, services or products on websites, it is a fundamental element of e-commerce on which the company's success heavily depends.

Користена литература

1. Конеска, Љ., „Е-бизнис“, ЕУРМ, Скопје, 2018.
2. Лаудон, К., К., „Електронска трговија“, Арс Ламина, Скопје, 2010.
3. Темјановски, Р., „Е-бизнис“, ЕУРМ, Скопје, 2009.
4. https://www.actualidadecommerce.com/mk/5-ejemplos-de-sitios-ecommerce-con-exito/?utm_source=destacados&utm_medium=2.
5. https://v1.ecommerce4all.mk/zakon-za-elektronska-trgovija-so-izmeni-do-2020/.
6. Закон за електронска трговија со измени до 2020 - eCommerce4all.
7. https://prodavnici.mk/blog/vidovi-na-elektronska-trgovija-i-primeri-14.html.

NEW DETERMINATS AND FORECASTS OF DOMESTIC INTEREST RATES AND THE BANKING SECTOR WHIT SPECIAL REFERENCE OF DEVELOPING CONTRIES

UDC: 336.781.5:005.521]:303.025(100-773) *Прегледен труд*

Asst. Prof. Miki Runtev, PhD
Faculty of Economics, European University – Skopje, R. North Macedonia

Abstract

The motive for writing this paper is to answer the question of how credit markets and the banking sector, with their volume of available funds and access to them, played a key role in the development and stabilization of national and international finance. But, also to answer the question of how much influence the possibilities have had in the normalization of interest and credit processes after the great turbulence of the covid crisis. Various motives are the cause of international tendencies, changes and effects of price movements of interest rates in financial markets.

This paper connects the issues of relations between the movements of national finances of developing countries and the policy of interest and credit processes in post-pandemic conditions with their financial stabilization, on the one hand, through the monitoring and analysis of international interest rates and interest policies of developed countries. But, the actual question is how to make a better recovery that will be more sustainable and more resistant to future shocks.

Due to this purpose, in general, the work is divided into two parts, which include the theoretical structural-methodological studies. The role, problems and conditions of global processes that characterize the impacts of credit processes and the banking system in post-pandemic conditions are described, especially with the current military expansion in Ukraine. But also to indicate how the banking sector reshaped the financial markets and monetary systems and how it influenced the national finances on the way of financing and crediting the markets until today.

The basic research question is the dynamics and tendencies of the interest rates on the financial markets until today, but also what barriers and influences the banking sector was facing, in addition to the major market turbulences caused by the pandemic and the military expansion in Ukraine.

The purpose of this paper is to show the structure of the determinants and forecasts of interest rates and the banking sector and what kind of transition process they went through from underdeveloped countries in comparison with developing countries and developed countries.

The following results from the research are: greater correct conceptualization of interest rate differences that should reach a normal level, with which, in this way, the demand for credits can gain additional intensity, especially in underdeveloped countries.

Keywords: *interest rates, credit process, banking sector, financial markets, international and national finance.*

Introduction

Capital is one of the crucial factors for economic development in national economies, but in conditions of high rates of economic growth, the contribution of global factor productivity has become more and more significant. This was emphasized even today, when capital has become the main factor that determines economic development and modern monetary and financial systems, especially expressed in developing countries.

The low level of savings and consequently the low supply of credits, the lack of competition in the banking system with the unsatisfactory efficiency and profitability of banks, as well as the uncertainty in the economic environment with the inherited lower quality of credit portfolios and institutional restrictions, are the most common factors cited as reasons for high interest rates in the financial markets.

Therefore, this paper explores the need, role and importance of interest rate differentials moving in different directions under the influence of a number of factors. On the one hand, although significant progress has already been made in the area of determining risk assets as an item, the regulatory initiative aimed to strengthen the capital base of banks. It was by taking over controls and responsibilities on the part of bank balance sheets, especially in developing countries.

On the other hand, in a new normal scenario investors faced anemic returns in low-risk asset classes with significantly subsidized credit, which was already gaining momentum.

The market volume of available credit and access to it, as well as turbulence with price movements, also played a key role in funding.

This type of asymmetric interdependence is explored in this paper, along with other aspects of international credit capital flows.

The subject of the paper is the presentation of the new determinants, tendencies and predictions of the countries that quickly created a favorable market credit environment by stabilizing and normalizing interest rates in the conditions of recession from the post-pandemic crisis and military expansion in Ukraine.

This paper, from several sides, warns of the danger of the fact that in this crisis and turbulent period, national finances and international finances are in great search for a new balance. But, the control of the capital and the movements of the credit process is often considered as the best solution that will mitigate or deviate from the effects of other market failures. Therefore, the purpose of the paper is to identify the dynamics and movement of indicators in interest rate differences and the process of new stages of the development of financial support as their driver in the financial markets.

In addition, the paper aims to emphasize the reasons for the observed turbulences, but also to indicate the possible future courses of action. Of essential importance was the need to adjust various elements in the domestic policies of developing countries, in contrast to international movements and developments, which influenced the overall situation in the normalization of the credit process and interest rates.

This is the basic hypothesis of the paper, that the differences in interest rates between countries, the global financial system and the financial markets today are facing new challenges and risks. The reason for that is the complex situation in international economic and financial relations caused by the COVID-19 crisis and the military expansion in Ukraine. In the globalized era, those relationships continue to claim to improve the conditions of the international financial markets and as such deserve special analysis, monitoring and control.

As a problem, it can be singled out, and in the context of global challenges and situations, understanding the determinants and priorities at the regional level, it is necessary to strive for faster global rapprochement and higher incomes for greater well-being

An overview of the credit process and the banking sector on developing countries

After the pandemic crisis, there was an era of credit restriction that, as a result of the development of the production forces of the international division of labor, international economic relations, international markets and communications between economic entities, spread throughout the world, created a complex of economic ties, which included them in direct or opposite dependence.

The analysis of capital inflows and credit processes as well as the geographical structure showed that in recent years, significant changes have taken place in the financial architecture, especially for the role played by international financial centers. So, for example, demand factors explain the reduction or stagnation of credit growth, especially in the countries of Southeast Europe. The conditions with the low demand for credits reflected the reduced change in the economic activity of businesses and companies, due to one crisis after another. Also, households and companies that borrowed more during the pandemic crisis are now trying to reduce indebtedness to a sustainable level.

With the turbulence of the interest rates, the demand for credits became reduced. Thus, interest rates in developing countries fell in 2020/2022 with an indication that more pronounced demand-side factors influenced lending growth.

As a reason for that, a larger number of factors and events that have marked the past few years can be listed, especially if one takes into account the started invasion between Russia and Ukraine. The new crisis has affected global market trends, energy prices and rising inflation.

In such circumstances, during 2022, a trend of reduced liquidity was observed among banks, especially in Southeast Europe. Thus, for example, the tendency of credit growth in 2020 to 2023, in the Balkan region by comparison, stagnated or moved in a downward direction. Thus, in the Republic of Albania, the Republic of Kosovo, the Republic of North Macedonia and in the Republic of Serbia, Montenegro and other countries, credit growth was slower than in the previous few years. Fees as well as developments in credit processes in Southeast European countries began to rise, making financing more expensive.[1]

Thus, from the beginning of the 2021 crisis, the countries of Southeast Europe were exposed to the risk of changes in the disruptive withdrawal of funds from European banks, which made financing more expensive.

[1] https://finance.gov.mk/wp-content/uploads/2023/02/%D0%9F%D0%95%D0%A0-2023-2025.pdf 72-72 pg.

At the same time, funding from a global perspective has also become more expensive as financial market conditions have worsened, particularly in 2020/2022. European banks were also under intense pressure as their loan insurance fees began to rise in mid-2021. To further complicate matters, the banking sector did not consider the risk of rapid withdrawal of funds to be significantly increased. That is why most foreign-owned banks in Southeast Europe have faced difficulties.

However, these turbulent conditions did not reach the worst scenarios (thanks to the international financial institutions that created the Vienna initiative to support the region in times of crises). But in the meantime, risk still exists, including shocks caused by distrust coming from parent banks located in crisis-hit Eurozone countries.

For the countries of the Balkan region such as the Republic of Albania, the Republic of Kosovo and the Republic North of Macedonia, they have a long history in terms of loans and deposits after moving from the middle level. Bosnia and Herzegovina and Serbia were also faced with credit problems, while Montenegro managed to significantly balance this relationship since its inception.[2]

However, in 2022, financials, especially banks, remained speculative investments in case inflation exceeded expectations. So, for example, for slightly more patient investors in the developing markets in Europe, compared to Chinese stocks, they remained more attractive. The reason for this was the increased geopolitical risk and Chinese discipline of technology companies.[3]

However, the evolution of credit supply and demand conditions in developing countries has also been reflected in costs. This was due to the resulting factors related to domestic conditions in terms of credit supply and demand that depend on the monetary policies of the countries. But, also with the assessment from the economic projections by the banks and the high level of non-performing loans.

The latest research on the conditions for lending by banks in developing markets indicates that the current credit processes and conditions continue to tighten with the increase in the level of non-performing loans (NPL). The high level of non-performing loans reflected declining loan quality and the chronic difficulties faced by banks in writing off non-performing loans due to weak insolvency regimes.

However, it can be noted that the countries in crisis have reached their highest value and it was a cause for concern. After a short stabilization of the situation (reduction processes in certain countries), the level of non-performing loans began to increase again, especially in the last few years. The Republic of Albania, Bosnia and Herzegovina, RN Macedonia and other countries were the hardest hit.

On the other hand, throughout the region, certain measures should receive priority in the direction of: *first,* in a tendency to reduce the levels of non-performing loans. *Second*, closer coordination between domestic and host country regulators. In that direction, intensifying coordination with EU regulators is vital to prevent any disruptions. Also increase local funding in local capital markets. This could prove particularly important for countries that still have high loan-to-deposit ratios, as banks try to find more balanced and sustainable ways of financing and specifying comprehensive frameworks for crisis management. *And last*, strengthening the laws

[2] https://finance.gov.mk/wp-content/uploads/2023/02/%D0%9F%D0%95%D0%A0-2023-2025.pdf
[3] https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects, https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/254aba87-dfeb-5b5c-b00a-727d04ade275/content 67- 68 pg.

that regulate central banks as well as financial and non-financial institutions and their supervision, such an example was with RS Macedonia since the implementation of the new Law on Payment Services and Payment Systems, which is due in 2023. With that, for the banks, there was a need to change the business model that has been used so far in the payment services segment.[4]

Therefore, for the period from 2022 – 2023, the authorities of many countries have taken a series of actions to mitigate these situations, and in order to solve the real estate turbulences through pre-determined periodic capital increases.

However, these turbulences could intensify under major challenges, such as further escalation of the Russian-Ukrainian war, shocks to price growth and rising inflation, or a resurgence of COVID-19 infections. Therefore, it can be pointed out that the European authorities should introduce a stricter macroprudential policy in the future. In this direction, with the introduction of sharper changes in monetary and fiscal incentives, global growth would slow down, but on the other hand, regional inflation would gradually decrease. As such, several developing European countries have introduced more targeted support measures that will remain in place in 2023/2024. Namely, the aim was to soften the impact of rising interest rates and higher prices on borrowers, helping to reduce the peak of cyclical non-performing loans.

Table No. 1 Movements of macroprudential policies across Europe in developing countries for the period 2018-2021

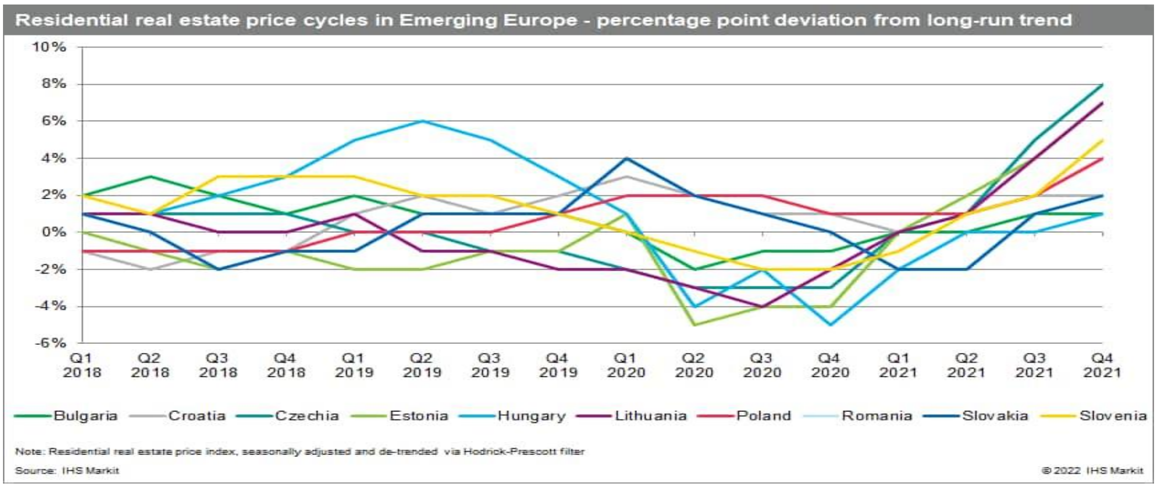

Source: https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/mi/research-analysis/banking-risk-monthly-outlook-june-2022.html, accessed on 04.05.2023

According to Table No. 1, the movements of the financial stability of the European Central Bank and the macroprudential policies that have worsened in the Eurozone due to the inflation caused by the covid crisis, especially since the beginning of the Russian-Ukrainian war, are evident. Therefore, banking sectors in Europe are already exposed to various vulnerabilities related to real estate, including mortgage lending, rising prices and high leverage.

[4] https://www.kb.com.mk/ns-newsarticle-ocekuvana-za-2023-godina-maja-stevkova-sterieva.nspx

Interest rate conditions and the banking sector of developing countries

In the era of strong financial globalization and competition between financial institutions, it is expected that interest rates will decrease and build on flexible and more favorable interest policies, at least for the business sector in all countries of the world, regardless of the intensity and variations. Banks' exposure to the risk of changes in interest rates in the portfolio of banking activities, measured as the ratio between the total weighted value of the portfolio of banking activities and own funds, remained very turbulent, although in 2020/2021, it saw some increase.

However, global economic activity in the second half of 2022 slowed as a result of the synchronized tightening of monetary policies, less favorable financial conditions and the fallout from the Russian invasion of Ukraine. This has caused major turbulence in the prices of energy and raw materials.

Thus, the major economies were going through a period of pronounced weakness, which reinforced the risk perceptions of investors, especially towards the financial markets in Southeast Europe, which somewhat affected the economic prosperity of the developing markets.

Also, central banks at the global level were faced with the dilemma of whether to increase interest rates further, taking into account the reasons for the growth of inflation and the deteriorating outlook for global economic growth. But, also whether to continue with the increase of interest rates in order to reduce inflation to the target level.

For example, central banks such as:[5] the Fed, the ECB and the Bank of England, in the second half of 2022, continued to increase interest rates and began to gradually withdraw monetary relief programs. Namely, the US Federal Reserve (FED)[6] has decided to continue the increase in reference interest rates by 25 basis points. With that, the benchmark interest rate is now 4.75 to 5%, the highest level that borrowing costs have been since 2011. So, with the Fed's decision, certain economists said that it was a turning point and that their decision would reveal how deep the banking crisis that hit America after the failure of Silicon Valley Bank.

Also, the European Central Bank[7] increased the reference interest rate by 25 basis points. The reasons for this were high inflationary pressures, rising consumer prices and military expansion in Ukraine. Here it is important to specify that turbulence with interest rates has not been observed since 2011.

On the other hand, the countries of Central Europe, which started the cycle of tightening monetary conditions long before the reaction of the leading central banks, stopped the increase of interest rates. For this purpose, they continued with the application of instruments to maintain firm control of liquidity in the domestic banking systems. Thus, the countries of the region faced an expected weakening of the external economic conditions, as well as a tightening of the monetary policy by the main central banks. Namely, the goal was to limit global inflation and commodity prices, which would stabilize domestic economic activities.

Accordingly, the central banks of the countries of Southeast Europe in the second half of 2022 made monetary decisions in accordance with macroeconomic developments in the domestic economy. Thus, for

---

[5] https://denar.mk/285402/ekonomija/fed-ja-zgolemi-referentnata-kamatna-stapka-za-otsto

[6] https://denar.mk/283237/ekonomija/kakov-signal-ispraka-fed-so-poslednoto-zgolemuvanje-na-referentnite-kamatni-stapki

[7] https://bankarstvo.mk/%d0%b5%d0%b2%d1%80%d0%be%d0%bf%d1%81%d0%ba%d0%b0%d1%82%d0%b0-%d1%86%d0%b5%d0%bd%d1%82%d1%80%d0%b0%d0%bb%d0%bd%d0%b0-%d0%b1%d0%b0%d0%bd%d0%ba%d0%b0-%d0%b3%d0%b8-%d0%b7%d0%b3%d0%be%d0%bb%d0%b5%d0%bc-2/#more-82603

example, it was the central bank of the Republic of Serbia, which increased the base interest rate, which was also reflected in the average effective interest rate of reverse repo operations for liquidity withdrawal in domestic currency. Namely, the reference interest rate was increased by a total of 2.50 p.p. to the level of 5.00%. Thus, in addition to the basic interest rate, the interest rates on available deposits and loans were also increased, which at the end of the year amounted to 4.00 and 6.00%, respectively.[8]

Also, the Croatian[9] economy from the year 2022 was marked by inflation, which reached a growth of 13.5%, mainly due to the international prices of fuels, energy and food. In the analyzed period, the Central Bank of Croatia implemented the monetary policy in accordance with the developments in the domestic economy. Banks' free funds reached a record high in 2022. The reason for that was the adjustment of the instruments in the monetary framework due to the accession to the Eurozone from January 2023.

It is characteristic that the Central Bank of Romania[10] was the only one among the Central European countries that continued to increase interest rates. Compared to other countries in the region, this central bank was one of the last to start the cycle of tightening monetary conditions, and with the lowest intensity compared to other economies. The main factors for such situations are the geopolitical tensions in the neighborhood, but also the weak budget achievements with the increased costs for financing budget consumption. Thus, the relatively high current account deficit of 7.3% of GDP in 2021 reached 9.2% of GDP in 2022. These situations affected the intensity of the increase in interest rates on available deposits and loans, which amounted to 5.75% and 7.75% respectively.[11] However, the movements of the Romanian financial markets corresponded with the changes in the monetary policy and the liquidity changes of the banking system.

While, for R.North Macedonia[12] it can be determined that the weighted interest rates relating to total loans and deposits, which were divided according to the criteria: sector classification, purpose of household loans, original maturity and currency. Namely, the average interest rate of newly approved loans for 2023 was 5.26%, which represents an annual increase of 0.06 pp. and 1.51 pp, respectively. The average interest rate on newly received deposits also recorded an annual growth of 0.33 pp. and 1.36 p.p., respectively and amounts to 2.04%. Thus, the average interest rate of the total loans of the corporate sector achieved a growth of 0.07 p.p. and amounts to 4.70% in 2023. These growth tendencies were due to the increase in interest rates on denar loans with a currency clause and interest rates on loans in foreign currency, which ranged from 0.12 p.p. and 0.10 p.p., respectively. But also on the interest rates of denar loans without a currency clause (by 0.06 p.p.). Compared to last year, this interest rate recorded a growth of 1.27 pp. While, the analyzes of R.N.Macedonia for the year 2022 of the GDP indicate a 2.1 percent growth.[13]

[8]https://www.nbrm.mk/content/%D0%94%D0%A4%D0%9F/%D0%9C%D0%9A%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0/Informacija_za_monetarnata_politika_kaj_zemji_vo_podem_i_zemji_vo_razvoj_P2_2022.pdf
[9]https://www.nbrm.mk/content/%D0%94%D0%A4%D0%9F/%D0%9C%D0%9A%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0/Informacija_za_monetarnata_politika_kaj_zemji_vo_podem_i_zemji_vo_razvoj_P2_2022.pdf
[10]https://www.nbrm.mk/content/%D0%94%D0%A4%D0%9F/%D0%9C%D0%9A%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0/Informacija_za_monetarnata_politika_kaj_zemji_vo_podem_i_zemji_vo_razvoj_P2_2022.pdf
[11]https://www.nbrm.mk/content/%D0%94%D0%A4%D0%9F/%D0%9C%D0%9A%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0/Informacija_za_monetarnata_politika_kaj_zemji_vo_podem_i_zemji_vo_razvoj_P2_2022.pdf
[12]https://www.nbrm.mk/statistika_na_kamatni_stapki.nspx,/https://www.nbrm.mk/content/statistika/Soopstenija/%D0%9AS/2023/Soopstenie_za_pecat_kamatni_stapki_2023_mart_mk.pdf
[13] https://www.ekonomijaibiznis.mk/News.aspx?IdNews=26467

Compared to this, it can be pointed out that before the pandemic, the Macedonian economy recorded a growth of 3.4% and reached a level above 3.9% on an annual basis. Even, in the previous financial crisis of 2011, the growth of the Macedonian economy was not below 3.2%, unlike now, which is predicted to be 2.4% for 2023 and 2.7 for 2024.

Conclusion

The stabilization of national and international finances and the turbulence with the post-pandemic and military expansion in Ukraine caused a lot of changes in the attitude towards the banking sector, that is, towards the credit process.

As previous financial crises have shown, authorities need to be prepared for a range of adverse scenarios, and regulators need to be ready to coordinate crisis measures. In recent years, in order to understand the processes of the financial markets of individual countries, it is necessary to take into account the tendencies in the world economy and their place in the global system. The rare attempts of individual countries to isolate themselves from the growth tendencies of the world economy and to transform themselves from any kind of special part of it have proved disastrous. Inherently, the world economy is not just a sum of the national economies of individual countries, but a system of interconnected joint business entities.

As a conclusion in this paper, it can be determined that during the regulation of banking capital mobility in this period, the control of the capital and the control of the credit process should be important, especially in developing countries. But, also to act in the direction of mitigating measures to limit capital transactions.

Therefore, it is particularly important to conclude that in less than 10 years since the last major financial crisis, the banking system once again faced a crisis and great turbulence and uncertainty.

However, as the most significant conclusions of the latest empirical research mentioned in the paper, it is determined that the Eurocurrency market and international institutions, unlike the domestic market in the national banking systems of most countries, remains a process in which countries should exercise governmental control and regulation.

What has been said so far in this paper establishes the need to write what is expected in the future from the capital markets to develop in the direction that the countries go towards overcoming and solving a large number of the problems they faced during the crisis, and in order to be better oriented towards investors. Given the scale and multiplicity of challenges, a coherent policy approach is needed to encourage investment in resilience, balance incentives between infrastructure and industry, and address the challenges of implementing recovery plans.

In this direction, it can also be concluded that large investors should perceive the huge technological and economic potential of regions in newly developed and underdeveloped economies and thus expect large returns in the near future.

As a core problem, it is set that the turbulence with interest rates and the banking sector will stabilize and overcome the problems they were facing. If countries follow the cycle of highly developed economies, in

the future they can expect an increasing importance of reinvested profits, as a source of capital for the current and future investment needs of companies in their countries.

References

1. Bekert Geert, Hodrick Robert J., (2009). *International financial management*,2nd ed.
2. Cataloging in Publication Data, Joint Bank-Fund Library – *World Economic Outlook*. – *International Monetary Fund, World Economic and Financial Surveys*, 2020 year.
3. European Central Bank (ECB), (2019). "*Box 2: Financial, Vulnerabilities of Euro Area Households*." Financial Stability, Review (May 2019).
4. *Global Financial Stability Report*,World Economic Outlook, 2020 year.
5. World Bank, Retrieved from: www.worldbank.org, Materials from international organizations 2021.
6. Global Financial Stability Report,World Economic Outlook, 2022 year.
7. https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/254aba87-dfeb-5b5c-b00a-727d04ade275/content.
8. https://www.unccd.int/science/overview 2023.
9. https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2023/04/11/global-financial-stability-report-april-2023, file:///C:/Users/Miki%20Runtev/Downloads/text%20(2).pdf.
10. https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2023/html/ecb.mp230316~aad5249f30.en.html.
11. https://www.worldbank.org/en/country/eu.
12. https://www.nbrm.mk/statistika_na_kamatni_stapki.nspx.
13. https://www.nbrm.mk/ns-newsarticle-soopstenie-10052023.nspx.
14. https://www.nbrm.mk/content/statistika/Soopstenija/%D0%9AS/2023/Soopstenie_za_pecat_kamatni_stapki_2023_mart_mk.pdf.

ТИМ И ТИМСКА РАБОТА

UDC: 005.64.01 *Прегледен труд*

Јасмина Дамеска[1], м-р Санела Стојаноска[2]

[1]*Правна служба, Европски универзитет – Скопје, Република Северна Македонија*

[2]*Генерален секретар, Европски универзитет – Скопје, Република Северна Македонија*

Апстракт

Пристапот на тимското работење е базична детерминанта за ефективното и ефикасното организациско работење. Во организациската структурна рамка во која се инкорпорирани организациските цели, позитивните практики и постигнатите резултати, максимално меѓусебно се координирани во една функционална целина. Тимското работење претставува заедничко дејствување на група индивидуи во која секој поединец поседува сопствени индивидуални интереси, ставови и мислења во единство. За ефикасно дејствување на групата се негува и користи работна култура во која, во секој сегмент, е инкорпорирана меѓусебната соработка.

Едноставно, тимот претставува група на индивидуи кои се заеднички насочени кон заедничка цел. Тимовите се создаваат тогаш кога е потребно да се извршуваат високо комплексни задачи кои се составени од меѓузависни подзадачи. Затоа, членовите во тимот располагаат со комплементарни способности преку кои се генерира синергија за максимизирање на позитивните аспекти во работниот процес.

Тимското работење, како едно од темелите во организацијата, се гради преку развојот на мотивацијата на секој член: посветеноста, лојалноста и вредносните карактеристики. Тимот претставува синергија на креативни и иновативни стратегии кои претпочитаат правилен комуникациски систем, меѓусебно почитување, соработка и заедништво. Тимот создава услови за креативно извршување на работните задачи со изградена сигурност, можност за иновативно однесување кое е во склоп со личниот професионално-кариерен развој.

Клучни зборови: *тим, тимска работа, организација, цели, ефективност, ефикасност*.

TEAM AND TEAMWORK

Abstract

Teamwork is a key determinant of effective and efficient organizational work. In the organizational structural framework of the organizational goals, the positive practices and the achieved results are maximally co-ordinated in one functional whole. Teamwork is a joint action of a group of individuals in which each individual has his / her own individual interests, attitudes and opinions. For the efficient operation of the group, a working culture must be nurtured which puts mutual cooperation at the core of each segment.

In simple terms, a team is a group of individuals that are jointly aiming at a common goal. Teams are created when it is necessary to perform highly complex tasks that are composed of interdependent subtasks. This is why team members have complementary capabilities that generate synergies to maximize the positive aspects of the workflow.

Teamwork, as one of the foundations in the organization, is built through the development of each member's motivation, dedication, loyalty, and values. The team represents a synergy of creative and innovative strategies that prefer a proper communication system, mutual respect, cooperation, and unity. The team creates conditions for creative performance of working tasks with confidence, an opportunity for innovative behaviour that is in line with the personal professional development.

Keywords: *team, teamwork, organization, goals, effectiveness, efficiency*.

Вовед

Сложениот деловен амбиент во којшто опстојуваат деловните субјекти наметнува современи услови на работење во кои доминираат предизвиците и динамичките промени. Индивидуалното решавање на определени проблеми е веќе минато, односно несомнено човекот како поединец може многу малку да постигне. Независно од тоа колку една индивидуа е способна, таа не е во можност сама да ги решава сите проблеми што треба да се совладаат. Имено, неопходно е мобилизирање на креативните и творечките потенцијали на еден поинаков начин од традиционалниот, односно неопходно е градење ефикасни тимови коишто, врз основа на интердисциплинарно функционирање, ќе можат да одговорат на предизвиците и тешкотиите што новите работни задачи ги антиципираат.

Резултатите на тимовите ги надминуваат и значително се подобри од индивидуалните: сложените проблеми можат лесно и правилно да се разрешат; се поттикнуваат нови идеи; тимовите влеваат знаење; промовираат самооткривање и преиспитување; преземаат поголеми ризици и се покреативни, а и не ја попречуваат, туку напротив ја поттикнуваат инвентивноста и креативноста кај секоја индивидуа да даде придонес во остварувањето како на своите лични, индивидуални, така и на групните цели.

1. Поим за тим и суштина за тимската работа

Луѓето егзистираат и функционираат во своето опкружување во кое тимски се работи, веруваат во фактот дека сите донесени одлуки преку процесот на одлучување, кои се резултат на претходно размислување и планирање, се поквалитетни и покорисни кога се донесени кооперативно преку соработка. Фактот дека „ниту еден од нас не е добар колку сите ние заедно,“[1] се поддржува од индивидуите во работниот процес. Тимското работење претставува заедничко дејствување на група индивидуи во која секој поединец поседува сопствени индивидуални интереси, ставови и мислења во единство. За ефикасно дејствување на групата се негува и користи работна култура во која, во секој сегмент, е инкорпорирана меѓусебната соработка.

[1] Kimble et al. Effective Virtual Teams through Communities of Practice (Department of Management Science Research Series, 00\9) University of Strathclyde, UK, 2000.

За успешни лидери се сметаат оние кои ќе создадат тимови во организацијата, а организацијата ќе ја направат успешна.

Тим претставува посебен облик на формална организација за извршување на заедничка работа, на помал или поголем број луѓе, што ги поврзуваат заеднички поставените задачи и цели, интереси, мотиви.

Тимовите се организираат по однапред поставени цели и задачи. Со помош на тимската работа се обезбедува:[2]

- Фер хиерархиски однос, надреден – подреден;
- Се решаваат работничко креативните и продуктивни односи во процесот на работа, што е од големо значење за хуманизацијата на човечките односи;
- Ја засилуваат работата;
- Ја зголемуваат одговорноста пред клиентот;
- Го збогатуваат иноваторството;
- Ја зголемуваат мотивацијата;
- Ги намалуваат отсуствата од работа;
- Намалување на трошоците за работа;
- Унапредување на работните способности и вештини;
- Подобрување на комуникацијата и односите со медиумите.

Тимската работа значи надминување на индивидуалната, особено кога одредени задачи бараат различни вештини, проценки, искуства. Ако еден работник може да даде еден резултат, во тимот со посебно мотивирачки дух, ќе даде повеќе отколку што ќе даде сам. Со тоа се зголемува продуктивноста и ефикасноста во организацијата.

Членовите во еден тим ја осознаваат меѓусебната зависност, со што сфаќаат дека заедно и во тим се постигнуваат повеќе резултати, имаат чувство на припадност кон тимот и придонесуваат заеднички за успехот на организацијата, вложувајќи го својот талент и знаење, работат во атмосфера на доверба. Отворено ги кажуваат нивните идеи, мислења, чувства, незадоволство и што е најважно меѓусебно се охрабруваат. Имаат отворени и чесни односи и прават напори за да ги разберат останатите членови на тимот.

Конфликтите се прифаќаат како нормален дел од човековата комуникација и на вакви ситуации, кога ги има во тимот, се гледа како на можност за спроведување нови идеи.

И она што е најважно, сите членови учествуваат во донесувањето на одлуките, а раководителот е тој што го има последниот збор кога членовите на тимот не можат да се договорат и да најдат заедничко решение.

Со зголемената потреба од организациска флексибилност, употребата на тимови станува еден од најважните аспекти од функционирањето на многу компании. Тимот е група од луѓе која е составена за

[2] Наумоска Л. "Менаџмент на човечки ресурси" Скопје, ЕУРМ, 2008.

да се постигне одредена цел. На тимовите треба да се гледа како организациска алатка за решавање на проблемите и зголемување на флексибилноста. Тимовите треба да се составени од луѓе со работни вештини поврзани со проблемот со кој се соочуваат. Во рамките на тимот, исто така мора да постојат ефикасни канали на комуникација, каде што членовите ќе споделуваат нови идеи и знаење.

Важен дел од тимската работа е поставувањето и дефинирањето на јасни цели, како и начини на кои тие цели ќе бидат остварени.

За менаџерот да обезбеди јасни правци и појаснувања во врска со проблемот и расположливите начини на негово решавање, другите членови на тимот треба да имаат ученички менталитет, да бидат отворени кон ново знаење и да бидат флексибилни.

2. Тимска ефикасност

Многу важен аспект од функционирањето на една организација претставува нивото на ефикасност со кое тимовите ги извршуваат своите задачи. Ова најчесто се пресметува во смисла на пари или буџет и време. Со ефикасното и навремено извршување на задачите, тимовите значително придонесуваат кон поголемата перформанс-слика гледана од организациско ниво.

Денес постојат неколку теории и идеи за тоа како најдобро може да се процени тимската ефикасност. Една од тие е и онаа на Сандрсторм кој тврди дека тимската ефикасност има два дела:

- *Првиот дел* го вклучува фидбекот кој членовите на тимот го добиваат од муштериите. Ова е добар начин преку кој може да се види каде се направени грешки и да се изнајдат начини за нивно коригирање. На тој начин тимот, не само што може да ги лоцира своите грешки и послаби страни, туку преку корекција може и да го подобри својот перформанс;
- *Вториот дел* е тесно поврзан со внатрешната атмосфера во тимот. Ова имплицира постојана посветеност на членовите на тимот да инвестираат време и напор да го подобрат работењето и способноста да ги решаваат потенцијалните конфликти и меѓусебни разлики за доброто на тимот како целина. Тука менаџерот ја има главната улога преку изградба на тимска култура внатре во групата. Многу важен аспект е и фактот дека менаџерите мора да помогнат да се развие чувство на доверба помеѓу членовите на тимот, како и чувство на самодоверба кај секој индивидуален член. Како последица на ова ќе се подобри начинот на комуникација и развивање на нови идеи помеѓу членовите на групата, што ќе овозможи задачите и целите да бидат завршени побрзо и поефикасно.

3. Мотивирање на интелектуалните сили во тимското работење

Способноста да се поттикне и да се мотивира успешно да функционира тимот во којшто се користи интелектуалниот капитал, е исклучително тежок и сложен процес на организациско однесување. Тоа подразбира:

- Квалитетна проценка на идните членови во тимското работење;
- Флексибилност во однесувањето на секој член во тимот;

- Инвестирање во создавање на меѓусебна доверба и справување со индивидуите кои имаат специфичен карактер на однесување;
- Менаџирање и управување со пројавените тимски конфликтни ситуации.

Групната динамика на тимското работење согледува сложена интеракција и надминување на личните цели и карактерни особини како што се алчноста, себичноста и агресивното комуницирање. Сето ова предизвикува негативна тенденција во функционирањето и формирањето на услови за успешно тимско работење. Успешното тимско работење подразбира мотивирани членови на тимот со еднаков статус и приод кон сите, за развивање на интелектуални способности и стручни знаења, како и со запознавање на особините на личноста и поттикнување на индивидуалната разновидност во чија основа, всушност, се создава креативноста на тимската работа.

4. Стручни компетенции во тимското работење

Една од главните карактеристики и придобивки во тимското работење е различноста и различниот приод кон решавање на одредени проблеми. Таа нееднаквост во перцепцијата потекнува од различноста на квантумот на знаење што го поседуваат членовите на тимот. Ако членовите се со специјализирани знаења од одредена област, поседуваат идентично различна стручност. Тие членови создаваат хомоген специјализиран тим кој работи на одредена стручна проблематика и бара соодветни стручни одговори во конкретната област. Ако членовите во тимот поседуваат знаења од поширока област, тогаш тој тим е збир на хетерогеност во знаења, односно хетероген тим. Но, без разлика на хомогеноста или хетерогеноста во квалитетот на знаењата во тимот, потребно е дел од членовите да поседуваат технички знаења кои ќе бидат искористени за решавање на конкретни проблеми и донесување на конкретни одлуки. Дел од членовите во тимот развиваат во себе и таканаречени социјални и комуникациски вештини и способности преку кои се создава една компактност и единственост во дејствувањето и работењето на тимските членови.

Меѓутоа, заради временските рокови во тимското работење, потребна е еднаквост, непривилегираност на одредени членови во тимот, достоинственост, почит и доверба, моќ на заедништво и соработка, а не моќ на авторитет добиен од соодветна работна позиција. Затоа, од голема важност се личните особини на индивидуата која преферира да биде дел од еден тим.

5. Мерење на тимскиот перформанс

Точното мерење на перформансите на организациските тимови е од големо значење за една организација. Тоа е процес во кој се вложува многу време и напор. Успешноста на тимовите на крај го одредува и севкупниот перформанс на компанијата, така што ефективни менаџери кои се способни да воспостават добри односи помеѓу членовите на групата и да изградат добри комуникациски канали се од голема важност за успехот на секој проект со кој се справува тимот. Во таква средина сите членови на тимот ќе бидат во можност да се здобијат со нови вештини и знаења за во иднина.

Дополнително на тоа, еден критичен аспект од точната проценка на тимскиот перформанс се изразува преку можноста членовите на тимот да добијат фидбек за нивниот придонес, посочување на грешки и корекција на истите со што би се спречило нивно повторување.

На овој начин сите членови ќе ги подобрат своите индивидуални вештини и знаења со што ќе го достигнат бараното ниво на перформанс од страна на менаџерот, организацијата и индустријата во целост. Една карактеристика на процесот на перформанс е дека во многу случаи луѓето не знаат кои аспекти да ги земаат како критериуми.

6. Улогата на менаџерот во перформансите на тимот

Денес, перформансите на тимот и нивото на постигнатиот успех во најголема мера зависи од квалитетите на менаџерот на тој тим. Различни менаџери имаат различни приоди и различен начин на решавање на проблемите во зависност од нивното искуство, знаење, емотивна интелигенција и таканаречените шеми на носење одлуки.

Менаџерите мораат да научат како да ги проценуваат сите членови на нивните тимови (Варвел 2004), без разлика на нивните лични карактеристики и разлики, што значи дека сите членови во групата мора да бидат третирани како еднакви. Ниво на толеранција мора да биде постигнато и менаџерот мора да ја има главната улога во градењето на таквата средина.

Дополнително, менаџерот треба да му помогне на секој член од групата да ја развие способноста сам да може да го процени квалитетот на завршената работа. За да го постигне ова, менаџерот треба да поседува концептуални и аналитички способности преку кои ќе се креира потребната средина во која членовите ќе можат да ја завршат својата работа на високо ниво.

Понатаму, како што расправа Моере (2006), менаџерот мора исто така да има способност да решава проблеми, како и вештина да предвиди и да спречи нови проблеми уште пред да се случат. Со ова дополнително се акцентира потребата за менџерска проактивност. Ако не се преземат сите неопходни мерки на време, може да дојде до сериозно нарушување на тимската работа. На крај, во процесот на комуникација, менаџерите можат да влијаат на членовите на групата преку употребата на стимули кои ќе ја зголемат нивната желба да постигнат подобри резултати, да си помагаат и почитуваат еден со друг, да бидат свесни за важноста на задачата и да чувствуваат слобода да побараат помош кога им е потребна.

Способноста на индивидуалните членови сами да се организираат може дополнително да ја олесни задачата за тимот како целина и да помогне целиот процес да се одвива побрзо во смисла на време, пари и напор.

Кога ќе се земат предвид сите овие фактори и доколку се извршени ефективно, менаџерите можат да создадат средина во која ќе има малку, или, пак, воопшто нема да има простор за грешки, средина во која ќе следат одлични резултати, на индивидуално, тимско и организациско ниво.

Заклучок

Напредокот на човештвото е продукт на тимска работа. Силата на тимското работење е неспоредливо со индивидуалната моќ. Во новото време на глобализација тимовите се застапени во секоја сфера и на нив се гледа како на вреден организациски ентитет.

Тим е мала група на личности со комплементарни способности, знаења и вештини, заеднички насочени кон иста цел и со заедничка одговорност.

Тимската работа бара заедничка синтеза на идеите во една визија. Тоа е вид способност за остварување на организациските цели. Денес, влијанието на тимската работа врз ефикасноста на организациите е секаде присутно, но битно прашање е со кои карактеристики е застапена тимската работа. Тимската работа има голем број на поволности за самите вработени членови на тимот, за организацијата во целина и за нејзините корисници на услуги и производи само доколку почива на висински елементи и на добар концепт. Добрата тимската работа произведува креативност, добра атмосфера, позитивна мотивација на вработените, зголемена брзина во извршување на работите, заемна одговорност, флексибилност, возвишен спој на идеи, нови пристапи за решавање на нови задачи и промени, зголемено разбирање на одлуки, разнообразност низ заедничката цел на тимот и организацијата, што на крај финишира со зголемување на продуктивноста во работењето.

Посебна важност има заемната поддршка и доверба на членовите на тимот што имаат посебно голема важност за подобри резултати. Зависно од особините на личноста на секој член на тимот, во најголем број случаи во тимското работење, има ниско ниво на стрес, со исклучок на мал број поединци кои не можат да се приспособат на тимскиот дух. При формирањето на тимот големо значење имаат поединците кои треба да поседуваат комплементарни вештини кои се во согласност со мисијата и работните задачи на тимот.

Conclusion

Human progress is the result of teamwork. The power of teamwork is incomparable to individual power. In the new age of globalization, teams are represented in every sphere and they are seen as a valuable organizational entity.

A team is a small group of individuals with complementary abilities, knowledge and skills, aiming together to achieve the same goal and sharing responsibilities.

Teamwork requires joining ideas into a single vision. It is the ability to achieve organizational goals. Today, the impact of teamwork on the efficiency of organizations is visible in all aspects of operations, but an important question is what type of teamwork is employed. Teamwork will bring a number of benefits for the team members, for the organization as a whole and for its end users of services and products, only if it rests on genuine elements and on quality concepts. Good teamwork produces creativity, good atmosphere, positive motivation of employees, increased performance, mutual responsibility, flexibility, a strong fusion of ideas, new approaches to solving new tasks and changes, increased understanding of decisions, diversity across the team's common goals and organization, which finally results in enhanced productivity in operations.

Mutual support and trust between team members is of particular importance in achieving better results. Depending on the personality traits of each team member, in most cases in teamwork, there is a low level of stress, with the exception of a small number of individuals who cannot adapt to the team spirit. Especially important when building the team are the individuals who possess complementary skills that are consistent with the company’s mission and the team’s tasks.

Користена литература

1. Наумовска Л., Менаџмент на човечки ресурси, ЕУРМ, Скопје, 2008.
2. Шуклев Б., Основи на менаџмент, Скопје, 2000.
3. Kimble et al. Effective Virtual Teams through Communities of Practice (Department of Management Science Research Series, 00\9) University of Strathclyde, UK, 2000.
4. https://www.brighthr.com/articles/culture-and-performance/teamwork/the-importance-of-teamwork-in-the-workplace/.

ПРЕДУСЛОВИ И МЕРКИ ЗА ЕФИКАСНА БОРБА ПРОТИВ ПЕРЕЊЕ ПАРИ

UDC: 343.85:[343.9.024:336.74
341.45:[343.9.024:336.74

Прегледен труд

Проф. д-р Ѓорги Сламков[1], проф. д-р Васко Стамевски[2], проф. д-р Елизабета Стамевска[3]

[1]*Факултет за правни науки, Европски Универзитет – Скопје, Скопје*

[2]*Факултет за правни науки, Меѓународен Славјански Универзитет, Свети Николе*

[3]*Факултет за економски науки, Европски Универзитет – Скопје, Скопје*

Апстракт

Во рамките на трудот, авторите ја обработуваат темата за штетните последици од перењето пари, предусловите за превенција, како и мерките за ефикасна борба против перењето пари.

Акцентот е ставен на меѓународниот пристап, поаѓајќи од фактот дека во услови на глобализација и брз трансфер на капитал и стоки, можностите за прекугранично пренесување на приносите од кривично дело, преку перење пари, е можно во висок степен.

Авторите ги обработуваат горните прашања од аспект на трансфер на незаконски стекнат капитал од државите во развој кон финансиските центри и развиените држави. Во рамките на трудот ги презентираат позначајните предуслови за ефикасна меѓународна борба против перењето пари, и тоа како преку јакнење на нормативната рамка, така и преку креирање на соодветни институционални капацитети.

Посебно внимание е посветено на мерките за ефикасна борба против перењето пари. Станува збор за инструменти кои се применуваат од финансиски институции, како и од органи за спроведување на законот, со цел за длабинска анализа на потеклото на парите, постоењето на елементи за сомневање, следење на движењето на средствата, посебен пристап кон високоризичните држави, како и градење на механизми за брза реакција на меѓународен план во случај на основано сомневање дека станува збор за перење на приноси од извршено кривично дело.

Клучни зборови: *кривично дело, финансиски криминал, прикривање на потекло, корупција, меѓународна соработка.*

PREREQUISITES AND MEASURES FOR AN EFFECTIVE FIGHT AGAINST MONEY LAUNDERING

Abstract

Within the paper, the authors deal with the topic of the harmful consequences of money laundering, the prerequisites for prevention, as well as the measures for an effective fight against money laundering.

Emphasis is placed on the international approach, based on the fact that in conditions of globalization and rapid transfer of capital and goods, the possibilities of cross-border transfer of the proceeds of crime, through money laundering, are possible to a high degree.

The authors address the above issues from the perspective of the transfer of illegally acquired capital from developing countries to financial centers and developed countries. Within the framework of the paper, they present the most important prerequisites for an effective international fight against money laundering, both through strengthening the normative framework and through the creation of appropriate institutional capacities.

Special attention is paid to the measures for effective fight against money laundering. These are instruments used by financial institutions, as well as law enforcement authorities, with the aim of in-depth analysis of the origin of money, the existence of elements of suspicion, monitoring the movement of funds, a special approach to high-risk countries, as well as building mechanisms for rapid reaction on an international level in case of reasonable suspicion that it is a matter of laundering the proceeds of a committed crime.

Keywords: *crime, financial crime, concealment of origin, corruption, international cooperation*.

Вовед

Перењето пари претставува нелегален процес на трансформирање на незаконски стекнатите пари да изгледаат како легитимни или „чисти“. Перењето пари вклучува серија финансиски трансакции кои имаат за цел да го прикријат вистинското потекло на парите и другите форми на капитал на пазарот, односно финансиски операции кои на крајот резултираат со тоа „валканите“ пари од криминал да станат „чисти“ пари кои ќе можат да се користат за легитимни деловни активности.

Во согласност со Виенската конвенција[1] – Конвенцијата на Обединетите нации против незаконит промет со наркотични droги и психотропни супстанции од 1988 година, перењето пари се дефинира како: „Процес при кој добивките, за кои основано се верува дека произлегуваат од криминална активност, се транспортираат, трансферираат, трансформираат, конвертираат или се вградуваат во легалните финансиски текови, со цел да се прикрие нивното потекло, изворот, движењето или сопственоста.“

Суштината е инфилтрирање на пари или имотна корист стекнати со вршење кривични дела, во легални бизниси, т.е. во платен промет, банкарско и финансиско работење. Поентата е во прикривањето на криминалното потекло и вклучување на „нечисти пари“ во легални парични текови. Во основа перењето пари е продолжение на претходна криминална активност (акцесорна природа), односно процес преку кој нелегалните пари стекнати преку претходни кривични дела (пример: трговија со дрога, криумчарење) се внесуваат во легалните финансиски текови. На тој начин, пазарот на капитал ја губи својата функција и вредносна ориентација доколку „нечистите пари“ стекнуваат статус на легално стекнат капитал.

[1] Convention against illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances, United nations, 1988.

Инкриминирањето на перењето пари е зафаќање на последната фаза од претходни криминални активности, како и нивниот материјален резултат. Кривичното дело постои независно од тоа дали сторителот ќе одговара за претходното дело (поврзано кривично дело, акцесорното).

Во современи услови, пак, перењето пари ги проширува своите димензии, користејќи ги интензивните процеси на глобализација, како и технолошката трансформација.

Појавата на перење пари во меѓународни рамки се доживува како феномен и проблем кој го загрозува интегритетот на глобалниот финансиски систем, а истото важи и во националните рамки како сериозна закана за националниот финансиски систем. Во суштина, преку перење пари се создава паралелен систем на сива економија, кој дејствува деструктивно врз националниот финансиски систем. Проблемот со перење пари се комплицира ако има сомнежи за корупција на клучни лица во финансиските институции или од контролните институции.

Трансформацијата на незаконски пари во легални значи нивно вклучување во правниот финансиски систем, односно незаконски стекнати пари преку финансиски институции, каде што се прикажуваат како легални, влегуваат во правниот финансиски систем и претставуваат легално стекнат имот на сторителите на криминални активности.

Спречувањето на перење пари зависи од многу фактори, но клучни се институционалните капацитети на државата и нормативната рамка за превенција.

Тоа вклучува низа на дејствија за прикривање на вистинското потекло, сопственост или дестинација на средствата, односно тешкотија при нивното следење. Перењето пари обично вклучува три фази[2]: пласман, прикривање и интеграција.

1. Пласман: незаконски стекнатите средства се внесуваат во финансискиот систем. Ова може да се направи со депонирање готовина на банкарски сметки, купување средства или користење услуги за трансфер на пари.

2. Прикривање: ова е клучна фаза во целиот процес бидејќи овде се пресекува документациската трага со потеклото на парите. Целта е да се создадат сложени слоеви на трансакции за да се прикрие ревизорската трага. Средствата можат да се префрлаат помеѓу различни сметки или ентитети, често низ различни јурисдикции, што дополнително го зголемува предизвикот да се пронајдат парите и да се направи конекција со нивниот нелегален извор.

3. Интеграција: значи дека претходните фази се успешно завршени и криминалецот си ги добива како легални парите со кои може непречено да работи, односно испраните средства повторно се воведуваат во легитимната економија. Во оваа фаза, парите се чини дека се легитимен приход или имот, што им отежнува на агенциите за спроведување на законот да го откријат нивното незаконско потекло.

Перењето пари обично се поврзува со различни криминални активности, како што се трговија со дрога, измами, корупција и организиран криминал. Тоа го поткопува интегритетот на финансискиот систем, го олеснува финансирањето на нелегални активности и ги попречува напорите за борба против криминалот и тероризмот.

[2] Гоце Трајковски, Спречување на перење пари кај финансиските институции, 2011, стр. 11, https://ufr.gov.mk/wp-content/uploads/2020/05/СПРЕЧУВАЊЕ-НА-ПЕРЕЊЕ-ПАРИ-КАЈ-ФИНАНСИСКИТЕ-ИНСТИТУЦИИ.pdf

1. Предуслови за ефикасна меѓународна борба против перење пари

Основен предуслов за ефикасна борба против перењето пари е постоењето на **политичка волја**. Нејзиното постоење се однесува на определбата и посветеноста на владите и политичките лидери да го решат прашањето за перење пари преку развој на политики, законодавни мерки и имплементација на политики[3].

Влијанието на политичката волја е повеќенасочно.

Имено, политичката волја е од суштинско значење за донесување цврсти и сеопфатни закони и регулативи кои се насочени кон спречување на перење пари. Владите треба да создадат соодветна правна рамка која ќе го криминализира перењето пари, ќе ги дефинира прекршоците, ќе воспостави казни и ќе ги наведе процедурите за истрага, гонење и враќање на имотот. Без политичка волја, потребната легислатива не може да се донесе или соодветно да се спроведе.

Покрај тоа, политичката волја се рефлектира и во распределбата на соодветни ресурси за ефикасна борба против перењето пари. Ова вклучува финансирање на агенциите за спроведување на законот, единиците за финансиско разузнавање и други субјекти вклучени во спречување, откривање и истрага на перење пари. Соодветниот персонал, обуката, технологијата и инфраструктурата се од суштинско значење за подобрување на способностите на овие институции.

Политичката волја е клучна за поттикнување на меѓународната соработка и соработка во справувањето со перењето пари. Владите треба активно да се ангажираат во соработката со други држави, да учествуваат во меѓународни иницијативи и да потпишуваат билатерални или мултилатерални договори за размена на информации, да обезбедат заемна правна помош и да ги координираат напорите во истрагите и гонењето. Силната политичка волја ја олеснува соработката меѓу агенциите за спроведување на законот преку границите.

Воспоставувањето и зајакнувањето на институциите одговорни за борба против перењето пари бара политичка волја. Ова вклучува формирање ефективни единици за финансиско разузнавање, финансиски регулаторни тела, специјализирани единици за спроведување на законот и други субјекти вклучени во напорите за спречување на перење пари. Политичките лидери мора да ја поддржат автономијата, независноста и ефективноста на овие институции, осигурувајќи дека ги имаат потребните ресурси и авторитет за исполнување на нивните мандати.

Политичката волја се рефлектира во посветеноста на земјата кон меѓународните стандарди и обврски во борбата против перењето пари. Владите кои активно учествуваат во меѓународните иницијативи како Работната група за финансиска акција[4] (ФАТФ) и демонстрираат напредок во спроведувањето на мерките за спречување на перење пари го зголемуваат својот углед и кредибилитет во глобалната борба против перење пари.

Подигнувањето на свеста за штетните ефекти од перењето пари значи мобилизирање на целото општество во спречување на оваа појава. Имено, политичката волја може да ги поттикне напорите за подигање на јавната свест за штетните ефекти од перењето пари и важноста од борбата против појавата.

[3] Idris, Iffat, Political will and combatting serious organised crime, University of Birmingham, 2022, p-g. 28.
[4] The FATF Recommendations, https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Fatf-recommendations.html

Владите можат да инвестираат во јавни кампањи за информирање на јавноста, бизнисите и финансиските институции за нивните улоги и одговорности во спречувањето на перење пари.

Силната политичка волја е од суштинско значење за да се создаде средина каде што перењето пари се обесхрабрува, открива и ефективно се гони. Ги поставува основите за сеопфатен и координиран пристап во борбата против перењето пари, го зајакнува владеењето на правото и го промовира интегритетот на финансискиот систем.

Каналите за **комуникација** и пренос на информации на меѓународно ниво се клучни за ефективна процедура, особено кога се вклучени високи политички фигури.

Брзината на дејствување е клучна за ефективноста на постапката. Имено, доколку во случаите на откривање, замрзнување и конфискација на имот стекнат со криминал се инволвирани повеќе институции, тогаш постои поголема веројатност постапката да оди побавно и со тоа да постои опасност од „протекување информации" и криминалецот да ги скрие имотот, парите или другото богатство стекнато со криминал во една земја и пренесено во друга (обично во развиените земји или финансиски центри).

Во денешни услови преку перење пари може да се префрлат нелегални пари на огромни растојанија за краток временски период. Токму поради ова е потребна забрзана процедура на комуникација меѓу државните институции или меѓународните органи за да се спречи трансферот на средствата, односно перењето пари.

Случаите кои вклучуваат високи политичари и перење пари претставуваат особени предизвици за меѓународната соработка. Овие случаи често привлекуваат значително внимание поради нивните потенцијални политички и дипломатски импликации. Случаите во кои се вклучени политичари од висок ранг можат да бидат политички чувствителни, а политичките размислувања можат да влијаат на нивото на соработка. Владите можат да се двоумат дали да продолжат со истраги кои би можеле да имаат импликации за нивната сопствена политичка стабилност или меѓународни односи.

Правните бариери може да ја попречат меѓународната соработка во случаите во кои се вклучени високи политичари. Некои јурисдикции можат да имаат законска заштита или имунитет за одредени јавни функционери, што го отежнува нивното испитување или кривично гонење. Потребна е политичка волја за решавање на овие правни бариери, потенцијално преку измени на закони или меѓународни договори кои овозможуваат соработка во такви случаи.

Високорангираните политичари можат да имаат значително влијание и да имаат пристап до ресурси кои можат да влијаат на текот на истрагите. Политичката волја е од суштинско значење за заштита на агенциите за спроведување на законот и судските системи од несоодветно влијание, обезбедувајќи дека истрагите и гонењето се водат непристрасно и без мешање.

Случаите кои вклучуваат високи политичари и перење пари често привлекуваат значително внимание на јавноста. Политичката волја е од витално значење за демонстрирање на посветеност на транспарентност, отчетност и владеење на правото. Ова вклучува обезбедување дека истрагите се

спроведуваат независно, без политичко мешање, и дека сите поединци кои се прогласени за виновни за перење пари ќе бидат повикани на одговорност без оглед на нивниот политички статус.

Банкарската тајна се однесува на правната или регулаторната рамка која ја штити доверливоста на информациите за клиентите што ги чуваат финансиските институции. Иако банкарската тајна има за цел да ја заштити приватноста на клиентите и да ја задржи довербата во финансискиот систем, таа може да се искористи и за незаконски цели, вклучително и перење пари[5].

Банкарската тајна може да обезбеди превез на анонимност, што им олеснува на поединците да вршат недозволени финансиски активности, вклучително и перење пари. Покрај тоа, банкарската тајна може да го ограничи споделувањето финансиски информации со домашните и меѓународните власти одговорни за борба против перење пари. Ограничениот пристап до информациите за клиентите може да ја попречи способноста на агенциите за спроведување на законот и единиците за финансиско разузнавање ефикасно да откриваат, истражуваат и спречуваат активности за перење пари.

Предизвикот лежи во постигнувањето на вистинската рамнотежа помеѓу заштитата на правата на приватност на поединците и обезбедувањето транспарентност и одговорност во финансиските трансакции. Многу јурисдикции[6] презедоа чекори за да ги ревидираат своите закони за банкарска тајна за да се усогласат со меѓународните стандарди за спречување на перење пари и да промовираат транспарентност. Мерките како што се засилените барања за известување, регистрите на вистински сопственици и договорите за размена на информации имаат за цел да се борат против перењето пари, истовремено почитувајќи ги принципите за заштита на приватноста.

Глобалните напори за борба против перењето пари извршија притисок врз јурисдикциите со силни традиции за банкарска тајна[7] да ја подобрат нивната соработка во споделувањето финансиски информации. Меѓународните стандарди, како што се оние поставени од Работната група за финансиска акција[8] (ФАТФ), промовираат транспарентност, размена на информации и укинување на банкарската тајна таму каде што е неопходно за ефикасна борба против перењето пари.

Важно е да се забележи дека иако некои јурисдикции[9] традиционално ја поддржуваат строгата банкарска тајна, глобалниот тренд се менува кон поголема транспарентност и соработка во борбата против перењето пари. Многу земји имплементираа мерки за спречување перење пари и механизми за споделување информации за борба против финансискиот криминал, истовремено обезбедувајќи соодветни заштитни мерки за приватност и заштита на личните податоци.

Севкупно, воспоставувањето вистинска рамнотежа помеѓу банкарската тајна и ефективни мерки за спречување на перење пари е од суштинско значење за да се спречи перењето пари, да се зачува

[5] He Ping, Banking secrecy and money laundering, Journal of Money Laundering Control, Vol. 7 No. 4, pg. 376-382, Emerald Group Publishing Limited, 2004
[6] Norbert Michel, Jennifer J. Schulp, Revising the Bank Secrecy Act to Protect Privacy and Deter Criminals, Policy Analysis No. 932, 2022, https://www.cato.org/policy-analysis/revising-bank-secrecy-act-protect-privacy-deter-criminals
[7] Henry Pope, Switzerland to Review its Banking Secrecy Law After Suisse Secrets Revelations, Organized crime and corruption reporting project, 2023, https://www.occrp.org/en/daily/17375-switzerland-to-review-its-banking-secrecy-law-after-suisse-secrets-revelations
[8] Review of the FATF Standards and historical versions, FATF, https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Review-and-history-of-fatf-standards.html
[9] Philip R. Wood, Chapter 17 International Law of Bank Secrecy, https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557756954/ch039.xml

интегритетот на финансискиот систем и да се промовира довербата и транспарентноста во финансиските трансакции.

Во постапувањето по предметите поврзани со перење пари, од големо значење е пристапот на замолената држава во однос на прашањето за **потребните докази**.

Станува збор за различни видови докази и тоа: финансиски трансакции, извештаи за сомнителни активности, деловни записи и корпоративни структури, сведоштва на сведоци, финансиска евиденција и информации за сметки, документарни и електронски докази и слично.

Доколку во постапката за правна помош во врска со перење пари замолената држава уште на самиот почеток ги побара сите докази, тогаш постои опасност од пролонгирање на постапката и можност за „протекување информации" и со тоа да im се даде можност на криминалците за прикривање на трагите, но и парите, имотот или друга корист стекната со извршување на кривично дело. Затоа, треба да се бара основното количество на релевантни докази за да се спроведе брза постапка и да се конфискува приносот од кривично дело.

Во насока на ефективност на постапката за спречување на перењето пари потребно е навремено изработување на **квалитетни акти за меѓународна правна помош** и нивно доставување до замолената јурисдикција. Ова подразбира неколку сегменти, и тоа, познавање на меѓународните стандарди, воспоставени канали на комуникација, дефинирани контакт точки и нивна функционалност. Наведеното е значајно бидејќи праќањето на неадекватни акти за меѓународна правна помош ќе го одолговлече целиот процес и му се дава шанса на криминалецот да го скрие имотот или користа стекната со извршување на кривично дело.

2. Мерки за спречување на перење пари

За да се борат со оваа штетна појава владите и финансиските институции низ светот спроведуваат строги мерки и регулативи против перење пари. Помеѓу овие мерки се вбројуваат: мерката „Знајте го вашиот клиент" (Know Your Customer – KYC), потоа, известување за сомнителни активности (Suspicious Activity Reporting – SAR), следење на трансакциите и меѓународна соработка меѓу агенциите за спроведување на законот.

- **Мерката „Знајте го вашиот клиент" (Know Your Customer – KYC)**[10] се однесува на процесот што финансиските институции и бизниси го преземаат за да го утврдат и потврдат идентитетот на нивните клиенти. Оваа мерка е клучен дел од напорите за спречување на перење пари и во борбата против финансирање тероризам.

Примарни цели на мерката се спречување кражба на идентитет, потоа, финансиска измама, перење пари, финансирање тероризам и други незаконски активности. Со спроведувањето на

[10] Customer identification: Know your customer (KYC), https://www.austrac.gov.au/business/how-comply-and-report-guidance-and-resources/customer-identification-and-verification/customer-identification-know-your-customer-kyc

процедурите за мерката, организациите имаат за цел да гарантираат дека водат бизнис со легитимни поединци или субјекти и дека имаат доволно информации за да ги проценат поврзаните ризици.

Клучни аспекти на мерката „Знајте го вашиот клиент“ (Know Your Customer – KYC) се:

1. Идентификација на клиент: Финансиските институции се обврзани да собираат и да ги потврдат личните информации на клиентите, како што се име, адреса, датум на раѓање и документи за идентификација (на пример: пасош, лична карта). Ова помага да се утврди идентитетот на клиентот и го поддржува должното внимание.

2. Проценка на ризик: Институциите треба да го проценат нивото на ризик поврзан со секој клиент. Ова вклучува разгледување на фактори како занимање на клиентот, извор на средства, земја на живеење и деловни активности. На клиентите со поголем ризик може да им бидат потребни засилени мерки за длабинска анализа.

3. Засилено должно внимание: За клиентите за кои се смета дека имаат профил на поголем ризик, се применуваат дополнителни мерки за длабинска анализа. Ова може да вклучува добивање дополнителна документација, спроведување поопсежни проверки и повнимателно следење на трансакциите.

4. Тековно следење: Оваа мерка не е еднократен процес, имено, финансиските институции имаат обврска континуирано да ги следат трансакциите со клиентите. Невообичаени или сомнителни активности треба да се пријават до соодветните органи според прописите за спречување на перење пари.

5. Водење евиденција: регулативите за оваа мерка обично бараат од институциите да водат точна евиденција за информациите за клиентите и деталите за трансакциите. Овие записи се клучни за ревизорски цели и може да се користат како доказ во истрагите.

Барањата од оваа мерка варираат во различни јурисдикции, бидејќи секоја земја може да има свој сет на прописи и упатства. Сепак, основната цел е да се воспостават силни практики за длабинска анализа на клиентите за да се ублажи ризикот од финансиски криминал.

Важно е да се напомене дека барањата што произлегуваат од оваа мерка не се ограничени само на финансиските институции, туку може да важат и за други сектори, како што се размена на криптовалути, недвижен имот и професионални услуги, во зависност од јурисдикцијата и националната регулатива.

- **Известување за сомнителни активности (Suspicious Activity Reporting – SAR[11])** е важна компонента на напорите за спречување на перење пари. Тоа вклучува известување за трансакции или активности кои предизвикуваат сомневања за потенцијално перење пари или други финансиски криминали. Известувањата за сомнителни активности се поставени за да им се помогне на финансиските институции и другите обврзани субјекти да идентификуваат и да пријават сомнителни активности до соодветните органи.

[11] Suspicious Activity Reports, UK Financial Intelligence Unit, https://www.nationalcrimeagency.gov.uk/what-we-do/crime-threats/money-laundering-and-illicit-finance/suspicious-activity-reports

Финансиските институции, вклучувајќи ги банките, деловните субјекти со парични услуги и други субјекти кои подлежат на прописите за спречување перење пари, обично се обврзани да воспостават внатрешни механизми за идентификување и известување за сомнителни трансакции. Овие обврски обично се наложени од регулаторни тела или владини агенции кои ги надгледуваат напорите за спречување перење пари.

Финансиските институции се потпираат на различни индикатори за да идентификуваат потенцијално сомнителни активности. Овие показатели можат да вклучуваат невообичаени модели на трансакции, големи депозити или повлекувања во готовина, чести трансфери во јурисдикции со висок ризик, неконзистентно однесување на клиентите или трансакции кои вклучуваат политички изложени лица или санкционирани поединци или ентитети.

Кога ќе се идентификува сомнителна активност, од финансиската институција или обврзаниот субјект генерално се бара да поднесе Известување за сомнителни активности до соодветниот орган, како што е единица за финансиско разузнавање или агенција за спроведување на законот. Известувањето за сомнителни активности обично содржи детални информации за сомнителната трансакција или активност, вклучувајќи ги инволвираните страни, износите, датумите и каква било придружна документација или доказ.

Известувањето за сомнителни активности вообичаено подлежи на строги одредби за доверливост. Финансиските институции генерално се заштитени од правни последици за пријавување на сомнителни активности со добра волја, дури и ако подоцна се покаже дека пријавената активност не била недозволена. Во преден план доаѓа и заштитата на укажувачите, со цел да се охрабрат вработените да пријават сомнителни активности без страв од одмазда.

Откако ќе се поднесе Известувањето, соодветниот орган ќе го разгледа извештајот и ќе утврди дали е потребна дополнителна истрага. Доколку сомнежите се оправдани, агенциите за спроведување на законот може да иницираат истрага за да се открие основната криминална активност и потенцијално да заплени имот или да ги гонат инволвираните.

Известувањата за сомнителни активности варираат во зависност од јурисдикцијата, бидејќи различни земји имаат свои регулативи и механизми за известување. Финансиските институции и задолжените субјекти мора да се придржуваат до специфичните барања поврзани со Известувањето во јурисдикциите каде што работат.

Известувањето за сомнителни активности е суштинска алатка во борбата против перењето пари и финансискиот криминал. Со известување за сомнителни активности, финансиските институции и другите субјекти играат витална улога во помагањето на властите да ги идентификуваат и попречат незаконските финансиски текови.

- **Следење на трансакциите** е критичен процес што го користат финансиските институции и обврзаните субјекти за откривање и идентификување потенцијално сомнителни или лажни трансакции кои можат да бидат индикативни за перење пари или други недозволени активности.

Оваа мерка вклучува систематска анализа на трансакциите и активностите на клиентите за да се идентификуваат моделите, трендовите и аномалиите кои бараат понатамошна истрага[12].

Примарната цел на следењето на трансакциите е да се идентификуваат трансакциите кои отстапуваат од нормалното или очекуваното однесување на клиентот или спаѓаат во дефинирани параметри на ризик. Преку следење на активноста на клиентите, финансиските институции имаат за цел да откријат и спречат перење пари, финансирање тероризам, измама и други финансиски криминали.

Многу финансиски институции користат автоматизирани системи за следење трансакции, често напојувани од напредни технологии и алгоритми, за да анализираат огромен обем на трансакции во реално време. Овие системи ги означуваат трансакциите, кои исполнуваат одредени однапред одредени критериуми, за поблиска контрола од страна на тимовите за усогласеност.

Финансиските институции воспоставуваат параметри и правила во рамките на нивните системи за следење трансакции врз основа на регулаторни барања и проценки на ризик. Овие правила можат да бидат специфични за поединечни клиенти, видови трансакции, географски региони или други релевантни фактори. Параметрите се дизајнирани да идентификуваат потенцијално сомнителни активности, како што се големи готовински трансакции, структурирање, ненадејни промени во моделите на трансакции или високоризични јурисдикции.

Системите за следење на трансакциите генерираат предупредувања кога трансакција или серија трансакции ги исполнуваат однапред дефинираните правила или параметри. Известувањата служат како индикатори за понатамошна истрага од страна на службениците за усогласеност. Не сите предупредувања укажуваат на недозволена активност, но тие бараат темелна анализа за да се утврди нивната легитимност.

Службениците за усогласеност ги прегледуваат и анализираат предупредувањата генерирани од системот за следење на трансакциите. Тие го оценуваат контекстот на трансакцијата, профилот на клиентот и сите дополнителни релевантни информации. Овој процес вклучува собирање повеќе податоци, спроведување на истражување и потенцијално контактирање со клиентот за да се разјасни целта или природата на трансакцијата.

Доколку, за време на анализата, службеникот за усогласеност утврди дека трансакцијата е сомнителна, тој го започнува процесот на поднесување Извештај за сомнителна активност до соодветните органи. Известувањето за сомнителни активности обезбедува детални информации за сомнителната трансакција и придонесува за севкупните напори за борба против перење пари и финансиски криминал.Следењето на трансакциите е тековен процес, бидејќи се случуваат нови трансакции и однесувањето на клиентите еволуира со текот на времето. Од финансиските институции се бара редовно да ги прегледуваат и ажурираат своите системи, параметри и правила за следење за да се приспособат на новите ризици и регулаторни промени.

[12] Teodora Harrop, Transaction monitoring: its importance and how you can do better, International Compliance Association, 2022, https://www.int-comp.org/insight/2022/transaction-monitoring-its-importance-and-how-you-can-do-better/

Следењето на трансакциите е клучна компонента на ефективна програма за спречување на перење пари. Тоа им помага на финансиските институции да ги идентификуваат потенцијалните ризици, да преземат проактивни мерки за ублажување на тие ризици и да ги исполнат своите регулаторни обврски за откривање и известување за сомнителни активности.

Важно е да се напомене дека следењето на трансакциите е само еден дел од сеопфатната програма за спречување на перење пари. Други мерки, како што се анализа на клиентите, обука на вработените и редовни внатрешни и надворешни ревизии, дејствуваат во целина со цел да создадат цврста заштита од перење пари и финансиски криминал.

- **Меѓународната соработка** меѓу агенциите за спроведување на законот е од витално значење во борбата против перењето пари. Поради глобалната природа на финансискиот криминал, вклучително и перењето пари, соработката и споделувањето информации меѓу јурисдикциите и агенциите играат клучна улога во идентификувањето, истрагата и гонењето на сторителите.

Меѓународната соработка во борбата против перењето пари се јавува во различни форми, меѓу нив најзначајни се следните:

Заемната правна помош (Mutual Legal Assistance –MLA[13]) е механизам кој им овозможува на земјите да соработуваат во кривичните истраги и гонење. Преку овој инструмент се овозможува една држава да побара помош од друга, како што е добивање докази, замрзнување имот или интервјуирање сведоци, во случаи кои вклучуваат перење пари. Договорите за заемна правна помош или други билатерални и мултилатерални договори ја олеснуваат оваа соработка.

Единиците за финансиско разузнавање се специјализирани агенции одговорни за примање, анализа и размена на финансиски разузнавачки информации поврзани со сомневање за перење пари и финансирање тероризам. Овие единици играат клучна улога во меѓународната соработка преку размена на информации и разузнавачки информации. Во оваа насока значајна е Групацијата Егмонт (The Egmont Group[14]) како меѓународна мрежа на Единици за финансиско разузнавање, која поттикнува соработка и споделување информации меѓу единиците членки.

Меѓународната организација за криминалистичка полиција (Интерпол[15]) ја олеснува меѓународната соработка меѓу агенциите за спроведување на законот. Интерпол обезбедува платформа за полициските сили низ светот да споделуваат информации, да ги координираат истрагите и да преземаат заеднички операции. Алатките и базите на податоци на Интерпол помагаат во идентификување и следење на поединци вклучени во перење пари и други финансиски криминали.

Работната група за финансиска акција[16] (ФАТФ) е меѓувладина организација која поставува меѓународни стандарди и промовира ефективни мерки за борба против перење пари, финансирање тероризам и други сродни закани. ФАТФ спроведува проценки на системите за спречување на перење

[13] Mutual legal assistance treaties and money laundering, CMI U4 Anti-corruption resource centre, https://www.u4.no/publications/mutual-legal-assistance-treaties-and-money-laundering
[14] https://egmontgroup.org/about/organization-and-structure/
[15] https://www.interpol.int/en/Crimes/Financial-crime/Money-laundering
[16] https://www.fatf-gafi.org/en/the-fatf/what-we-do.html

пари на државите и ја охрабрува соработката меѓу нејзините членки за да се зајакнат глобалните напори против перење пари.

Europol и Eurojust ја поддржуваат соработката меѓу земјите-членки на ЕУ во борбата против перењето пари. Europol[17] помага во координирање на прекуграничните истраги, размена на разузнавачки информации и оперативна поддршка. Eurojust[18] ја олеснува судската соработка и координацијата на обвинителствата низ јурисдикциите на ЕУ.

Агенциите за спроведување на законот често формираат заеднички работни групи или операции за справување со конкретни случаи на перење пари или за таргетирање мрежи на организиран криминал. Овие иницијативи ги здружуваат истражителите, обвинителите и другите релевантни чинители од различни јурисдикции за да работат заеднички и да споделуваат ресурси и експертиза.

Меѓународната соработка во истрагите и гонењето на перење пари е од клучно значење бидејќи криминалците често ги искористуваат прекуграничните трансакции и јурисдикции за перење пари. Со споделување информации, координирање на акции и обезбедување помош, агенциите за спроведување на законот можат да ја подобрат нивната ефикасност во борбата против перењето пари и разбивањето на криминалните мрежи.

Соработката вообичаено се регулира со правни рамки, билатерални договори и протоколи за споделување информации за да се осигура дека информациите се споделуваат соодветно, почитувајќи ја приватноста и законските барања во секоја јурисдикција.

Заклучок

Во рамките на трудот се обработува материјата поврзана со перењето пари, предусловите и мерките за ефикасна борба против оваа штетна појава. Во суштина, перењето пари е процес преку кој добивките за кои основано се верува дека потекнуваат од криминална активност се транспортираат, конвертираат или се вградуваат во легалните финансиски текови, со цел да се прикрие нивното потекло, изворот, движењето или сопственоста, да се овозможи овие средства да се појават како легални, а лицата вклучени во криминалните активности да ги избегнат легалните последици од таквото дејствие.

Перењето пари е кривично дело со меѓународен карактер и најчесто во неговото реализирање постои процес на пласирање и прикривање на средствата преку финансиски канали во кои се вклучени субјекти од две или повеќе држави.

Постојат многу предуслови за спречување на перењето пари, но како основен предуслов се јавува политичката волја. Паралелно со политичката волја неопходно е градење на квалитетна нормативна и институционална рамка.

Мерки за спречување на перењето пари се поврзани со градењето на финансиски контролни процедури преку кои ќе се проверуваат сите сомнителни трансакции сè со цел утврдување на вистинското потекло на парите, односно спречување на внесување на нелегални пари, стекнати преку извршување на кривични дела, во легалните финансиски текови.

[17] https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/economic-crime/money-laundering
[18] https://www.eurojust.europa.eu/crime-types-and-cases/crime-types/economic-crimes

Conclusion

Within the paper, the matter related to money laundering, the prerequisites and measures for an effective fight against this harmful phenomenon are discussed. In essence, money laundering is the process by which proceeds reasonably believed to be derived from criminal activity are transported, converted or incorporated into legal financial flows in order to conceal their origin, source, movement or ownership, to enable these means to appear as legal, and the persons involved in criminal activities to avoid the legal consequences of such action.

Money laundering is a crime with an international character and most often in its implementation there is a process of placing and concealing the funds through financial channels in which entities from two or more countries are involved.

There are numerous prerequisites for preventing money laundering, but the basic prerequisite is political will. In parallel with the political will, it is necessary to build a quality normative and institutional framework.

Measures to prevent money laundering are related to the construction of financial control procedures through which all suspicious transactions will be checked with the aim of determining the true origin of the money, i.e. preventing the entry of illegal money, acquired through the commission of criminal acts, into the legal financial streams.

Користена литература:

1. Гоце Трајковски, Спречување на перење пари кај финансиските институции, 2011, стр. 11, https://ufr.gov.mk/wp-content/uploads/2020/05/СПРЕЧУВАЊЕ-НА-ПЕРЕЊЕ-ПАРИ-КАЈ-ФИНАНСИСКИТЕ-ИНСТИТУЦИИ.pdf.
2. Idris, Iffat, Political will and combatting serious organised crime, University of Birmingham, 2022.
3. He Ping, Banking secrecy and money laundering, Journal of Money Laundering Control, Vol. 7 No. 4, Emerald Group Publishing Limited, 2004.
4. Norbert Michel, Jennifer J. Schulp, Revising the Bank Secrecy Act to Protect Privacy and Deter Criminals, Policy Analysis No. 932, 2022, https://www.cato.org/policy-analysis/revising-bank-secrecy-act-protect-privacy-deter-criminals.
5. Henry Pope, Switzerland to Review its Banking Secrecy Law After Suisse Secrets Revelations, Organized crime and corruption reporting project, 2023, https://www.occrp.org/en/daily/17375-switzerland-to-review-its-banking-secrecy-law-after-suisse-secrets-revelations.
6. Philip R. Wood, Chapter 17 International Law of Bank Secrecy, https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557756954/ch039.xml.
7. Teodora Harrop, Transaction monitoring: its importance and how you can do better, International Compliance Association, 2022, https://www.int-comp.org/insight/2022/transaction-monitoring-its-importance-and-how-you-can-do-better/.
8. Convention against illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances, United nations, 1988

9. The FATF Recommendations, https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Fatf-recommendations.html.
10. Review of the FATF Standards and historical versions, FATF, https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Review-and-history-of-fatf-standards.html.
11. Customer identification: Know your customer (KYC), https://www.austrac.gov.au/business/how-comply-and-report-guidance-and-resources/customer-identification-and-verification/customer-identification-know-your-customer-kyc.
12. Suspicious Activity Reports, UK Financial Intelligence Unit, https://www.nationalcrimeagency.gov.uk/what-we-do/crime-threats/money-laundering-and-illicit-finance/suspicious-activity-reports.
13. Mutual legal assistance treaties and money laundering, CMI U4 Anti-corruption resource centre, https://www.u4.no/publications/mutual-legal-assistance-treaties-and-money-laundering.
14. https://egmontgroup.org/about/organization-and-structure/.
15. https://www.interpol.int/en/Crimes/Financial-crime/Money-laundering.
16. https://www.fatf-gafi.org/en/the-fatf/what-we-do.html.
17. https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/economic-crime/money-laundering.
18. https://www.eurojust.europa.eu/crime-types-and-cases/crime-types/economic-crimes.

СЕКСУАЛНОТО НАСИЛСТВО КАКО ЕДЕН ОД ВИДОВИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО, СО ПОСЕБЕН АКЦЕНТ НА КРИВИЧНОТО ДЕЛО СИЛУВАЊЕ

UDC: 364.633-027.553
343.541-027.553(497.7)
Прегледен труд

Проф. д-р Марјан Габеров
Факултет за правни науки, Европски универзитет – Скопје, Република Северна Македонија

Апстракт

Сексуалното насилство претставува комплексен социолошки, криминолошки, казнено-правен и општествен проблем. Под општиот поим на сексуално насилство се опфатени различни и многубројни однесувања кои овозможуваат исполнување на овој негативен феномен во општеството. Посебен интерес привлекува сексуалното насилство што се случува во рамките на семејството, односно сексуалното семејно насилство. Постојат неколку кривични дела кои го определуваат предметот на сексуалното семејно насилство, но несомнено кривичното дело силување претставува најтежок вид на сексуална виктимизација. Во рамките на овој труд посебно ќе биде анализирано кривичното дело силување, коешто се случува во рамките на семејството, кое се случува под општиот поим на сексуално семејно насилство.

Клучни зборови: *силување, насилство, семејство, полова слобода, полов морал*.

SEXUAL VIOLENCE AS ONE OF THE TYPES OF DOMESTIC VIOLENCE, WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE CRIMINAL OFFENSE OF RAPE

Abstract

Sexual violence is a complex sociological, criminological, penal-legal and social problem. Under the general term of sexual violence are included various and numerous behaviours that enable the fulfilment of this negative phenomenon in society. Special attention is drawn to sexual violence that occurs within the family, that is, sexual domestic violence. There are several crimes that determine the object of sexual domestic violence, but undoubtedly the crime of rape represents the most serious type of sexual victimization. Within this paper, the crime of rape that occurs within the family, which occurs under the general term of sexual domestic violence, will be analysed separately.

Keywords: *rape, violence, family, sexual freedom, sexual morality*.

1. Вовед

Сексуалното семејно насилство покажува определени карактеристики според кои се издвојува од другите видови на семејно насилство, конкретно од физичкото семејно насилство и психичкото семејно насилство.

Дукас, Коцева и Качанска сексуалното насилство го определуваат како секој контакт од сексуална природа на релација сторител на сексуално насилство и жртва на сексуално насилство. Под поимот на контакт се подведуваат разни дејствија на извршување на овој вид сексуално семејно насилство како што се: допирањето на жртвата од страна на сексуалниот насилник, несакани сексуални дејствија врз жртвата, активности за подведување на жртвите на проституција, полови односи кои се изведуваат пред поширока јавност или полови односи кои се изведуваат пред дете.[1]

Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, сексуалното насилство како еден од видовите на семејно насилство го определува како секое дејствие од сексуална природа, со кој било телесен дел или предмет, на телото на друго лице без негова/нејзина согласност. Сексуално насилство постои и кога се наведува или присилува друго лице да се вклучи во дејствија од сексуална природа со трето лице без негова согласност. Согласноста мора да е изразена доброволно како резултат на слободната волја на лицето, проценета во контекст на околностите.[2]

Според истражувањата на Чачева, Фришчиќ и Мишев како најчести облици на сексуално насилство, кое се случува во рамките на семејството се: силувањето како едно од типичните кривични дела против половата слобода и морал, потоа следува несаканиот сексуален однос, дејствијата што значат присилување за гледање на материјали со порнографска содржина, активностите кои ги презема насилникот кон жртвата кои се од понижувачки карактер за жртвата, подведувањето за извршување на сексуални активности и слично.[3]

Од аспект на казнено-правната теорија и практика, може да стане збор за следните облици на кривичното дело силување, и тоа:

- Обично силување, каде што со употреба на сила или закана по животот или телото на жртвата или закана по животот и телото на блиско лице доаѓа до присилен полов однос;
- Силување кое е извршено на особено окрутен начин – силување во кое насилството го преминува нивото на неопходност за да се совлада отпорот на жртвата како би се извршил самиот чин;
- Силување кое е извршено на особено понижувачки начин. Кај овој облик на силување карактеристично е тоа што жртвата на силување се доведува во особено понижувачка состојба, пред сè како резултат на начинот на којѓто е извршено силувањето;

[1] Дукас, Д., Коцева, А., Качанска, Б.: *Семејно насилство – Брошура*. Свети Николе: Организација на жените на Општина Свети Николе. 2010.
[2] Член 3 став 1 точка 18 од Законот за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, сл. Весник на Република Северна Македонија бр. 24/2021.
[3] Чачева, В., Фришчиќ, Ј., Мишев, С.: *Живот во сенка. Семејно насилство врз жените.,* Скопје: Здржение за еманципација, солидарност и еднаквост на жените на Република Македонија –ЕСЕ. 2006.

- Силување кое предизвикува тешки телесни повреди на жртвата. Телесното повредување на жртвата на кривичното дело силување директно е поврзано со извршувањето на самото кривично дело;
- Силување кое предизвикува тешки последици врз здравјето на жртвата, во ситуација кога жртвата на кривичното дело е заразена со некоја тешка заразна болест;
- Силување со последици на бременост кај жртвата;
- Силување на дете, посебен облик на силување каде како пасивен објект на кривичното дело се појавува детето;
- Силување со смртна последица – како резултат на дејствијата на силување доаѓа до смрт на жртвата на кривичното дело;
- Групно силување – силување во кое учествуваат повеќе лица;
- Етничко силување – силување извршено поради етничка, национална, расна, верска или некоја друга нетрпеливост.[4]

2. Сексуално семејно насилство

Сексуалното насилство како еден од видовите на семејно насилство може да се дефинира во потесна и во поширока смисла. Во потесна смисла под поимот на сексуално насилство се подразбира секој вид на задоволување на сексуалните потреби и нагони на насилникот со примена на физичка, психичка или секој друг вид на сила или со примена на надмоќ. Додека, пак, од друга страна сексуалното насилство во поширока смисла ги подразбира сите видови на вербални, гестикулативни или физички контакти кои се со доминантна сексуална содржина и кои се случуваат помеѓу две лица кои се од различен или ист пол. Во овој широк сет на вака определеното сексуално насилство може да се вбројат, разните сексуални пораки, непристојните понуди, нагласеното покажување на сексуалните симболи, допирите, дефлорацијата, силувањето и сл.

Самиот чин на насилство поминува низ точно определени фази на негово настанување, првата фаза или фазата на растечка напнатост, во која доаѓа до нагло растење на напнатоста помеѓу извршителот на семејното насилство и жртвата, втората фаза или фазата на експлозија или фаза на настанување на насилството и третата фаза, фаза на жалење и извинување на стореното насилство.[5] Лицето кое било жртва на некој од облиците на сексуално насилство во рамките на насилството во семејството исто така поминува низ неколку фази, првата фаза е фазата на непосредно реагирање, втората фаза е фазата на реорганизација или адаптација на жртвата и третата или последна фаза е фазата на закрепнување или заздравување.[6]

Карактеристично за оваа прва фаза или фазата на непосредно реагирање е тоа што жртвата првично почнува да реагира на доживеаниот страв, потоа жртвата чувствува неверување, самата се

[4] Marinkovic, D.: *Kriminalistički relevantne klasifikacije silovanja*. Beograd: Policijska akademija, Nauka, bezbednost, policija Vol. 17, br. 2. 2012.
[5] Водич за психолошка помош и поддршка на жртвите на семејно насилство, Здружение за еменципација, солидарност и еднаквост на жените на РМ, Скопје, 2010.
[6] Popivoda, T.: *Silovanje je zlocin, Prirucnik za zene koje su prezivele seksualno nasilje*. Beograd: Autonomni zenski centar, 2002.

обвинува за претрпеното насилство, срам, се лути на сопственото однесување, кај неа се забележува губење на самодовербата, довербата во луѓето во нејзиното опкружување, губење на контролата на самиот живот, постојани и нагли промени во расположението, постојани телесни реакции како што се промени во апетитот, несоници, изразени сексуални желби, потполно губење на сексуалната желба и сл.

Во втората фаза или фазата на реорганизација или адаптација на жртвата е карактеристично тоа што истата се обидува да ги избегне мислите и да ги отстрани чувствата кои се поврзани со немилиот настан на сексуално насилство, обиди за ослободување од постојаниот страв и неспокојство, обиди да се направи рационализација на целата ситуација што е поврзана со немилиот настан „тоа што се случи и не е така битно“. Треба да се напомене фактот дека во оваа фаза сѐ уште и понатаму постои чувството на депресија, стравови, кошмари, недостатокот на доверба и сл.

Третата или последната фаза од реакцијата на жртвата која претрпела сексуално насилство се карактеризира со тоа што жртвата изразува можности и желби да зборува за последиците кои настанале како резултат на немилиот настан, во оваа фаза се прави поврзување на ставовите на жртвата со трауматскиот настан, жртвата постепено ја презема контролата и почнува полека да го враќа чувството за сигурност, исто така жртвата во оваа фаза врши враќање на чувството на нормалност, вината за немилиот настан ја лоцира кај вистинскиот насилник, а не кај себе како што тоа претходно беше случај, како и изрази на гнев и бес кон насилникот.

3. Силување од член 186 од Кривичниот законик

Казнено-правната заштита на жртвите од сексуално семејно насилство е предвидена во дел од кривичните дела кои се категоризирани во глава XIX од Кривичниот законик на Република Северна Македонија под наслов, „кривични дела против половата слобода и половиот морал“. Како кривични дела кои го определуваат предметот на сексуалното семејно насилство, се следните, кривичното дело силување од член 186 од КЗ, кривичното дело обљуба врз немоќно лице од член 187 ст. 4 од КЗ, кривичното дело полов напад врз дете 188 ст. 1 од КЗ и кривичното дело посредување при вршење на проституција од член 191 ст. 3 од КЗ.[7]

Карактеристично за кривичното дело силување од член 186 од Кривичниот законик на Република Северна Македонија, доведено во контекст на семејното насилство е тоа што овој облик на кривично дело нема посебен, квалифициран облик на делото, со посебен нагласок дека истото се извршува во рамките на семејството, туку напротив преку општиот облик на делото опфатени се и актите на силување во рамките на семејството, при вршењето на семејното насилство.

Анализата на законското битие на кривичното дело силување од член 186 од Кривичниот законик укажува дека се работи за сложено кривично дело кое е составено од присилба и обљуба, односно некое друго полово дејствие. Во самата правна конструкција на одредбата, присилбата како елемент на кривичното дело се јавува како средство за сторување на обљубата, односно за другото

[7] Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/1996, 80/1991, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015, 97/2017, 248/2018.

полово дејствие, за крајната цел на делото. Присилбата со чија помош се извршува обљубата или другото полово дејствие како крајна цел на делото се врши со употреба на сила или на закана од страна на насилникот, конкретно од страна на лицето кое се појавува како извршител на кривичното дело силување во рамките на семејството. Од друга страна обљубата како елемент на кривичното дело претставува негово конститутивно обележје, каде што под поимот на обљуба се подразбира соединување на половите органи на две лица кои се од различен пол, или coitus. Дејствијата на задоволување на половиот нагон, кои не значат обљуба, се подведуваат под широкиот поим на други полови дејствија.

Силувањето претставува физички напад што е од сексуална природа, физички напад што се извршува врз некое лице, и тоа најчесто во услови што се принудни. Овој физички напад не мора да значи само сторување на кривично дело силување, туку со помош на истиот може некое лице да се принуди на извршување на други полови дејствија.[8]

Помеѓу присилбата и обљубата, како елементи на кривичното дело на силување, потребно е да постои причинско-последична врска, не е доволно истите овие елементи да се надгледуваат во една севкупност, туку напротив извршувањето на присилбата води кон обљубата како конститутивен елемент на кривичното дело. Всушност, преку оваа причинско-последнична врска помеѓу присилбата и обљубата опфатена е објективната страна на делото, а пак самата цел на извршување на делото ја претставува субјективната страна на истото, односно финалната врска.[9]

Во пошироката јавност постои една предрасуда дека силувањето во брак или во партнерска врска не претставува силување, туку дека таквиот акт е резултат на брачната, односно партнерската обврска на брачните другари или партнери кои се наоѓаат во партнерски односи. Наспроти ваквата предрасуда, треба да се има предвид фактот дека силувањето во бракот може да биде составен дел на сексуалното семејно насилство.

За силувањето што се случува во рамките на брачната заедница говори и Painter во неговите истражувања, според кого на репрезентативен примерок од 1.000 жени истиот утврдува дека дури 14 проценти од нив се изјасниле дека биле жртви на силување во рамките на нивниот брачен однос, односно биле жртви на својот брачен другар. Иако истражувањето на Painter, го покрива и истражува само силувањето од страна на мажот врз жената во рамките на брачната заедница, сепак податоците кои се презентирани се значајни за да укажат на постоење на ова кривично дело во рамките на оваа заедница, наспроти вечните заблуди и митови кои се присутни во јавноста.[10]

Овој облик на сексуално семејно насилство е најмалку и најретко пријавуван случај на семејно насилство. Секој принуден сексуален чин претставува извршување на кривично дело силување, без разлика на фактот дали ваквите дејствија се извршуваат во рамките на брачната заедница, во рамките на вонбрачната заедница или во заедница во која се наоѓаат лица кои се во блиски лични односи. Жртвите на овој вид сексуално семејно насилство, во најголеми број случаи, овој облик на насилство не го

[8] Катичаисари, К.: *Меѓународно кривично право*. Скопје: Табернакул. 2010.
[9] Perron, W., Eisele, J., *Strafgesetzbuch, Kommentar*, München, 2010.
[10] Painter, K., *Wife Rape, Marriage and the Law.* Manchester: Faculty of Economic and Social Science, University of Manchester. 1991.

препознаваат како кривично дело, бидејќи врз основа на општествените прифатени норми и конвенции истите сметаат дека имаат брачна, односно вонбрачна должност да имаат сексуални односи. Како и во најголемиот број на други случаи на семејно насилство, прашањето за согласноста на жртвата е прашање од централно значење. Се занемаруваат можностите и правото на жртвите дека во една врска можат и смеат да одбијат сексуални односи со својот сопруг/сопруга, партнер/партнерка и сл. Силувањето што се случува во рамките на бракот не смее да биде третирано како приватна работа, од причина што со него е загрозено целото општество и истото претставува проблем од големи општествени рамки.

Заклучок

Сексуалното насилство претставува криминолошки и казнено-правен проблем којшто самиот по себе предизвикува големи импликации во општеството. Силувањето како феномен не може да се анализира единствено од аспект на индивидуалните биолошки фактори на човекот, туку напротив во предвид мораат да бидат земени и општествените дименизии на оваа негативна појава. Нема да погрешиме ако потенцираме дека на денешен степен на развој на глобалното општество, силувањето наидува на општа морална осуда. Имајќи ја предвид оваа констатација, не случајно силувањето се смета за општествено неприфатена појава. Силувањето како инкриминација има универзален карактер, односно истата е присутна во сите законодавства, со чија помош се заштитува половата слобода и морал.

Семејството претставува основна општествена институција која смислата на своето постоење ја оправдува преку издигнувањето, формирањето и развивањето на децата, како и во силните воспоставени емоционални врски помеѓу самите членови на семејството. Случувањето и практикувањето на сексуално насилство во рамките на семејството претставува сериозен проблем. Посебно внимание привлекува практикувањето на кривичното дело силување во рамките на семејството.

Преку инкриминирањето на силувањето при вршење на семејно насилство се истакнува правото на жртвата на овој вид насилство дека истата е слободна при донесувањето на одлуката дали ќе стапи во полови односи или во други полови дејствија со лицето кое се наоѓа во брачни односи, вонбрачни односи или блиски лични односи. Постапувањето на насилникот против волјата на жртвата, значи извршување и исполнување на битието на кривичното дело силување од член 186 од Кривичниот законик на Република Северна Македонија.

Conclusion

Sexual violence is a criminological and penal-legal problem which in itself causes great implications in society. Rape as a phenomenon cannot be analyzed solely from the aspect of a person's individual biological factors, but on the contrary, the social dimensions of this negative phenomenon must also be taken into account. We will not be wrong if we emphasize that at today's level of development of global society, rape is met with

general moral condemnation. Considering this finding, it is not by chance that rape is considered a socially unacceptable phenomenon. Rape as an incrimination has a universal character, that is, it is present in all legislation, with the help of which sexual freedom and morality are protected.

The family is a basic social institution that justifies the meaning of its existence through the raising, formation and development of children, as well as through the strong established emotional ties between the family members themselves. The occurrence and practice of sexual violence within the family is a serious problem. Special attention is drawn to the practice of the crime of rape within the family.

Through the incrimination of rape during domestic violence, the right of the victim of this type of violence is highlighted in terms that the victim freely decides whether to enter into sexual relations or other sexual acts with the partner in marriage, extramarital relations or close personal relationships. The action of the rapist against the will of the victim means the execution and fulfillment of the crime of rape from Article 186 of the Criminal Code of the Republic of North Macedonia.

Користена литература

1. Дукас, Даница, Коцева, Александра, Качанска, Благица, „Семејно насилство - Брошура“, Организација на жените на општина Свети Николе, Свети Николе, 2010 год., стр. 6.
2. Катичаисари, Кријангсак, “Меѓународно кривично право”, Табернакул, Скопје, 2010 год., стр. 109.
3. Marinkovic, Darko, “Kriminalistički relevantne klasifikacije silovanja”, Nauka, bezbednost, policija Vol. 17, br. 2, Policijska akademija, Beograd, str. 53-71.
4. Painter, Kate, “Wife Rape, Marriage and the Law”, Faculty of Economic and Social Science, University of Manchester, Manchester, 1991, стр. 56-58.
5. Perron, Walter, Eisele, Jorg, “ Schönke-Schröder”, Strafgesetzbuch, Kommentar, 28. Auflage, München, 2010, стр. 1645.
6. Popivoda, Tijana, “Silovanje je zlocin”, Prirucnik za zene koje su prezivele seksualno nasilje, Autonomni zenski centar, Beograd, 2002 god., str. 11-15.
7. Чачева, Виолета, Фришчиќ, Јасминка, Мишев, Стојан., „Живот во сенка“, Семејно насилство врз жените, Истражувачки извештај, Здружение за еманципација, солидарност и еднаквост на жените на Република Македонија –ЕСЕ, Скопје, 2006 год., стр. 6.
8. Водич за психолошка помош и поддршка на жртвите на семејно насилство, Здружение за еманципација, солидарност и еднаквост на жените на РМ, Скопје, 2010 год., стр. 15.
9. Кривичен законик, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 37/1996, 80/1991, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015 и 226/2015, 97/2017, 248/2018.
10. Закон за спречување и заштита од насилство врз жените и семејното насилство, Службен весник на Република Северна Македонија бр. 24/2021.

HISTORICAL, CULTURAL (NON) – DIFERENCE: EUROPE AND THE BALKANS

UDC: 94(497:4)
323.1(497:4)
316.722(497:4)

Прегледен труд

Assoc. Prof. Jana Ilieva, PhD[1], Assoc. Prof. Blagoj Conev, PhD[1]
[1]*University of Skopje, Republic of N. Macedonia*

Abstract

When we talk about Europe in its cultural borders, it must be noted that the very same borders largely exceed the political ones of the European Union. Namely, if until now we imagined Europe only as the part that is geographically located west of the rivers Oder, Danube, and Sava, at the beginning of the twenty-first century, Europe is starting to open to its East and absorb the territories that historically have always belonged to the continent. Namely, that is the Central part of the continent, but also the Southeast, which is known under its geographical determinant as the Balkans. But, although politically that old Europe is more and more successful in taking over Central Europe, both politically and economically and also culturally, it seems to have a problem with the Balkans. And this problem does not arise because the Balkans itself is not part of Europe, but because the Balkans itself, in addition to embodying Europe in a nutshell, i.e. its history throughout European history, is a blind spot on the continent that has always been a kind of pejorative for the Europeans themselves. Hence, the hypothesis that will be proven in this text: Although it is culturally and politically pejorative, the Balkans is still an inseparable part of Europe. This hypothesis will be operationalized through the working thesis that: The Balkans' culture represents the core of European cultural diversity and provides the foundation of the European motto – “in varietate concordia”.

Keywords: *Europe, Balkans, Culture, Politics, Diversity.*

What are the Balkans?

The idea of the Balkans first begins with an overview of the common European heritage, i.e. the classical period of Ancient Greece. The moment when the ancient Greeks began their expansion along the Mediterranean coast, and established their colonies in Southern Europe, they began to spread their culture and traditions to the uncivilized part of the continent. This process continued, in the Hellenistic period, when the ancient Macedonian state, accepting the Hellenic culture and religion, conquered the Balkans, and united the peninsula.

The period of the Roman Empire follows, when the region, although divided into several provinces, is still part of one state form, and politically unites the Balkans. In the next millennium of the rule of the Eastern Roman Empire (Romania), although politically fragmented, the Balkans managed to retain the cultural and

religious identity imposed on all peoples by the Romans. This has been achieved primarily thanks to the spread of the Christian faith, under its most ancient form of Greek-Orthodox interpretation, and by imposing it on the Slavic population in the region, to create a separate cultural identity in the Balkans. Together with Orthodoxy, and with the acceptance, i.e. the imitation of the Byzantine cultural models, in the Balkans, for the first time, a kind of cultural unity is created between the different groups. The Ottomans, who also give the name of the peninsula "the largest Old Mountain", the Balkans, also bring a period of long and stable political unity for the region.

Today, a hundred years after the withdrawal of the Ottoman Empire from the Balkans, the region is again divided and politically fragmented. Faced with contemporary challenges, Balkan nations and states are still recovering from the effects of the Cold War, whose line of demarcation crossed directly between the Balkan states, creating three different political conceptions. Those fifty years of isolated cohabitation still have a trace on all the Balkan countries and, although they want to keep pace with modern European economic, cultural, and social tendencies, they still have some peripheral status in the European family.

Although the Balkan states are officially seeking to be part of Europe and to show the world that they have long since forgotten their differences, no matter how much this region wants to show that it is united, it is increasingly dividing itself. The Balkan states are still unable to show a unity that will unite them and integrate them into the modern world. Thanks to the various influences that the region has suffered for centuries, from the emirates that ruled the territory, or simply had spheres of interest, the Balkans are still divided.

And if someone says that the region is still living in its past and that those who gave it its name, determined its fate, this will not be completely wrong. Perhaps the Balkans still represent the Ottoman legacy of Europe. Although European culture and values are based on Balkan history, the Balkans have failed to bridge the gap in Europe's five-hundred-year-old stagnation with Europe, thus modernizing and keeping pace with contemporary social and political trends around the world. But it is not only an Ottoman legacy. The Balkans are still dealing with the Byzantine heritage. Namely, "Byzantinism" has the same discourse as "Balkanism", because "Balkanism" has in its essence the legacy of "Byzantinism", i.e. it lies on the same cultural and social foundations, such as authoritarianism, theocracy, and many other values, which are, and will be, the basis of "Balkanism".

If what Jacques Derrida (1967) writes as a philosophical thought „il n'y a pas de hors-texte" which essentially means that there is nothing outside of being, for the Balkans, we can deconstruct it by asking, what is it that exists inside the very being, i.e. within the text? Paraphrasing Maria Todorova (1997) what is the essence of the Balkans, and how the idea of Balkanism can be applied in the idea for Europe?

Finally, is there something we can formulate homo balkanicus ego sum? Is our Balkan culture coming into conflict with the European one or is it in equilibrium with it?

Many epochs in the history of mankind testify the development of human civilization and the advancement of society, politics, and science. One of the most important periods in the political science and development of international law is the Treaty of Westphalia, signed at Munster (1648). Although at first

glance it seems like an ordinary German province, it is still a symbol of our era, a symbol of the modern political order of the world.

The Westphalian peace treaties are also synonymous with security and sovereignty, they are the hope for world peace and international order. These treaties are important not only because they bring peace to Europe after thirty years, and establish a balance in international politics for the time, but also because this peace limits the power of the Holy Roman Emperor, recognizes the independence of the Netherlands and Switzerland is gradually beginning to lose the role of a ruler as a unifying factor of population and territory. With these changes in the international order, a new era in political history begins, an era that continues to this day, and that is the era of nation-states. Namely, the epochal result of the Westphalian peace treaties is the creation of nation-states, the modernization of diplomacy, and the creation of a new type of international relations unknown until then - between states, not between dynasties, i.e. relations built based on subjects of international law and equality between them as a basis for respecting the religious and national feelings of the individual and the group.

At the same time as the Westphalian treaties are being signed, that is, a new equilibrium is being made in international politics at the time, and several other changes are taking place in Europe, which will undoubtedly turn history in another direction. Namely, in that period, the centre of international politics shifted from the Mediterranean to the Atlantic. This relocation of the previous core was done thanks to the colonial conquests and the change in the trade routes. With that, the Mediterranean loses its former power as an economic, political, and cultural centre and gradually begins to turn into a periphery, and Western Europe becomes the core of all developments in the world. Suddenly, the Balkans, which until then had been the core of all continental change as a link between feudal Western Europe and the Orient, lost its role in international politics and entered a period of stagnation.

The epoch-making moments for the future development of the social and political order of the world take place right after the treaties of Westphalia. While Western Europe is in the throes of the development of philosophical, political, and economic thought, and while the most advanced technologies of that time are being created, Eastern Europe is returning to the past, and closing its borders. This process of stagnation in the region is a result of the differences not only in the way of state organization but also in the absence of national awareness among the population. The absence of national consciousness is reflected in the inability of the region to engage in new social trends. And as Denko Maleski (2001/2002) writes: "Through a multi-century process and not without setbacks, human rights, and freedoms become part of the political morality of Western Europe. Eastern Europe, on the other hand, has a different development. Geographically located between the West and the East, it combines the Western tradition of separation of powers and the Eastern tradition of concentration of power. Hence the fact that the basic feature of the political life of Eastern Europe is manifested through a strong state with numerous discretionary rights. This is the beginning of the domination of the bureaucracy over the various domains of human life - politics, economics, and religion ... And while the conquest of freedom in Western Europe is the work of citizens organized in civil society, that is to say, groups that are independent of the power of the state, in Eastern Europe it is the work of the state itself."

What Cardinal Mazarin began in 1648, the creation of states in which a population living with the same characteristics would live ended with the Great French Revolution of 1789. After the revolution, the process of creating the identity of the French nation begins. This process of creating the identity of the nation and the state among the French will undoubtedly become a motivation for the creation of a national identity of the population in other countries in Europe and will forever change the history not only of Europe but of the whole world. After nearly 150 years, Mazarin's dream has come true, a French nation-state has been created that could withstand all kinds of obstacles.

Namely, after the revolution, when the people realize that the ruler can end up on the guillotine, the leaders of the revolution realized that a new unifying force must be found for the people and the territories, and they found it in the elements (characteristics) that are common to all and they are the factor that makes the people a nation. It is these elements that contribute to a group of people realizing themselves as a separate nation living within the borders of their nation-state.

In the Balkans, on the other hand, thanks to the traditions of concentrating power, ie autocratic rule, largely supported by theocracy (Ottoman Empire), there is a situation of stagnation in the region concerning the social changes taking place in the West. With the creation of powerful empires that equate ethnicity with religion (which centuries later would reflect on the political situation in the Balkans), the region gradually began to distance itself from political currents in Western Europe and entered a long period of stagnation concerning social change.

This situation of lack of clearly defined nations throughout the history of the region, starting from the middle of the 19th century until today, returns like a boomerang and hits the relations between the modern Balkan states. All these differences in the social order contributed to the creation of states in the Balkans, not as a result of the ethnic borders of the people that once lived in the Ottoman Empire, but of the military power and interests of the Western European states.

Historical events have led to the formation of states in the region, and then nations. It also influenced the creation of national identities among the various Balkan nations. The past has contributed to the creation of a mixture of cultures, languages, and traditions in the Balkans, which even with the most precise demarcation between the modern Balkan states, could not have led to the creation of ethnically pure states. The independence of the new states in the late 19th century resulted in the making of national historiographies aimed at strengthening the national consciousness of the population and highlighting the diversity of a nation from its neighbours. It was the creation of national histories in the Balkans that was followed by the creation of myths, i.e. the historical connection of modern nations with the historical peoples who lived in those territories, and through those myths and historical connections new national symbols were created that would serve to differentiate peoples until then who lived in the same state (empire). This mythologization of history, and the creation of artificial borders between states, i.e. the creation of nations in existing states, contributed to the great connection of the nation with the territory, a feature that is manifested in all Balkan nations.

After the creation of national identities and nation-states in Europe, the existing and unchangeable national identity becomes one of the most important elements for the realization of the national interests of the

states. Namely, identity is related to the cohesion of the population and does not allow opportunities for creating situations of civil wars and divisions between members of different religions and ethnicities, because the knowledge of the population that it belongs to one nation, creates a sense of loyalty to the state and thus achieves a state of ethnic stability, ie all doors are closed to inflame ethnic and religious tensions.

Challenges of the Balkan cultures in the common European culture

The process of formation of nation-states, although it begins somewhere in the Middle Ages in Western Europe, is still relevant to this day. In that process of creating the nation, the biggest role is played by ethnicity, i.e. the identity features of the ethnic group that is the basis of a nation. This process is especially interesting in the Balkans, because the ethnic groups are the main drivers of the national liberation movements, i.e. they represent the basic derivative in the formation of all Balkan nations. The national liberation movements, which are characteristic of all Balkan ethnicities in the 19th and 20th centuries, later played the main role in the process of self-determination, i.e. the formation of the nations and states in the Balkans. The problem in this part of Europe is as we mentioned above, the mixture of different cultures and languages found in each of the Balkan countries. This mixture of different cultures in one territory makes the Balkans very different from the rest of Europe, in that none of the countries is ethnically homogeneous in the process of nation-state formation, but achieves homogeneity much later, through a phenomenon called nationalism. And if for the modernists, nationalism makes the nation, not vice versa, then for the Balkanists, the nation creates nationalism, not vice versa.

In the Balkans, in the process of state formation as well as in the period of their strengthening, and even expansion both political and economic, and industrial, the elites who control the institutions and the economy in all those countries manage to subjugate all cultural and ethnic minorities in the state, i.e to merge them into the main ethnic group. The leaders of all Balkan countries, manage through their state institutions to create a productive-reproductive process, which later creates a specific type of nationalism that is known only in the Balkans (Karakasidu, 2011). This specific "Balkan" nationalism aims to demonstrate the unity of the group, and through the (mis) use of the collective memory of that group to create a feeling of complete difference from all other groups in the region. Thus, using the collective memory of the groups, the Balkan statesmen manage to change the interpretation of history, to emphasize the commonality of that group in the moments of suffering, which suffering is of course caused by one of the neighbouring ethnic groups, which after all features have the same or similar identity as their ethnic group. The collective memory of each ethnic group in the region emphasizes the importance of the common destiny that the group has experienced throughout history, and through that production-reproductive process, it is possible to suppress the individual identity and memory of the individual so that through a process of "Sympathy" with the suffering of the whole group to define a clear awareness of his national and ethnic affiliation, and thus to sow the seeds of nationalism.

If for nationalism, Ernest Gellner (1983) writes that it uses the permanence of historically inherited cultures, but when it does, it uses them in a very selective way and drastically changes them, then the same can be applied to the Balkanism.

Balkanism stems from nationalism or at least one of its aspects. Balkanism represents radical and brutal nationalism, which does not aim to strengthen the love for one's group or to strengthen the compassion for the collective destiny of the group but aims to raise one's group on a pedestal, to make it all segments different from neighbouring groups, as well as to disparage the identity of others. That is why in this part of Europe, all definitions fall into the water. Here, historical science does not serve to interpret history but is entirely at the service of political elites. And if in Europe the nation and nationalism can on any basis be interpreted as positive elements in terms of strengthening the unity of the group, then here they are used as a means of proving the "divine" and organic nature of us, and the artificiality and the fiction of those who are the same as us but do not live within the borders of our nation-state.

In the 21st century, the Balkans are still synonymous with the cruelty that has its roots in the Orient. Unfortunately, this association with the region is a result of the bloody and causeless wars and conflicts that the Balkan nation-states are waging today. In the eyes of the whole world, the Balkans are still the place in Europe where borders are being redrawn and where collective identity is superior to individual identity. The Balkans is a country that instead of being proud of its history and its imperial past, abuses it to show the world how cruel man can be today.

What the Balkans lack is the will to come out of the shackles that still hold it nailed as a periphery of an Empire. What the Balkan leaders need to do is move away from the interpretation of nations, identities, and nationalism, and allow national historiographies to emerge from the wing of the state, that is, to cease to be fighters for the national cause.

And, although the Balkans is the Balkans and cannot be any other region in the world, it is Balkanism that makes the Balkans pejorative, not the territory. Balkanism, together with "imported" nationalism, make this part of Europe cruel and inhuman.

Legal differences in brief

Concluding remarks

At the beginning of the 21st century, Southeast Europe, i.e. the Balkans, showed the world the power of culture. Namely, because culture can be defined as a political category, the Balkans showed the world that nationalism and all its features are still relevant and that they can survive if they find fertile ground for it. Namely, today our region is still dealing with its past, i.e. it still cannot get out of its shackles. The past of the region, although glorious, records the bloodiest and most brutal European conflicts. Namely, here in the Balkans, the states, i.e. the political elites use the cultures and identities of their nations to realize their "imperialist" dreams. Thus, the Balkan Wars, the Greek Civil War, and the wars in the former Yugoslavia showed the world that the "violent" and state-regulated way of connecting groups with historical and cultural heritage is not just a "naive" emotional aspiration of elites to strengthen the identity of the nation by recognizing the primordial common values, but in the same way, it becomes an invented tool for manipulating the population and creating new identity features (Karakasidou 1997)

This specific "Balkan" nationalism aims to demonstrate the unity of the group, i.e. through (mis) use of the collective memory of that group to create a feeling of complete difference from all other groups in the region. Thus, using the collective memory of the groups, the Balkan political elites, i.e. statesmen, manage to change the interpretation of history, to emphasize the unity of that group in the moments of suffering, which suffering is of course caused by one of the neighbouring ethnic groups, which in all respects has the same or similar identity as theirs. The collective memory of each ethnic group in the region emphasizes the importance of the common destiny that the group has experienced throughout history, and through that production-reproductive process, it is possible to suppress the individual identity and memory of the individual so that through a process of "Sympathy" with the sufferings of the whole group to define a clear awareness of his nation and ethnicity, and thus to sow the seeds of radical nationalism.

If for nationalism, Ernest Gellner (1983) points out that it uses the permanence of historically inherited cultures, but in doing so, it makes it in a very selective way and drastically changes them, then the same can be applied to the Balkanism. Balkanism stems from nationalism or at least one of its aspects. Balkanism represents radical and brutal nationalism, which does not aim to strengthen the love for one's group or to strengthen the compassion for the collective destiny of the group but aims to raise one's group on a pedestal, to make it all segments different from all adjacent, as well as to disparage the identity of others. That is why in this part of Europe, all definitions fall into the water. Here, historical science does not serve to interpret history but is entirely at the service of political elites. And if in Europe the nation and nationalism can on any basis be interpreted as positive elements in terms of strengthening the unity of the group, then here they are used as a means of proving the "divine" and organic nature of us, as well as the artificiality and the fiction of those who are the same as us but do not live within the borders of our nation-state.

In the 21st century, the Balkans are still synonymous with the cruelty that has its roots in the Orient. Unfortunately, this association with the region is a result of the bloody and causeless wars and conflicts that the Balkan nation-states are waging today. In the eyes of the whole world, the Balkans are still the place in Europe where borders are being redrawn and where collective identity is superior to individual identity. The Balkans is a region that instead of being proud of its history and its imperial past, abuses it to show the world how cruel man can be today.

Bibliography:

Cyrilic:

1. Александров, Е.; *История на международните отношения*, София, ИК Интела, 2000.
2. Бретон, Р.; *Етнополитика*, София: ИК Одри, 2002.
3. Каракасиду, А: *Полиња жито, ридишта крв*, Скопје, Магор, 2011.
4. Мирчев, Д.: *Балканскиот мегаетникум*, Скопје, ВиГ Зеница, 2012.

5. Малески, Д. : *Лекции научени: Балканот и Македонија, десет години подоцна*" во Нова балканска политика, 2001/2002, available at: http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/Lekcii-nauceni#.ZCNginZBy3B.
6. Малески, Д.: *Бебето од катран*, Скопје, Култура, 2012.
7. Малески, Д.: *Меѓународна политика*, Скопје, Правен факултет, 2012.
8. Мазовер, М.: *Балканот кратка историја*, Скопје: Евро Балкан Прес, 2003.

Latin:

1. Adanir, F.: Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule in - Chirot, D. (ed): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe,* Berkley, University of California, 1989.
2. Arnakis, G.: The role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", in: *The Balkans in Transition,* (ed.). Charles and Barbara Jelavich, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, pp. 115-144, 1963.
3. Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. Oxford, Blackwell, 1983.
4. Hobsbawn, E.: *Nations and Nationalism since 1780, Program, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 1990.
5. Hering, G.: *Die Osmanenzeit im Selbstvertändnis der Völker Südosteuropas*. Munich Selbstverlag der Südosteuropas – Gesellschaft, 1989.
6. Iorga, N.: *Byzance après Byzance*. Bucharest: A l'institut d'etudes byzantines, 1935.
7. Kedourie, E.: *Nationalism*. London, Blackwell, 1983.
8. Roudomentof, V.: *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict: Greece and Bulgaria and Macedonian Question*. London, Preager, 2002.
9. Smith, A.: *National Identity*. London: Penguin, 1991.
10. Todorova, M.: *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press Inc, 1997.
11. Petropulos, J.: *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Princeton University Press, 1968.
12. Vryonis, S.: *The Past in Medieval and Modern Greek Culture*. Malibu, Udena, 1978.

POLITICAL CORRUPTION – INTERNAL ENEMY OF POLITICAL INSTITUTIONS

UDC: 343.352/.353
343.352/.353:35.075
Прегледен труд

Asst. Prof. Berat Dehari, PhD
Faculty of Economics, European University – Skopje

Abstract

Just as there is no ideal society, there is no society without corruption. Corruption is one of the most negative social phenomena which slows down the development on every part of the society. Fighting against corruption is one of the preconditions for economic and social development of the state. To create an effective preventive anti-corruption policy as an essential need in the fight against corruption, defining corruption, its basic elements and distinction between the various types of corruption should be done.

The paper analyzes scientific and professional research and reports from the relevant stakeholder in the field of corruption, with the aim to define corruption, its types and different forms that can be recognized in theory and practice.

In the paper comprehensively analysis of the political corruption is done. Political corruption as an abuse of public power on the highest level in the state institutions is an internal enemy of the institutions, slows down institutional development and the development of the society as a whole. That is why states need effective and appropriate anti-corruption policies.

Keywords: *corruption, political corruption, anti-corruption policy, bureaucratic corruption.*

Introduction

Corruption is one of the most negative social phenomenon nowadays and can be found in every society. As one of very frequent social phenomena nowadays, corruption threats the core democratic values, the principles of the rule of law and wide range of human rights such as equality, access to public services, justice, education, employment etc. Also, it is a threat to any positive progress –economic, political or social and national prosperity of the state. Corruption, especially political corruption, the type that takes place on the highest level of the state institutions, is an internal enemy of the institutions, which slows down or destroys institutional development. Therefore governments have to create systematic approach for fight against every type of corruption. They should create and implement strategies to prevent corruption, but only after a deep analysis of the current situation in the respective country, and a comparative analysis of positive international experiences. The lack of regulations and policies are perfect conditions for existence and supporting of corruptive acts in the society. According to immense evidence and experience, on a global level, states which have strong and precise regulations and policies regarding this issue, have low level corruption, and vice versa.

The fight against corruption should be comprehensive and inclusive. It should include citizens, CSO sector, and business sector as significant actors, which can make pressure on government to increase accountability and transparency in public institutions and also take necessary action against corruption. Public sensitivity on corruptive acts is likewise very important. Also, the media have a key role in the process of raising awareness, sensitizing people and installing moral values such as honesty, integrity, accountability, transparency, respect and justice through their news and informative shows. Suppression of corruption is the responsibility of the entire society, of the institutions in charge of prevention and repression, of the civil sector, universities, and of every individual.

Corruption has been ever present part of each society no matter how developed it is, and no matter what type of political system it has. Every government's fight against corruption is a fight with its members, with itself. From the success of this struggle, in the long term, the permanence of the government/political coalition, as well as the economic and political progress of the state, the well-being of the citizens and the status in the international community depends. With the development of media, digital technologies, membership in NATO and the process of negotiations of the Republic of North Macedonia for European Union membership, i.e. the opening of new chapters in the process of membership negotiations, the topic of corruption and the strategy and capacity of the institutions to deal with it are among the key issues for the country’s status in the international community.

On the other hand, despite the media's interest on the issue of corruption, the interest of the academic community, in national frameworks, is modest. Also, despite there is an interest on the global level among the scholars on corruption, its forms, characteristic and diverse approaches, there is a lack of unified and clear definition on corruption and it’s most common forms.

Although the last two decades were marked by significant anticorruption activity–including the adoption of an international legal framework, development of an anticorruption civil society, the rise of a veritable anticorruption industry–for most countries in the world there was a stagnation in the evolution of good governance and prosperity, due to the lack of implementations of anticorruption policies.

The states from the Western Balkans have serious problems with the rule of law and the fight against corruption. Namely, years ago these countries are ranked from 80th to 115th on the Transparency International CPI list, which is associated with countries with a high level of corruption.

This paper offers a comparative framework of different defining of corruption, its types, with the focus on political corruption and its forms.

Hence, the analysis of political corruption and distinction from the other types of corruption as one of the types of corruption and the preventive anti-corruption policy, which will be done in a systematized and comprehensive way within the framework of this paper, has not only social but also scientific justification.

1. Literature review

Corruption has been a topic of interest for scholars for many years. While there are many researches on corruption, and many definitions and typologies of corruption, none of them are precise enough and none of

them are comprehensive enough to cover every corruptive situation. There is an attitude that in global context 1990s were the years of expansion of political and academic interest for the topic corruption, especially political corruption, due to the many previous corruptive incidents and dispersion of methodology which seemed to allow objective quantification of corruption incidence and perception in various national settings (Heidenheimer& Johnston, 2017).

According to the World Bank's thumb-rule[1] definition, corruption is 'abuse of public power for private benefit' (World Bank, 1997).

In the literature there are number of more or less precise definitions of corruption, such as the classic definitions that 'corruption is behavior of public officials which deviates from accepted norms in order to serve private ends' (Huntington, 1968). The author Nye in his article titled: "Corruption and Political Development: cost benefit analysis", defines corruption as 'behavior that deviates from the formal duties of a public role (elective or appointive) because of private-regarding (personal, close family, private clique) wealth or status gains; or violates rules against the exercise of certain types of private regarding influence' (Nye, 1967).

In the paper from 1999 Amundsen defined corruption as abuse of public authority, and political corruption is here defined as corruption in which the political decision-makers are involved. In addition to a review of the various definitions of corruption and a classification of the various forms of corruption (bribery, embezzlement, fraud and extortion), in the paper are presented two alternative theories on corruption ("extractive" and "redistributive") in order to illustrate the effects of corruption in various regime types. (Amundsen, 1999).

The author Heywood in his "Routledge Handbook of Political Corruption" (2015) defines political corruption as 'form of conflicts of interests, abuse of office, lobbying [...] and inappropriate use of public information as it is to take more traditional forms such as bribery and embezzlement'. Despite analyzing different form of corruption, Heywood didn't offer specific definition of political corruption, and throughout the book political corruption is understood as corruption anywhere in the public sector. Also, other authoritative scholars too do not make a clear distinction between corruption and the most specific type - political corruption. Literature is using the term 'political corruption' synonymously to the term 'corruption'. In their introductions, authors define corruption as 'political and bureaucratic behavior' (ibid. p.12), but in the book they are not making a distinction between political and nonpolitical form of corruptive behavior.

This authors use 'corruption' and 'political corruption' almost complementary, applying the term 'political' to indicate both political and bureaucratic corruption. Hessami in his paper Political Corruption, Public Procurement, and Budget Composition: Theory and evidence from OECD countries (Hessami, 2014), analyzes political corruption as involving 'the political and bureaucratic decision makers'.

Villoria et al. in the paper from 2013 pointed that most of the studies 'have not examined administrative corruption separately from political corruption'. The paper emphasizes two forms of corruption in stating that 'grand or political corruption refers to corrupt actions by elected politicians, and petty or administrative corruption as involving public sector employees or bureaucrats' (Villoria et al., 2013)

[1] Thumb rule is a method based on experience rather than theory.

Philp M., in the study from 1997 looks at the concept of political corruption and deconstructs it in order to explore the extent which a political action can be considered corrupt. Departing from a case study from New South Wales, the author looks at the history of corruption as concept for political analysis and explores the intricacies of defining an action as corrupt. He concludes that political corruption is not a straightforward concept and depends on the context in which it is being analyzed (Philp, 1997).

Some researchers use the term ‘political corruption’ very narrowly, for instance as corruption in elections (only) or as political donations (only), and others use it to attract attention.

In all scholars’ papers, articles and researches on corruption, it can be noticed that it involves people who are holding public power, and they are using their professional (public) position in the institutions for private benefit.

2. Defining corruption

Corruption is defined as an abuse of public function for a private (personal) gain. It includes: behavior that may involve fraud, bribery, theft, nepotism, abuse of position or authority (power), or other acts that are not legal and corruptly putting personal interest above those of the citizens and the system they should work.

In the Republic of North Macedonia corruption is defined in the Law on Prevention of Corruption and Conflict of Interest from 2019 (Official Gazette 12/19). According to the article 2 from the Law, corruption is defined as “abuse of function, public authority, the official duty or position to gain benefit, directly or through an intermediary, for self or for another.”

Hence it is evident that this law doesn’t offer something different than most of the definitions in the theory and in other legislations.

Behavior which is not legal and which includes some kind of abuse of public authority someone has is the mutual characteristic of each definition for corruption. Corruptive act is categorized by four components: the donor, the favor, the public officer, and the payoff.

2.1 Types of corruption

For creating an effective anti-corruption strategy and anti-corruption policy both at a theoretical and practical level, within the specific social context, corruption should be defined. Hence the need for defining corruption, its basic elements and distinction between the various types of corruption is essential.

In Macedonian Law on Prevention of Corruption and Conflict of Interest, two forms are recognized: active corruption and passive corruption. The difference between these forms is in the person who initiates the corruptive act. Passive corruption is an act of an official person who requests or receives benefit for himself or for third person in order to do or not to do something which is in accordance to his official duties, while the active corruption is an act of any person who directly or through an intermediary, promises or benefits of any kind to an official person in order to do something or not to act in accordance to his official duties (article 2 paragraph 2).

In the literature and in some legislations, few types of corruption can be identified. Majority scholars make a distinction between the political and bureaucratic corruption. But also, there are scholars who are recognizing other types of corruption, such as Non-Distortive Corruption and Distortive Corruption. The difference between these types is whether the corruptive act distorts formal government policy, or the corruptive act has no significant effects on it (for example: small present or payment given to the official person for a faster finishing some administrative procedure, but without violating the respective law).

In this paper the attention will be put on the distinction between political and bureaucratic corruption. The distinction between these two types of corruption can provide more precise anti-corruption tools, anti-corruption strategy or policy which will be implementable in the respective circumstances. The distinction has wide-ranging consequences for research on corruption, because these qualitatively distinct social phenomena require different analytical frameworks, conceptual models, and investigation.

2.1.1 Political corruption

Political corruption is a type of corruption that involves political decision-makers, parliament members, ministers, their advisors, and other elected politicians as president of the state and members from the cabinet, and other elected and nominated public officers. In this group also are included ruling party officials and high-level bureaucrats, as well as supreme court judges, heads of government special institutions (such as auditors, public prosecutors, ombudsmen, head of the tax revenue office commissioners, and other personal who can have influence on the state politics. Some of the authors for political corruption have been using terms such as 'the ruling elite' corruption or grand corruption (Moody-Stuart, 1997). Hence, there are always two sides, state representative (politician, public servant, and official) and private party.

Political corruption happens when previously mention power holders/decision makers are abusing public power for personal benefit. It takes place when politicians and public officials who are entitled to make and enforce the laws use their political power to sustain their statues and wealth and/or make decisions in the benefit of private interests (Transparency International 2009). Political corruption thus often involves the abuse of power, and leads not only to the misallocation of resources, but also affects the manner in which decisions are made.

High level of political corruption mostly persist in society where there is a weak accountability in the political institutions, lack of precise legislation, lack of integrity system, non-functional institutions. Political corruption is weakening the democratic system as a whole, particularly when political leaders involved in corruption consistently remain unpunished.

Political corruption involves a wide range of crimes and illicit acts committed by decision-makers before, during and after leaving office (Transparency International, 2004). Political corruption usually involves a violation of existing laws and regulations, but it is not restricted to this.

It is political corruption also when the national laws and regulations have custom-made loopholes and are deliberately side-stepped or ignored. (Amundsen, 1997).

In the theory there are several classifications of the forms of political corruption. According to one of the classifications, two basic forms of political corruption can be recognized: ‘extractive’ and ‘power-preserving’ political corruption. Both forms are abusing position of power for gaining personal/ private wealth, status and power.

Extractive political corruption is when public officers, politicians are using their political power, contacts and influence to get finances on illegal way for personal or third party benefit. Extractive political corruption is sometimes called ‘graft’, and takes many forms such as embezzlement, economic crime, and bribery.

Power-preserving political corruption is the corrupt act used for maintaining and/or strengthening political decision makers to keep the political power. In this situations politicians/decision makers are using previously corruptively acquired resources to preserve their position. Power-preserving political corruption takes forms such as favoritism, clientelism and nepotism, the use of state resources to win elections, and buying judicial affection.

Besides corruption there are many other power-preserving tool that have characteristics on power abuse but are not corruptive acts. This group can list many forms of manipulations, for example: not appointing elections, limitation of the freedom of speech, jailing opposition leaders and rivals in the name of anti-corruption policy, and aggressive tax policy. Corruptive use of the funds distinguishes power-preserving political corruption from the other forms of misuse of state power.

According to other classifications, political corruption can be recognized in three main forms: political finance, electoral corruption (buying votes, election fraud, abuse of state resources for the leading party champagne), and undue influence on decision-making (favoritism and nepotism).

Corruption in political finance “involves the improper and unlawful conduct of financial operations (often by a candidate or a party) for the profit of an individual candidate, political party or interest group” (Walecki, M. 2004). Representation and existence of these different forms of political corruption depends upon the specific social, economic and legal circumstances. The appearance of the form of political corruption depends on the normative, institutional and integrity system in the respective country (International IDEA, 2014).

2.1.2 Bureaucratic corruption

Bureaucratic or administrative corruption takes place at the implementation part of the laws, mainly in the public sector such as health care, educational system, social care system, and public enterprises. In this type of corruption, bureaucrats (administrative officers, from any level) use their public position for financial or non-financial benefits. Bureaucratic corruption sometimes is called ‘petty’, ‘everyday’, ‘routine’ and ‘street-level’ corruption, but these terms give incorrect connotations, since bureaucratic corruption is not naive at all, nor is it economically small-scale, on the contrary, it can be huge in economic terms and widespread in social terms and it represents support and a basis for a corrupt society. In fact, it is very difficult to separate the two basic types of corruption, political and bureaucratic corruption, given the fact that they are interdependent and

support each other. Andvig et al. (2001) assume that 'political corruption is usually supported by widespread bureaucratic or petty corruption, in a pyramid of upward extraction. And corruption in high places is contagious to lower level officials, as these will follow the predatory examples of, or even take instruction from, their principals' (Andvig et al, 2001, p.11). Thus, it can be concluded that political and bureaucratic corruption go together, in a mutually reinforcing circle.

Finally, the distinction between political and administrative corruption cannot be done with precision, due to the fact that a precise classification on the responsibilities of the high-level positions on administrative staff is not fully possible.

3. Preventive anti-corruption policy

Although the anti-corruption policies and tools and different agencies/institutions are in the focus of political agendas in almost all countries, the record of anti-corruption interventions has been poor. One of the biggest problem is the fact that there are no methodological tools that can directly and precisely measure political corruption.

Many reports on relevant stakeholders (such as World Bank, Transparency International), in the anti-corruption area indicate that corruption tends to decrease with the increasing level of economic growth and straightening the rule of law principles. The best approach in fight against corruption is strong anti-corruption state strategy, supported with the effective and implementable anti-corruption tools.

Political corruption needs solutions of a political nature that in the developing countries can be influenced by international actors present in the country.

The author Slamkov in his article states that there is "a triangle of actions: strengthening public awareness, prevention and repression", as already proven successful anti-corruption model through which Hong Kong managed with the deep and serious corruption, in the 70s of the last century (Slamkov, 2021)

The fight for suppression or reduction of corruption should be systematic, comprehensive, and multiphase. A strong and honest political will is precondition and starting point in this fight (Brinkerhoff, D.W. 2000, "Assessing political will for anti-corruption efforts: an analytic framework", (Public Administration and Development). This assumes politicians with personal integrity, moral capacity and strong political will to combat with the organized and almost always very strong group of colleagues, which are using many power saving tools to preserve their position and political power. Then, a precise and clear legislation is needed, which will be in compliance with the international anti-corruption standards and regulations. The next condition is existence of independent institutions, responsible for implementation of the legal acts and other regulations.

In the developing countries, where the level of corruption is high, law implementation as the result of low level of institutional independence and the lack of staff professionalism as the main problem in the process of effective fight against corruption. Hence, the priority issue in the fight against corruption should be strengthening the integrity and independence of the judiciary/ public prosecutor's office as a key point in this struggle.

Other authors believe that in theory, the fight against corruption is based on the principles of "education, awareness and advocacy", and in practice this fight relies on the development of a clear public policy based on the principles of "effectiveness, transparency and accountability" (Soxibov Salohiddin, 2021).

Conclusion

For creating an effective anti-corruption strategy and anti-corruption policy both at a theoretical and practical level, within the specific social context, corruption should be clearly defined. In the paper different types of corruption and their forms were identified. Corruption is defined as an abuse of public function for a private (personal) benefit. As a mutual characteristics, all definitions on corruption include abuse of public power, at the highest (political) or at the administrative level. Corruption is illegal behavior that may involve fraud, bribery, theft, nepotism, abuse of position or authority (power) and corruptly putting personal interest above those of the citizens and the state.

Political corruption is abuse of power by the high-level decision-makers in the state institutions for their personal/private benefit. A lot of political corruption mostly persist in societies where there is a weak accountability in the political institutions, lack of precise legislation, lack of integrity system, non-functional institutions. Political corruption is weakening the democratic system as a whole, particularly when political leaders involved in corruption consistently remain unpunished.

Bureaucratic or petty corruption is abuse of responsibilities of public officers in the administration, on the low level of implementation of law.

Although it is recommended, political and bureaucratic corruption cannot be always separated, due to the fact that they are interdependent and support each other, they go together, in a mutually reinforcing illegal circle.

Effective and appropriate preventive anti-corruption policy, developed according to the circumstances specific for the respective country, is the main precondition for success in the fight against corruption.

Although the anti-corruption policies and tools are in the focus of political agendas in almost all countries, corruption remains one of the most vulnerable politically issues, especially in the developing countries. Hence, the fight for suppression or reduction of corruption should be systematic, comprehensive, and multiphase.

In the developing countries, where the level of corruption is high, law implementation as a result of low level of institutional independence and lack of staff professionalism is the main problem in the process of effective fight against corruption. The priority issue in the fight against corruption should be strengthening the integrity and independence of the judiciary/ public prosecutor’s office as a key point in anti-corruption fight.

References

1. Amundsen, I. (1997). *Political corruption: An introduction to the issues.* Chr. Michelsen Institute, Bergen.
2. Andvig, J., et al (2001). *Corruption a Review of Contemporary Research*. Chr. Michelsen Institute, Bergen.

3. Brinkerhoff, D.W. (2000). *Assessing Political Will for Anti-corruption Efforts: an analytic framework*. Public Administration and Development, Vol. 20, No. 3.
4. Della Porta, D., and Vannucci, A. (1999). *Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*. New Brunswick: Transaction Publishers.
5. Heidenheimer, A.J. and Johnston, M. (2002). *Political Corruption: Concepts and Contexts*. 3rd ed., New Brunswick/NJ and London. Transaction Publishers.
6. Heidenheimer, J A., Johnston, M. (2017). *Political corruption: concepts and contexts*. Routledge. New York.
7. Hessami, Z. (2014). *Political corruption, public procurement, and budget composition*: Theory and evidence from OECD countries. European Journal of Political Economy. Vol. 34, p. 372-389.
8. Huntington, S.P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn. Yale University Press.
9. Moody-Stuart, G. (1997). *Grand Corruption: How Business Bribes Damage Developing Countries.* WorldView Publications.
10. Nye, J.S. (1967). *Corruption and political development: a cost-benefit analysis*. American Political Science Review, Vol 61(2), p. 417–27.
11. Philp, M. (2013). *The Definition of Political Corruption*. In: Paul M. Heywood, ed. The Routledge International Handbook of Political Corruption, London: Routledge.
12. Philp, M. (2017). *Conceptualizing political corruption*. In: Michael Johnston, ed. Political Corruption, Routledg.
13. Philp, M.(1997). *Defining political corruption.* Political Studies, Vol 45(3), p. 436-462.
14. Political Corruption: Concepts and Contexts, Heidenheimer and Johnston (2002).
15. Rose, R., and Peiffer, C. (2019). *Bad Governance and Corruption.* Political Corruption and Governance Book Series. Springer Nature.
16. Rotberg, R. (2020). *Anticorruption*. Mit press, https://doi.org/10.7551/mitpress/12153.001.0001.
17. Slamkov, Gj.(2021). *Strengthening the Rule of Law by Changing the Institutional Framework for Combating Corruption*. Journal for Sustainable Development, Integrated Business Faculty, Vol 11 Issue 27, p.87-104.
18. Slamkov, Gj., Filipovski, Z.(2019). *Institutional Approach in the Fight Against Corruption - Anti-Corruption Bodies*. International refereed scientific journal „Vision", Vision University, Volume 4, Issue 1, p. 17-43.
19. Soxibov Salohiddin, A.(2021). *Mechanisms to Increase Efficiency in the Fight Against Corruption*. European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA), Vol 2, No9.
20. Sung, H.E. (2004). *Democracy and political corruption: A cross-national comparison*. Crime, Law and Social Change, vol. 41, issue 2 (March), pp. 179-192.
21. Villoria, M., et al. (2013). Social and political consequences of administrative corruption: a study of public perceptions in Spain. Public Administration Review, Vol. 73 N.1 p.85-94.

22. Walecki, M. (2004). *Political Money and Corruption*. Global Corruption Report. Transparency International.
23. Warren, M. (2013). *The Meaning of Corruption in Democracies*. In: Paul M. Heywood, ed. The Routledge International Handbook of Political Corruption, London: Routledge.
24. International IDEA. (2014). *Funding of Political Parties and Election Campaigns: A Handbook on Political Finance.*
25. Law on Prevention of Corruption and Conflict of Interest from 2019, Official Gazette of the R. North Macedonia N.12/19.
26. Transparency International. (2009). Anti-Corruption Plain Language Guide.
27. Transparency International. (2004). Global Corruption Report Political Corruption.

СОВРЕМЕНИ ТЕНДЕНЦИИ ВО УРЕДУВАЊЕТО НА НАСЛЕДНИТЕ ОДНОСИ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

UDC: 347.65/.68.047(497.7) *Прегледен труд*

М-р Никола Цобоски[1], д-р Билјана Богданова-Смилевска[2]

[1]ЈП Билјанини извори – Охрид

[2]Општина Охрид

Апстракт

Предмет на интерес на нашиот труд се реформите во наследното право. Во последниве децении се случија големи промени во брачните и семејните односи кои неизбежно влијаат и врз наследувањето, поради тесната врска што постои помеѓу семејното и наследното право. Голем недостаток на постојниот Закон за наследување е што содржи голем број правни празнини, кои создаваат проблеми во практиката, што доведува до правна несигурност во сферата на наследувањето. Ваквата правна несигурност произлегува од фактот што многу правни институти во македонскиот Закон за наследување воопшто не се уредени, а освен тоа постојат и институти кои се нецелосно или несоодветно регулирани, што доведува до различна примена на наследно-правната регулатива во практиката. Целта што сакаме да ја постигнеме со овој труд е да се прикажат реформите во наследното право преку користење на аналитичко-синтетичкиот метод, компаративниот метод со што ќе се анализираат сите институти кои претставуваат новина во наследното право.

Клучни зборови: *наследно право, Република Северна Македонија, реформи, Закон за наследување, Граѓански законик*.

CONTEMPORARY TENDENCIES IN THE REGULATION OF INHERITANCE RELATIONS IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Abstract

The subject of interest of our paper are the reforms in Inheritance Law. In recent decades, major changes have taken place in marriage and family relations, which inevitably affect inheritance, due to the close relationship that exists between family and inheritance law. A major drawback of the existing Law on Inheritance is that it contains numerous legal gaps, which create problems in practice, leading to legal uncertainty in the sphere of inheritance. This legal uncertainty stems from the fact that numerous legal institutes in the Macedonian Inheritance Law are not regulated at all, and there are also institutes that are incompletely or inadequately regulated, which leads to different application of the inheritance legal regulation in practice. The goal that we want to achieve with this paper is to show the reforms in inheritance law by using the analytical-

synthetic method, the comparative method that will analyse all the institutes that represent a novelty in inheritance law.

Keywords: *inheritance law, Republic of Macedonia, reforms, Inheritance Law, Civil Code*.

Вовед

Во Република Македонија, од нејзиното осамостојување во 1991 година, се случија драматични транзитивни трансформации во сите сегменти на општествениот, економскиот и политичкиот систем кои неизбежно се рефлектираат и врз наследувањето и наследно-правните односи. Во поранешното уредување постоеја многу ограничувања кои се однесуваа на: големината на земјоделското земјиште, градежното земјиште што беше вон промет, бројот на станови кое едно физичко лице може да ги поседува, бројот на вработени во приватна фирма и друго. Овие ограничувања во современиот македонски правен систем повеќе не постојат, што неизбежно доведува до потребата од реформа и во наследното право. Основната рамка за наследувањето, воспоставена уште во далечната 1955 година, која беше во најголем дел преземена во Законот за наследување на СРМ од 1973 година, како и во Законот за наследувањето од 1996 година, веќе не одговара на постојните општествени прилики и создава многубројни проблеми во практиката, што негативно влијае на остварувањето на наследните права на граѓаните. Во последниве децении се случија големи промени во брачните и семејните односи кои неизбежно влијаат и врз наследувањето, поради тесната врска што постои помеѓу семејното и наследното право. Постојниот Закон за наследување содржи голем број правни празнини кои создаваат проблеми во практиката, што доведува до правна несигурност во сферата на наследувањето. Многу правни институти во македонскиот Закон за наследување воопшто не се уредени, а освен тоа постојат и институти кои се нецелосно или несоодветно регулирани, што доведува до различна примена на наследно-правната регулатива во практиката. Покрај тоа, дека е потребна сериозна реформа во наследното право укажува и споредбено-правната анализа, од која се гледа дека во најголем број законодавства на поранешните социјалистички држави се направени значајни реформи во сферата на наследувањето.

Во Република Македонија во 2011 година започна изготвувањето на Граѓанскиот законик, што ќе претставува најголема реформа во сферата на граѓанското право, а со тоа и во наследното право, од осамостојувањето на нашата држава. Наследното право ќе биде уредено во Книга 4 од Граѓанскиот законик – Наследно-правни односи. Вообичаено, наследното право е предмет на регулирање на сите граѓански законици во Европа, а и пошироко, така што е логично наследното право да биде уредено и во Граѓанскиот законик на Република Македонија.

1. Реформи во наследното право

1.1 Воведување на договорот за наследување

Во современите наследни права еден од основите за повикување на наследство, покрај тестаментот и законот, е договорот за наследување. Во наследно-правните системи кои го предвидуваат

овој договор (Германија, Австрија, Швајцарија, Франција и др.), по својата правна сила тој претставува најсилен правен основ и има приоритет во примената пред тестаментот и законот. Поаѓајќи од проблемите во практиката, како и од карактеристиките на договорот за наследување, Комисијата за семејно и наследно право предлага дека договорот за наследување треба да биде воведен во нашето наследно право.[1] Основен аргумент за предлагањето на ова решение е фактот што договорот за наследување има подобри карактеристики за разлика од договорот за доживотна издршка. Со предвидувањето на договорот за наследување би биле заштитени нужните наследници на договорниот оставител, затоа што со договорот за наследување тој не може да располага со нужниот дел. Тоа не е случај со договорот за доживотна издршка, со кој доколку е опфатен целиот имот, нужните наследници не можат да го остварат своето право на нужен дел. Понатаму, следната добра карактеристика на договорот за наследување се состои во тоа што со него во голема мера би биле заштитени и доверителите на оставителот, што не е случај со договорот за доживотна издршка, бидејќи давателот на издршката не одговара за долговите на примателот на издршката. Комисијата смета дека со признавањето на договорот за наследување може, во голема мера, да се оствари слободата на уредување на правните односи според потребите и можностите на граѓаните и дека може да се постигне поголем степен на правна сигурност. Што се однесува до прашањето помеѓу кои субјекти договорот за наследување треба да биде дозволен, Комисијата предлага тој да се предвиди само во корист на брачните партнери, за кои склучувањето договор за доживотна издршка ќе биде забрането.

1.2. Законско наследување на вонбрачните партнери

Во современите општества вонбрачната заедница станува сè повеќе застапена и претставува еден од основите за засновање семејство. И покрај ова, вонбрачната заедница во нашето право не претставува основ за законско наследување. Вонбрачните партнери можат да имаат заеднички деца и да живеат долго време заедно, во случај на смрт тие немаат право законски да се наследуваат, поради што вонбрачните партнери се во понеповолна положба за разлика од вонбрачните деца. Како резултат на тоа, тие се принудени да бараат решение за обезбедување на другиот вонбрачен партнер со тестамент, подарок или договор за доживотна издршка. Наспроти ова, во нашето право како законски наследници се појавуваат и лицата кои живееле во трајна заедница со оставителот, што е реткост во споредбеното право. Поради тоа, Комисијата смета дека сосема оправдано и логично е и вонбрачните партнери да имаат право на законско наследување. Комисијата предлага доколку вонбрачната заедница траела најмалку пет години до моментот на смртта на оставителот, вонбрачниот другар да има право на законско наследување исто како и брачниот другар. Ако во вонбрачната заедница има заеднички деца, тогаш вонбрачната заедница треба да трае најмалку три години до моментот на смртта на оставителот.

[1] Граѓански законик на Република Македонија Книга четврта „Наследноправни односи", Работен материјал на Комисијата за семејно и наследно право, Скопје, јули 2013.

1.3. Промени во правилата за зголемување и намалување на наследните делови

Едно од најспорните прашања кое создаде многу дилеми за Комисијата беше прашањето дали да се предвидат промени во правилата за зголемување и намалување на наследните делови во првиот и во вториот законски наследен ред. Потребата од промени во правилата за зголемување и намалување на наследните делови особено е изразена во рамките на првиот законски наследен ред, каде што ваква можност е предвидена само во корист на децата од претходните бракови на оставителот во однос на брачниот партнер. Принципот на рамноправност и еднаквост беше појдовен аргумент за потребата од промени и уредувањето на можноста за зголемување на наследните делови на сите наследници во првиот законски наследен ред, доколку се исполнети одредени услови (немање нужни средства за живот, неспособност за работа и сл.). Комисијата сметаше дека врз основа на тоа, ќе им се овозможи на сите наследници од првиот законски наследен ред да можат да бараат, доколку се исполнети законските критериуми, зголемување на наследниот дел за сметка на еден, повеќе или сите други наследници, па дури и да се наследи целата оставина. Согледувајќи ја можноста дека со ваквото решение секој наследник може да бара во однос на друг или другите наследници зголемување на својот наследен дел, се појави опасноста оставинската постапка од неспорна, во секој случај да стане спорна. Со тоа судовите непотребно би се оптовариле со нови предмети и би се отежнало остварувањето на наследните права. Од овие причини, Комисијата ретерира по однос на ова прашање и во законскиот текст предложи само измени на постојното решение, предлагајќи дополнителни критериуми за децата на оставителот од претходните бракови за да може да го остварат ова право. Имајќи ги предвид последните реформи на современите наследни права со кои значајно се подобрува положбата на брачниот партнер, како и проблемите во практиката поврзани со наследувањето на заедничкото живеалиште (семејниот дом), Комисијата сметаше дека е поцелисходно да се направат промени во рамките на вториот законски наследен ред со кои ќе се подобри положбата на брачниот партнер. Така, со уредувањето на правото на плодоуживање на брачниот партнер на заедничкото живеалиште во рамките на вториот законски наследен ред, Комисијата смета дека ќе овозможи тој да не биде присилен да го промени последното место на живеење, а притоа да бидат заштитени правата на другите наследници. Поради тоа, Комисијата предлага во вториот законски наследен ред да се предвиди правото на плодоуживање на преживеаниот брачен партнер во однос на заедничкото живеалиште.

1.4. Предвидување на правото на нужен наследен дел како облигациско право

Поаѓајќи од проблемите кои ги создава во практиката сегашниот концепт на правото на нужен дел како наследно право, како и промените кои ги прифатија многубројни наследни права во своите реформи, Комисијата застана на становиштето дека и по однос на ова прашање се потребни промени. Во таа смисла, Комисијата предлага во Граѓанскиот законик правото на нужен дел да биде, по правило, од облигациско-правен карактер. Во образложението на предлогот, Комисијата наведува повеќе предности на концептот на правото на нужен дел како облигациско право. Пред сè, кај овој концепт не се поништуваат тестаменталните располагања и не се поставува проблемот за оцена на совесноста ако

тестаменталниот наследник или легатарот ја отуѓат стварта или правото. Понатаму, не се враќаат подароците кои ги направил оставителот за да се дополни нужниот дел, па поради тоа нема тешкотии околу утврдувањето на совесноста, односно несовесноста на даропримачот ако ја отуѓил или уништил стварта. Најпосле, нужниот наследник не се јавува како универзален наследник, поради што не стапува во правата и обврските на оставителот. Ова правило може да биде коригирано, како со волја на самиот завештател, изразена во тестамент, така и со одлука на судот, на барање на нужниот наследник. Според Комисијата, правото на нужен дел од облигациски карактер овозможува нужниот наследник да се јави како посебен вид на доверител, кој со своето присуство не го комплицира управувањето и располагањето со наследството и не учествуваат во делбата на наследството. Од овие причини, Комисијата предлага правото на нужен дел да има облигациско-правен карактер.

1.5. Укинување на рокот за враќање на подароците направени во последните 90 дена од животот на оставителот

Решението за враќање на подароците направени во последните 90 дена од животот на оставителот при повреда на правото на нужен дел претставува решение кое не е познато во споредбеното право. Според Комисијата, ваквото решение во практиката овозможува изигрување и злоупотреба на наследните права на нужните наследници и го руши воспоставениот концепт на правото на нужен дел. Со тоа Комисијата смета дека се загрозува и нарушува принципот на правна сигурност. Од овие причини, Комисијата предлага законодавецот да го укине рокот за враќање на подароците сторени само во последните 90 дена од животот на оставителот, кој рок треба да изнесува три години.

1.6. Предвидување на нотарскиот тестамент

Во споредбеното право формата на нотарскиот тестемент е широко прифатена и практикувана. Наспроти ова, во нашето наследно право формата на нотарски тестамент не е предвидена во важечкиот Закон за наследувањето, туку во Законот за нотаријатот. И покрај тоа што не станува збор за нова и различна форма на тестамент од судскиот тестамент, Комисијата смета дека и оваа форма на тестамент треба да биде предвидена во Граѓанскиот законик, ценејќи ја сè поголемата улога и значење на нотаријатот во правниот живот на граѓаните, како и прифатеноста на оваа форма на тестамент во споредбеното право. Според Комисијата преку можноста за поголем избор на завештателот во поглед на формите на тестамент, во нашето наследно право се прошируваат границите на начелото на автономијата на волјата во сферата на тестаменталното наследување. Со предвидувањето на нотарскиот тестамент во Граѓанскиот законик, граѓаните ќе имаат поголема можност да се информираат за постоењето на овој вид тестамент, а ќе биде остварено и начелото на систематичност, опфаќајќи ги сите видови тестаменти во еден законски пропис. Поради сето ова, Комисијата предлага да се предвиди формата на нотарскиот тестамент и доколку е потребно од јавната расправа, да се уредат подробно неговите специфичности.

1.7. Востановување регистар на тестаментите

Во практиката чести се случаите кога оставителот ќе почине без наследниците да знаат дали има оставено тестамент, каква е формата на тестаментот и каде е оставен на чување. Со непронаоѓањето на тестаментот, последната волја на завештателот останува неиспочитувана. Покрај ова, присутни се и случаи на злоупотреби и уништување на тестаментот од страна на наследниците. Според нашето наследно право, начинот и местото на чувањето на тестаментот зависат од волјата на тестаторот и тие не влијаат на полноважноста на тестаментот. Информирањето на наследниците за фактот за постоење тестамент и за начинот и местото на неговото чување зависи најчесто од волјата на тестаторот. Во државите членки на Европската Унија, како резултат на процесот на хармонизација на наследното право, се предвидува востановување регистар на тестаментите чии податоци ќе бидат преточени во единствениот Европски регистар на тестаментите. Вакви решенија предвидуваат и државите од нашето поблиско опкружување. Според Комисијата, востановувањето регистар на тестаментите, за кој ќе биде надлежна Нотарската комора, ќе овозможи целосно почитување и исполнување на последната волја на завештателот, како и зголемување на правната сигурност. Регистарот на тестаментите ќе овозможи олеснување на остварувањата на наследните права од страна тестаменталните наследници, како и остварување полесен пристап до информациите за постоење и чување на тестаментот на оставителот. Најпосле, со неговото востановување нашето наследно право ќе се хармонизира со современите европски законодавства. Од овие причини, Комисијата предлага да се уреди регистар на тестаментите кој ќе биде воден од страна на Нотарската комора на Република Македонија.

1.8. Промени во договорот за отстапување на имотот за време на животот и договорот за доживотна издршка и нивно преминување во исклучива надлежност на нотарите

Еден од најспорните договори во практиката, од неговото уредување па сè до денес, е договорот за доживотна издршка. Неговата примена е проследена со многу дилеми поврзани со прашањето кој може да го склучи овој договор, дали може да се склучи непосредно пред смртта и др. Од тие причини, Комисијата ги преточи во норми позначајните одлуки на Врховниот суд на Македонија по одредени спорни прашања поврзани со договорот за доживотна издршка. Позначајна новина е предвидувањето забрана за склучување на договорот за доживотна издршка помеѓу брачните партнери. Комисијата мисли дека со уредувањето на договорот за доживотна издршка и договорот за отстапување имот за време на живот, во Законот за облигациските односи, се наруши систематичноста на одредбите од сферата на наследувањето, и покрај тоа што по својата суштина овие договори по своето значење се поблиску до наследно-правната материја, за разлика од облигациско-правната регулатива. Од овие причини, Комисијата смета дека е сосема оправдано овие договори да бидат уредени во делот за наследно-правните односи. Со оглед дека судовите од година во година имаат зголемен обем на работа, склучувањето на овие договори како неспорни, Комисијата предлага тие да преминат во исклучива надлежност на нотарите.

1.9. Предвидување право на законско наследување на постхумно зачнато дете

Со донесувањето на Законот за биомедицински потпомогнато оплодување од 2008 година, нашето законодавство се вброи во ретките законодавства во Европа и во светот кое ја дозволува постхумната репродукција - можноста жената да биде оплодена со смрзнатиот репродуктивен материјал на мажот по неговата смрт. Додека од една страна законодавецот направи една револуционерна промена, благодарение на новите репродуктивни технологии, од друга страна во Законот за наследување постхумно зачнатото дете нема право на законско наследување. Имено, Законот за наследување предвидува дека наследник може да биде само лице кое е живо во моментот на смртта на оставителот, или кое било зачнато во текот на животот на оставителот. Кај постхумното оплодување детето се зачнува по смртта на оставителот, поради што во нашето наследно право тоа не може да се јави како наследник. Ваквото решение според Комисијата е дискриминирачко од повеќе аспекти кон постхумно зачнатото дете. Тоа освен што ќе се роди без еден родител и ќе живее во монородителско семејство, нема да има ниту право на наследување, што е неправедно. Поради тоа, Комисијата предлага да се признае правото на законско наследување на постхумно зачнатото дете.

1.10. Уредување на комориентите

Во нашето наследно право Законот за наследувањето не предвидува посебна одредба за комориентите. При ваква состојба, кога постои правна празнина, во случај кога повеќе лица кои се роднински поврзани ќе починат истовремено или, пак, ќе бидат прогласени за умрени, а притоа во судска постапка не можело да се утврди точниот момент на смртта на ниту едно од нив, се поставува прашањето кое правило судот, односно нотарот, ќе треба да го примени. Според Комисијата, со правното уредување на ситуацијата на истовремената смрт на повеќе лица кои се роднински поврзани – комориенти, би се пополнила повеќедецениската правна празнина во нашето наследно право и би се олесниле постапките за расправање на оставината пред нотарите. Во таа насока, Комисијата предлага законски да се уреди случајот на истовремена смрт на повеќе лица кои се роднински поврзани – комориенти. Притоа, Комисијата го предлага доминантното становиште во споредбеното право - претпоставката дека комориентите умреле истовремено, поради што тие не се наследуваат меѓу себе, освен ако не се докаже спротивното.

1.11. Предвидување на датумот како суштествен елемент на своерачниот тестамент

Постојното законско регулирање на своерачниот тестамент во практиката создава големи проблеми. Имено, сознанијата добиени од практиката говорат дека во случај кога тестаментот не е датиран, како редовна појава во судските процеси се појавува оспорувањето на тестаменталната способност на тестаторот од страна на наследниците кои не се согласуваат со последната изјава на волја на тестаторот. Фактот што законодавецот не го предвидува датумот како суштествен елемент на своерачниот тестамент, доведува до проблеми при реализацијата на последната волја на завештателот и до водење долготрајни парници поврзани со големи финансиски трошоци. Практиката, исто така,

покажува дека како резултат на тоа што датумот не е суштествен елемент на своерачниот тестамент, чести се случаите кога во присуство на повеќе тестаменти со кои оставителот располагал со ист имот, се појавува спорно прашање кој од овие тестаменти е последната изјава на волјата на завештателот. Со одредбата дека датумот е несуштествен услов на своерачниот тестамент, воопшто не се придонесува кон остварување на принципот на правна сигурност. Имајќи ги предвид овие причини, како и решенијата од споредбеното право, во кои датумот е суштествен елемент за полноважност на своерачниот тестамент, Комисијата предлага да се предвиди датумот како суштествен елемент на своерачниот тестамент.

1.12. Инкорпорирање на потврдата за меѓународниот тестамент

Формата на меѓународниот тестамент во нашето наследно право беше прифатена кон крајот на 70-тите години од минатиот век. Оттогаш, па до денес, според сознанијата од практиката, оваа форма на тестамент воопшто не се применува од страна на граѓаните. Во Законот за наследување од 1996 година законодавецот пропушти во содржината на законскиот текст да ја инкорпорира содржината на потврдата за меѓународниот тестамент. Овој пропуст во практиката може да создаде проблеми доколку граѓаните се одлучат да ја изберат оваа форма на тестамент. Поаѓајќи од оваа причина, како и од решенијата во споредбеното право, Комисијата сметаше дека е потребно потврдата за меѓународниот тестамент да биде инкорпорирана во текстот на Граѓанскиот законик во кој се уредени наследно-правните односи.

1.13. Други прашања

Покрај овие позначајни прашања во реформата на наследното право во Македонија, за кои Комисијата во преднацртот на книгата 4 „Наследноправни односи“ потемелно се задржа, од теоретски, практичен и споредбено-правен аспект, се наметнаа и други прашања кои произлегуваат од современите тенденции во наследното право. Во таа смисла, како посебни прашања за размислување кои се поставија пред Комисијата беа дали да се предвидат посебни одредби за наследување на семејниот бизнис, наследувањето акции и удели, наследувањето земјоделско земјиште и фарми, наследувањето на вршење одредена дејност (нотар, лекар, извршител и др.), правото на првенствено намирување на доверителите од оставината, предвидување законски задолжителен рок за поведување на оставинската постапка, нотарот да биде должен по добивањето на оставинскиот предмет да објави оглас со кој во рок од 30 дена ќе ги повика доверителите на оставителот да ги пријават своите побарувања, како и да се преземат одредбите за наследувањето од Законот за сопственост и други стварни права. За овие прашања, Комисијата очекува да се расправа на јавните дебати и дискусии од страна на пошироката правничка јавност, со цел да се утврди дали постои реална потреба, можност и волја законодавецот овие прашања да ги уреди во Граѓанскиот законик на Р Македонија.

Заклучок

Во трудот како заклучни согледувања може да ги истакнеме реформите предвидени во Граѓанскиот законик од областа на наследното право: воведување на договорот за наследување, законско наследување на вонбрачните партнери, укинување на рокот за враќање на подароците направени во последните 90 дена од животот на оставителот, предвидување на нотарскиот тестамент, востановување регистар на тестаментите, промени во договорот за отстапување на имотот за време на животот и договорот за доживотна издршка и нивно преминување во исклучива надлежност на нотарите, предвидување право на законско наследување на постхумно зачнато дете, предвидување на датумот како суштествен елемент на своерачниот тестамент, инкорпорирање на потврдата за меѓународниот тестамент.

Голем недостаток е што изработката на Граѓанскиот законик е во процедура многу години што повлекува негативни импликации по судската практика во однос на наследното право поради законските недоречености, а наша препорака е конечно донесување на Граѓанскиот законик.

Со изработката на Граѓанскиот законик се очекува целокупната материја од сферата на граѓанското право, вклучувајќи го и наследното право, да биде уредена во еден законски текст на еден сеопфатен и систематизиран начин, со што ќе се добие нов квалитет во регулирањето на граѓанското право и ќе се надминат правните празнини, недореченостите и противречностите коишто постојат во законите што ја регулираат оваа материја.

Conclusion

In the paper, as concluding observations, we can point out the reforms provided for in the Civil Code in the area of inheritance law: introduction of the inheritance contract, legal inheritance of extramarital partners, abolition of the deadline for returning gifts made in the last 90 days of the testator's life, provision of the notary's will, establishment of a register of wills, changes in the contract for the assignment of property during life and the contract for lifetime maintenance and their transfer to the exclusive competence of notaries, provision of the right to legal inheritance of a posthumously conceived child, provision of the date as an essential element of the original will, incorporating the certificate of the international will.

A major drawback is that the drafting of the Civil Code has been in process for many years, which entails negative implications according to judicial practice in relation to inheritance law due to legal ambiguities, and our recommendation is the final adoption of the Civil Code.

With the preparation of the Civil Code, it is expected that the entire matter from the sphere of civil law, including inheritance law, will be regulated in one legal text in a comprehensive and systematized way, which will result in a new quality in the regulation of civil law and will overcome the legal gaps, vagueness and contradictions that exist in the laws that regulate this matter.

Користена литертура

1. Граѓански законик на Република Македонија *Книга четврта „Наследноправни односи“,* Работен материјал на Комисијата за семејно и наследно право, Скопје, јули 2013.

2. Мицковиќ, Д., Ристов, А., Закон за наследувањето со судска пракса, Скопје, 2015.
3. Мицковиќ, Д., Ристов, А., Реформите во семејното и наследното право и ингеренциите на нотарите, *Нотариус,* бр. 19, Скопје, 2011.
4. Радевска, М., Практикум за наследно право, Правен факултет, Кочани, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, Кочани, 2012.
5. Ристов, А., Реформите во наследното и семејното право во Република Македонија, *Нотариус,* бр. 25, стр. 23-39.
6. Спировиќ-Трпеновска, Љ., Мицковиќ, Д., Ристов, А., Дали се потребни промени во наследното право на Р. Македонија, *Зборник на Правниот факултет „Јустинијан Први“ во Скопје во чест на проф. Ганзовски*, Правен факултет „Јустинијан Први“ во Скопје, 2011, стр. 217-240.
7. Одлука на Владата на Република Македонија за формирање на Комисија за изготвување на Граѓански законик на Република Македонија („Сл. Весник на Република Македонија“ бр. 4/2011).

THE IMPACT OF THE INTERNATIONAL RELATIONS TOWARDS GLOBAL PEACE

UDC: 327:172.4(100)
327:341.311(470+571:477)
327:316.48(497-15)

Прегледен труд

Rilinda Maqellara Memeti
Ministry of Justice, Republic of North Macedonia

Abstract

The political culture, geostrategic and geopolitical physiognomy of Europe and the world is in the process of change and total uncertainty. The main goal of the article was to discover and analyze the impact of international relations, ongoing conflict prevention, International Community response on Ukraine war, EU, and the war in Ukraine-support to achieve peace and stability. Especially specific consideration has been given to the Western Balkans Region. The main methods that were used in the work are systematic and forecasting methods. A special place in the research results of the article is the highlighting of the prospects for the further development of the EU and the world against the background of ongoing catastrophic and inhuman war events, which affect planetary life, peace, and sustainability. Escalation of conflict can lead to extremely undesirable consequences for the world. The spread of conflict and its spill over into the countries is the ultimate danger for humanity. The proxy war between the USA and Russia largely reflects further influence in Asia, which is at great risk of escalation.

Keywords: *International relations, EU, crises, war in Ukraine, peace*.

Introduction

The political culture, geostrategic and geopolitical physiognomy of Europe and the world is in the process of change and total uncertainty. The world is facing extremely large challenges that have not been seen since the end of the Second World War. The war in Ukraine is the ultimate irrational aggression, a precedent in International Law. The consequences of war conflicts are naturally added to this energy and economic crisis, and a so-called *"negative shock care*" is created. The solution to the situation is to move Europe away from Russian energy dependence and establish other possible energy supply alternatives.

International law and the United Nations provide the world of states with the means to establish a common policy which follows the same universal values and rules. Despite all their successes, they have proven countless times in the past to be ambiguous and incoherent. Deficiencies in the United Nations system have often hindered an effective and above all timely response to a few new challenges. Above all, however, the classic threats and conflicts between states, which have always been the point of departure in international law, are decreasing in relevance. Rather, the most serious and acute dangers to world peace currently emanate

from the existence and/or proliferation of weapons of mass destruction, as well as terrorist Islamism combined with failing states, criminal and dictatorial regimes. Along with environmental disasters and pandemics, they currently represent the greatest political challenges to international law and the United Nations. In this context, it is observable that the intellectual and political character of a state, meaning its *"domestic affairs*" pursuant to the existing understanding of international law, exercises an increasing influence on the type of dangers and risks for international security and may thus no longer be ignored; further, there are indications of a derivative transformation of the factual and legal conditions of one of the major pillars of international law: namely, the states' right of self-defense. It is certainly not in the interests of the community of states for the role of the United Nations in preserving world peace and international security to be weakened by the states again laying claim to the power of defining the legal justification for international force by pointing to their "natural right of self-defense." On the other hand, they will be able to successfully exercise their role of preserving peace only if they are able to adapt their legal order to the changes in the causes of international insecurity.[1] As it was when the United Nations Organization was founded, the post-Cold War world is again faced with the challenge of finding an order in which freedom, security and stability mutually support one another, and in which newly emerging conflicts may be managed without leading to another global confrontation. After being largely paralyzed by the bloc confrontation, the United Nations Organization now can create an effective framework of order for a common and more peaceful future.

1. The new mapping

The world is facing extremely large challenges that have not been seen since the end of the Second World War. It is time for big changes, sudden situations and extremely strong human greed, respect for human rights and freedoms for self-expression, and a great degree of irresponsibility. Invasion of Russia on the territory of Ukraine for the official Moscow *Special operation* is carried out on the entire territory of Ukraine. Russia has formally announced the annexation of four partially occupied provinces of eastern and southern Ukraine. The Donetsk, Luhansk, Kherson and Zaporizhian overwhelmingly backed their provinces joining Russia, according to referendums rejected by the government in Kyiv and its Western allies as meaningless and illegal. Russia, on the other hand, has clearly set red lines for NATO expansion towards Russia and the Black Sea. Unfortunately, this happened now of the independent state of Ukraine, an extremely important area of the Russian Federation and earlier state-forming formats. From a historical point of view, Russia has secured significant influence and control in the Black Sea region, considering several countries located in that environment. Russia is a nuclear superpower, and the current war is being fought on the soil of Ukraine, as an expression of power escalation and has the characteristics of a proxy war. About 1,600 deployed nuclear weapons are in Russia's possession. In the geopolitical context, Russia, with the loss of the European market and cooperation, has an outlet for the rest of the world, creating trade with Kim and India, Africa, Asia, and Latin America.

[1] Abridged Version, Heinrich Boll, Foundation: The role of international law in a globalized world, Security Policy Challenges for the International Order at the Outset of the 21st Century, Berlin 2004.

USA and Russian Federation

The foreign policy of the USA as a search for its power and conduct of foreign policy has obviously made a big mistake due to continuous military conflicts in which it directly participates as the world's most powerful military power. This is how material damage, numerous human victims, suffering, forced migration, and the development of territories are created on large areas of the world. In this context, what is expected from one of the great powers, the USA is to respect the security issue of Russia. In the opposite case, the same paradigm applies to the USA and its relationship with Mexico and Cuba. Based on the provisions of international law, Russia should respect the relationship on the ground, without any intervention or conflict creation. It is so clear that the two great powers, the USA and Russia, in their struggle for world domination, have forgotten about negotiations, respect, diplomatic approaches and prevention. Over time, the two powers proved their dominance, Russia intervened in Syria in 2014 and 2015 and protected the state apparatus and its survival, while the USA entered Syria in the same way a few days earlier and supported the overthrow of the official authorities. The only loser is Syria and its people of 27 million whose numbers have significantly decreased, the great refugee crisis, the destruction of cities, infrastructure, and many human victims. This is how great powers behave. The Geostrategic policy of the two countries (USA and Russian federation) does not correspond with ordinary people who are not happy and satisfied, but very worried about the further escalation of the conflict. The sanctions imposed on Russia The sanctions imposed on Russia by the USA, the EU and the UK are intense but not enough. The war operations and conflicts must stop, and the peace process must be started immediately. In the bipolar concept, the evident struggle is between the USA and Russia, and Ukraine is the choice for classic collateral damage. The proxy war between the USA and Russia largely reflects further influence in Asia, which is a great risk for escalation.

Energy /Economic Crisis

The start of the war on February 24, 2022, foreshadowed an energy crisis due to Europe's high dependence on Russian energy sources, especially gas. Europe is in an energy crisis, but it still has the capacity to withstand 10 % inflation. In the same way, clear communication, openness, negotiations are lacking in energy.

The consequences of Covid 19 are naturally added to this crisis, and "*Negative shock care"* is created. The solution to the situation is to move Europe away from Russian energy dependence and establish other possible energy supply alternatives.

Turkey

The role of Turkey is extremely important for the current and future course of events. Turkish foreign policy is a balance of relations between the USA and Russia, extremely wise and agile, proactive diplomacy on the ground. Turkey’s role is the initial determination to be an active player in the Black Sea region, a corridor for the flow of grain towards Africa. Turkey, as a member of NATO, has been a promoter of a peaceful solution to the war, from the very beginning, and they are continuously advocating for an end and a peaceful solution.

As a curiosity, the role of Turkey appears that as an exemption from NATO Alliance maintains communication with Russia and acts as a buffer zone.

Western Balkans

The question of the former Yugoslavia is hypothetical and can be posed in correlation with the war. Simplified - *How and to what extent the conflict in one region affects the countries in that part and spreads in Europe and the world*? The disintegration of the SFRY is a real example of the destruction of the economy, many human victims, material damage and the loss of reasonable thinking and civilized behavior.

These are the consequences of the war. Even after more than 27 years, Western Balkans countries are still suffering from the consequences of the war and the ongoing transition. The International Community is very active and, knowing the past, is trying to create a new, more effective approach to solving problems in the region. The main point is - The world to live together.

2. Conflict prevention, peace, and stability

The EU responds rapidly to crises, builds peace, and helps to prevent conflicts around the world. It works with partner countries and organizations on effective responses to global and transregional threats to security and peace. Crisis response, conflict prevention and peace building are essential reactions towards violence and destruction of international law and relations. The EU's rapid response approach allows addressing fast and flexibly expected needs or political opportunities in conflict or crisis situations. These can stem from a political context, a specific conflict or a man-made or natural disaster.

'Rapid response' actions are intended to create the conditions for improved stability and security, addressing root causes of conflict and instability, to help the affected areas and territories, taking the road to peace. This can be achieved by various approaches, such as prevention of conflict through mediation, brokering and implementing peace agreements, reintegrating persons involved in conflict into society, increasing the involvement of civil society, addressing weak rule of law, or ensuring transitional justice and accountability. Flexibility is key as each crisis requires an appropriate response dictated by its context. Rapid response actions can, therefore, take many forms depending on what is needed in each specific situation.

Responding to Global and Trans regional Threats

Current war in Ukraine, energy crisis, financial crisis, war crimes, human rights, is affecting territories. At the same time, the struggles for control over critical infrastructure and technology, the threats to the safety and security of people and infrastructure linked to chemical, biological, radiological, and nuclear substances, and materials, are becoming more prominent. These global and transregional threats increase the risk of instability and violent conflict and undermine recovery and development efforts, the rule of law, and peace. They are placing new demands on the EU external policies. These actions require a detailed planning and consultation process. They are developed in close cooperation and coordination with the European External Action Service, other European Commission services, the EU Member States and relevant Member States'

organizations, partner countries and, where appropriate, with other donors. They complement EU engagement at bilateral and regional levels and are framed and guided by EU foreign policy objectives set out in the EU Global Strategy and other policy documents and legislation on security related issues.[2]

3. International Community response on Ukraine war

The United Nations supports Member States through a range of international peace and security activities, grounded in the principles of the Charter and the mandates of the General Assembly and the Security Council. Despite increasing global tensions and more complex conflicts, UN missions continue efforts to secure political solutions and sustainable peace.[3]

The situation for civilians in Ukraine remains dire.

As of 18 October 2022, the Office of the High Commissioner for Human Rights has recorded 15,956 civilian casualties: 6,322 killed and 9,634 injured since 24 February 2022. At least 397 children have been killed in the war since 24 February. In a recent and concerning development, the Russian Federation launched a series of attacks against cities and towns across the country. In addition to immediate loss of life, the United Nations is gravely concerned about the destruction of critical energy infrastructure, such as power plants. According to the Ukrainian government, 30 per cent of energy facilities have been hit since 10 October 2022. Combined with soaring gas and coal prices, the deprivation caused by these attacks threatens to expose millions of civilians to extreme hardship and even life-endangering conditions this winter. Under international humanitarian law, attacks targeting civilians and civilian infrastructure are prohibited. So are attacks against military objectives that may be expected to cause harm to civilians that would be excessive in relation to the concrete and direct military advantage anticipated. The United Nations continues to support all efforts towards accountability. It is essential that the OHCHR be given complete and unimpeded access to all areas of Ukraine to continue its crucial work. The document states that there are reasonable grounds to conclude that war crimes and violations of human rights and international humanitarian law have been committed in Ukraine since 24 February 2022. The Commission stated that Russian troops were responsible for many of the violations identified. The Commission also stated that Ukrainian armed forces have committed international humanitarian law violations in some cases, including two incidents that qualify as war crimes. According to the Commission, relentless use of explosive weapons with wide-area effects in populated areas has killed and injured scores of civilians and devastated entire neighborhoods. Additionally, the Commission documented patterns of summary executions, unlawful confinement, torture, ill-treatment, rape and other sexual violence committed in areas occupied by Russian armed forces. The impact of these violations on the people in Ukraine is immense - and so is the need for accountability. In this regard, the Commission called for a sound coordination of the multiple national and international accountability initiatives in Ukraine. Accountability remains crucial as new allegations of atrocities have emerged in areas that have recently returned to Ukrainian Government control.

[2] https://fpi.ec.europa.eu/what-we-do/conflict-prevention-peace-and-stability_en
[3] Jean-Pierre Lacroix, Under-Secretary-General for Peace, Operations, Report of the secretary-general on the work of the organization, Maintenance of international peace and security 2022

Building on the constructive spirit of the prisoner exchanges is one of the priorities in accordance with international humanitarian law. The global impact of the war in Ukraine is substantial and growing. The UN has detailed its impact on food security, energy, and finance. The Black Sea Grain Initiative has helped to bring down food prices and stabilize and subsequently lower global food prices and move grain from one of the world's breadbaskets to those in need. As of 19 October 2022, the total tonnage of grain and other foodstuffs exported through the initiative had reached almost 8 million metric tons. To maintain food security worldwide, it is critical that the initiative be extended beyond November 2022. It is equally critical that there be unimpeded access to Russian food and fertilizers. The United Nations will spare no effort to achieve greater food security for all populations. The current situation seems it is on a path of further escalation, which can only cause more suffering to the people of Ukraine, Russia, and the rest of the world. This trajectory must be reversed. Any suggestion of the possible use of nuclear or other nonconventional weapons only serves to further heighten tensions and could lead to a dangerous spiral. Any further damage to the Zaporizhzhia Nuclear Power Plant whether intentional or by accident could have catastrophic consequences. Any military activity against, from or near the site must cease immediately. The General Assembly has been clear. Last week, it stated that the referendums held in regions of Ukraine that are or have been under the temporary military control of the Russian Federation and the subsequent attempted illegal annexations of these regions have "*no validity under international law and do not form the basis for any alteration of the status of these regions of Ukraine*." The Russian Federation announced the introduction of martial law in the regions of Ukraine under its temporary military control and that it has attempted to illegally annex. This decision, combined with the announced evacuation in Kherson amid intensified fighting on the ground, raises serious concerns. The General Assembly also expressed strong support for the de-escalation of the current situation and a peaceful resolution of the conflict through political dialogue, negotiation, mediation, and other peaceful means, with respect for the sovereignty and territorial integrity of Ukraine within its internationally recognized borders and in accordance with the principles of the Charter. Indeed, an end to the war founded on international law and the Charter is the surest way to ensure that the tremendous suffering of civilians in Ukraine will cease.[4]

4. EU and the War in Ukraine-support

As the war in Ukraine passes its six-month mark, the return of conflict to the European continent continues to shock. The bravery of Ukrainians, and the unity of their partners, has been the defining features of the war's first phase. Rather than collapsing, Ukraine and its supporters have shown an inspiring determination and solidarity in the face of aggression. Unfortunately, the war shows little prospect of ending. The violence may subside at times, but the absence of any sort of resolution will mean that it could reignite at any moment. Ukrainians, and their supporters in Europe and elsewhere, must embark on a long war.

An overview

- Russia's war on Ukraine is likely to last many years, even if the violence may subside at times.

[4] DiCarlo, Under-Secretary-General: Peace based on international law and the UN Charter is the surest way to end the suffering of civilians in Ukraine, UN-Political and Peace building Affairs, New York 21 October 2022.

- To sustain Ukraine during this conflict, Europeans should draw up a four-part '*long-war plan'*.
- This plan would comprise military assistance to Ukraine in the form of a 'security compact'; security assurances that respond to scenarios of Russian escalation; economic support, giving Ukraine access to the EU's single market; and help to secure Ukraine's energy supply.
- Besides its practical impact, this plan will signal Europeans' commitment to assisting Ukraine, showing Kyiv, Moscow, and the wider global community that the EU is in it for the long haul. The long-war plan will also provide clarity to anxious publics in member states.
- Together, these proposals would protect Ukraine's sovereignty and territorial integrity and help create the long-term conditions for a resolution to the war, when a more constructive attitude emerges in the Kremlin.

A comprehensive 'long-war plan' for Ukraine should contain four essential element that Europeans commit for supporting:

Military security – The EU and its member states would provide long-term military assistance to Ukraine through a new security compact agreed by the EU and Ukraine. This would involve sending weapons and equipment to the Ukrainian armed forces and security services and offering training and technical assistance in areas such as cyber. Foreign military assistance has become the lifeline of the Ukrainian war effort. In the long war, it will be vital to strengthen Ukraine's military capabilities and prevent any further escalation of the war once Russia has rested and refitted its forces. Ukraine's partners, and particularly the EU and its member states, should assist Ukraine in achieving these goals. These efforts can proceed independently of any effort to promote NATO or EU candidacy for Ukraine. They are necessary to ensure that European militaries can effectively continue, over the course of a long war, to provide the sort of assistance they have been giving to Ukraine in recent months.

Security assurances – The EU's member states would supplement the military assistance provided through the security compact with a comprehensive set of security assurances. These would set out the type of increased support they would give to Ukraine in the event of various conceivable Russian escalations. The security assurances should: include a headline commitment by guarantors like *article 42.7 of the EU's Lisbon Treaty; that is, to provide "aid and assistance by all means in their power, in accordance with article 51 of the UN Charter".*

Economic security – The EU would continue to provide financial assistance to stabilize the Ukrainian economy and begin the long reconstruction process. But, to provide a long-term vision of integration with Europe, the EU would also offer Ukraine a "partnership for enlargement". This would open access to the European market, potentially allows Ukraine to receive cohesion funds, and help it prepare for EU membership over the long term. In a long war, it will not be possible to wait for a peace settlement before taking measures to secure Ukraine's future economic development. To sustain its capacity to fight that long war, Ukraine will require international assistance to finance the war effort, to maintain macroeconomic stability, and, even before the war ends, to begin the reconstruction needed following the more intense phases of the war. The European Investment Bank (EIB) has already pledged €1.59 billion in immediate reconstruction assistance for Ukraine.

Even more urgently, the European Commission pledged emergency loans of up to €10.2 billion in macro-financial assistance. By early August 2022 it had disbursed €2.2 billion of this sum. The EU will need to continue to provide this backup assistance to sustain the functioning of the Ukrainian economy during the long war.

Energy security – Finally, the EU and its member states would build on Ukraine's membership of the EU energy union to help the country more tightly integrate its energy infrastructure with that of the EU and meet its international climate obligations. To ease the societal impact of the energy transition, the EU would also provide a "Just Transition Fund to Ukraine" modeled on the EU cohesion policy's internal Just Transition Fund.

Energy security

Alongside the military, security, and economic aspects of Europe's comprehensive long-war plan, Ukrainian success in the long war will depend on safeguarding its energy system. Indeed, a secure energy system will strengthen activity in support of the other aspects, enabling effective military action, minimizing security threats to Ukraine, and supporting economic development.[5]

Political, financial, and humanitarian assistance

The EU has offered strong political, financial, and humanitarian assistance to Ukraine and imposed hard-hitting sanctions against Russia. The Russian military aggression against Ukraine has led to large scale movements of people, disruption of international trade and energy as well as of food supply chains. The EU has offered strong political, financial, and humanitarian assistance to Ukraine and imposed hard-hitting sanctions against Russia and those complicit in the war. EU adopts its latest package of sanctions against Russia over the illegal annexation of Ukraine's Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kherson regions. Considering Russia's escalating war of aggression against Ukraine and the illegal annexation of Ukraine's Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kherson regions, the Council decided today to impose a new package of economic and individual sanctions against Russia. European Union adopts its latest package of sanctions against Russia over the illegal annexation of Ukraine's Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kherson regions. The agreed package includes a series of biting measures intended to reinforce pressure on the Russian government and economy, weaken Russia's military capabilities, and make the Kremlin pay for the recent escalation.

Background

On 21 September 2022, despite numerous calls by the international community on Russia to immediately stop its military aggression against Ukraine, the Russian Federation decided to further escalate its aggression against Ukraine by supporting the organization of illegal "referenda" in the parts of Donetsk, Kherson, Luhansk, and Zaporizhzhia regions that are currently occupied by Russia. The Russian Federation also further escalated its aggression against Ukraine by announcing a mobilization in the Russian Federation

[5] P. Buras, M.Dumoulin, G. Gressel, J. Shapiro, Survive and thrive: A European plan to support Ukraine in the long war against Russia, European Council of foreign relations,9 September 2022.

and by again threatening to use weapons of mass destruction. *These illegal "referenda*" were strongly condemned on 22 September 2022 by a declaration of the HR on behalf of the EU.

- On 28 September 2022, the HRVP issued a declaration on behalf of the EU once more condemning in the strongest possible terms the illegal sham "referenda" and confirming that the EU would never recognize them and their falsified outcome. The EU urged all UN members to do the same. The HRVP also indicated that all those involved in organizing these illegal sham "referenda" as well as those responsible for other violations of international law in Ukraine would be held accountable and that additional restrictive measures against Russia would be brought forward in this regard. The HRVP recalled that the Union remains unwavering in its support for Ukraine's independence, sovereignty, and territorial integrity within its internationally recognized borders, and demands that Russia immediately, completely and unconditionally withdraw all of its troops and military equipment from the entire territory of Ukraine. The HRVP further declared that the Union and its Member States will continue to support Ukraine's efforts to this end, as long as necessary.
- On 30 September 2022, the members of the European Council adopted a statement in which they firmly rejected and unequivocally condemned the illegal annexation by Russia of Ukraine's Donetsk, Luhansk, Zaporizhzhia and Kherson regions.

They also state that, by willfully undermining the rules-based international order and blatantly violating the fundamental rights of Ukraine to independence, sovereignty and territorial integrity, core principles as enshrined in the UN Charter and international law, Russia is putting global security at risk. They called on all states and international organizations to unequivocally reject that illegal annexation and recalled that Ukraine is exercising its legitimate right to defend itself against the Russian aggression to regain full control of its territory and has the right to liberate occupied territories within its internationally recognized borders.[6] The High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, Joseph Borrell stated – *These new sanctions package against Russia is proof of our determination to stop Putin's war machine and respond to his latest escalation with fake "referenda" and illegal annexation of Ukrainian territories. We are further hitting Russia's war economy, limiting Russia's import/export capacities and are on the fast-track to liberate ourselves from Russian energy dependence. We are also targeting those responsible for the illegal annexation of Ukrainian territories. The EU will stand by Ukraine for as long as it takes*.[7]

5. Priorities for the Western Balkans

The European Commission adopted its 2021 Enlargement Package, providing a detailed assessment of the state of play and the progress made by the Western Balkans on their respective paths towards the European Union, with a particular focus on implementing fundamental reforms, as well as clear guidance on the reform priorities ahead.

[6] Council of the EU Press release 6 October 2022.

Montenegro and Serbia have accepted the application of the revised methodology. The first political intergovernmental conferences with Montenegro and Serbia were held in June 2021, and provided political steer to their accession process.

For Montenegro, according to the Commission's assessment an overall balance is currently ensured between progress under the rule of law chapters and progress in the accession negotiations across chapters. The priority for further overall progress in negotiations remains the fulfilment of the rule of law interim benchmarks set under chapters 23 and 24. To reach this milestone, the authorities need to demonstrate in practice their commitment to Montenegro's EU reform agenda. Montenegro needs to further intensify its efforts to address the outstanding issues, including in the critical areas of freedom of expression and media freedom and fight against corruption and organized crime, without reversing earlier achievements in the judicial reform.

For Serbia, according to the Commission's assessment an overall balance is currently ensured between progress under the rule of law chapters and normalization of relations with Kosovo, on the one hand, and progress in the accession negotiations across chapters, on the other. Serbia needs to continue and to accelerate and deepen reforms on the independence of the judiciary, the fight against corruption, media freedom, the domestic handling of war crimes and the fight against organized crime. In particular, the Serbian authorities should finalize the constitutional reform process in the judiciary by the end of this year. Serbia's progress on the rule of law and the normalization of relations with Kosovo is essential and will determine the overall pace of the accession negotiations. Serbia also needs to improve its alignment with EU foreign and security policy. A recent increase is a positive initiative step in this respect. The Commission welcomes that Serbia has fulfilled the benchmarks to open clusters 3 and 4. The Commission supports Serbia's ambition to open as soon as possible new accession clusters, based on continuing reform progress.

Albania and North Macedonia continue to fulfill the conditions to open accession negotiations and both countries advanced steadily on the EU reform path. The delays in the official launch of accession negotiations with Albania and North Macedonia are having a negative impact on the credibility of the EU. Pending bilateral issues between Bulgaria and North Macedonia need to be resolved as a matter of priority. It is crucial that EU Member States conclude the discussions on the Negotiating Frameworks without further delay and that the first intergovernmental conferences with both countries are held as soon as possible and before the end of this year.

*In Bosnia and Herzegovin*a, the strategic goal of EU integration has not been turned into concrete action. The political environment remained polarized, as political leaders continued to engage in divisive rhetoric and unconstructive political disputes, which have hindered overall progress on the 14 key priorities. The blockage of the State institutions and the calls to roll back reforms are of deep concern and can only be overcome by political dialogue. A marked decrease in Bosnia and Herzegovina's rate of alignment with EU foreign and security policy is a negative signal. Still, some significant steps have been taken, including the holding of municipal elections in Mostar after 12 years. BiH needs to address the 14 key priorities, including electoral and constitutional reforms, and will have to deliver on a critical mass of reforms before the Commission can recommend granting candidate status to the country.

In Kosovo, the early parliamentary elections in February 2021 resulted in the formation of a new government that enjoys a clear parliamentary majority. Full and effective implementation of the reform action plan over the coming period will be essential. The Commission stands by its assessment of July 2018 that Kosovo has fulfilled all visa liberalization benchmarks, but the proposal is still pending in the Council and should be treated as a matter of urgency.

A comprehensive legally binding normalization agreement with Serbia is urgent and crucial so that Kosovo and Serbia can advance on their respective EU paths. Belgrade and Pristina need to engage constructively in the Dialogue process, facilitated by HRVP Borrell and EUSR Lajcak. All six Western Balkans partners have committed to establishing a Common Regional Market, building on EU rules and standards, and should focus on overcoming the difficulties encountered in order to bring the opportunities of this initiative to the citizens and businesses of the region and to maximize the benefits of the investments under the Economic and Investment Plan.[8]

6. Western Balkans expectations

The Western Balkans continues to confront serious challenges to peace and security, stability, democracy, and economic development. The Russian invasion of Ukraine risks further polarization in this still unstable region, but it is also a clarifying moment in the sense that leaders in the region will find it far more difficult to play the Russian card when Russia has become a global pariah. This could make life more difficult for the region's anti-democratic figures that saw in Putin's Russia a buttress to underwrite their blend of ultra-nationalism and authoritarianism employed for the purposes of state capture. Putin's regime has now revealed its true colors. It is accordingly essential that the transatlantic community of nations continues to shine a light along the path leading toward regional stability, reconciliation, democracy, and economic integration.

- One thing that has united the entire region is the desire for membership of the European Union. The EU has a leading role to play in consolidating the region's democracies and demonstrating how democratic development is in the broad interest of these societies. Efforts to foster integration, and to advance the region's progress toward Euro-Atlantic integration should be intensified and the war in Ukraine and Ukraine's push for an accelerated accession to the EU could change the dynamics. This will demand renewed efforts to resolve some of the region's outstanding disputes, and the EU can provide a degree of reassurance by making the benefits of integration tangible while advancing the notion that this will require compromise among all concerned.
- Greater international support is needed to help the Western Balkans diversify their energy mix and proceed with energy transition. There are serious concerns that parts of the region could confront daunting energy shortages or serious price spikes this winter, and concentrated efforts are needed to reduce the risk of this transpiring. There are also concerns about high food prices, particularly for the more vulnerable sectors of a society which spends a significant share of income on food. Foreign assistance will likely be needed here as well.

[8]Enlargement package: European Commission assesses and sets out reform priorities for the Western Balkans, 2021, Brussels.

- Although the Western Balkans have suffered from the breakdown of critical international supply chains and have had to deal with resulting price rises, over the long run they could benefit from a process of near-shoring as European firms reassess the risk of relying so heavily on over-extended lines of trade. But the region’s governments will have to convince market players of their reliability and capacity for good governance. Those conditions are not yet there but there are emerging incentives to create those conditions as the structure of the international trading order shifts.
- At the same time, the two-tiered system of democratic standards should be eliminated. Some of the region’s least democratic leaders have operated with a degree of impunity. Their transgressions have included opening the door for Russia’s malign influence in the region. That door must now be firmly shut, and Western policy needs to be unambiguous on this matter. Those who play the Russian card should not expect forbearance and concessions from institutions and governments dedicated to building stability and democracy in the region (Joseph, 2021).
- During the conflict with Ukraine, Russia has seemed intent on weaponizing the flow of refugees and its criminal destruction of civil infrastructure in Ukraine seems designed to do just this. Although it is the front-line states that have borne the brunt of this influx and made enormous sacrifices to care for these innocent victims of Russia’s vicious war, the Western Balkans have also been exposed to rising numbers of Ukrainian refugees (Mikovic, 2022).
- The Western Balkans could be very seriously taxed and will need additional support to weather this very difficult storm should it come to pass.
- NATO should consider enhancing its military presence in the Western Balkans to deter aggression and violence at a moment of extreme international tension. A strong signal needs to be sent that the region’s stability remains a vital interest of the transatlantic community and the region itself and that Russia and its proxies will not be allowed to destabilize this important part of Europe.

  This issue will have to be carefully considered, but there are other ways to achieve stability in the region in the meantime, including enhancing NATO’s presence there.

The EU can also make a strong contribution to anchor this region more firmly in the European security community and it must include the region in efforts to shield the region from energy insecurity arising out of this crisis. [9]

Conclusion

The Western Balkans continues to confront serious challenges to peace and security, stability, democracy, and economic development.

Greater international support is needed to help the Western Balkans diversify their energy mix and proceed with energy transition. There are serious concerns that parts of the region could confront daunting energy shortages or serious price spikes this winter, and concentrated efforts are needed to reduce the risk of this transpiring. There are also concerns about high food prices, particularly for the more vulnerable sectors of a

[9] M.Szczerbathe, Western Balkans: Russia’s war on Ukraine and the region’s enduring challenges, Report, 2022.

society which spends a significant share of income on food. Foreign assistance will likely be needed here as well. The world is changing rapidly.

Bibliography

1. Abridged Version, Heinrich Boll , Foundation: The role of International law in a globalized world, Security Policy Challenges for the International Order at the Outset of the 21st Century, Berlin 2004.
2. https://fpi.ec.europa.eu/what-we-do/conflict-prevention-peace-and-stability_en.
3. Jean-Pierre Lacroix, Under-Secretary-General for Peace, Operations, Report of the secretary-general on the work of the organization, Maintenance of international peace and security 2022.
4. DiCarlo, Under-Secretary-General: Peace based on international law and the UN Charter is the surest way to end the suffering of civilians in Ukraine, UN-Political and Peace building Affairs, New York 21 October 2022.
5. P. Buras, M.Dumoulin, G. Gressel, J. Shapiro, Survive and thrive: A European plan to support Ukraine in the long war against Russia, European Council of foreign relations,9 September 2022.
6. Council of the EU Press release 6 October 2022.
7. Enlargement package: European Commission assesses and sets out reform priorities for the Western Balkans, 2021, Brussels.
8. M.Szczerbathe, Western Balkans: Russia’s war on Ukraine and the region’s enduring challenges, Report, 20221, Brussels.
9. Hein Goemans, University of Rochester, is an expert on international conflicts—on how they begin and how they may end, University of Rochester, 5 October 2022.

ИНДО-ПАКИСТАНСКАТА ВОЈНА ОД 1971 ГОДИНА: ПОБЕДАТА НА ИНДИЈА, ПРЕДАВАЊЕТО НА ПАКИСТАН И СОЗДАВАЊЕТО НА НЕЗАВИСЕН БАНГЛАДЕШ

UDC: 323.2(540:549.1)"1971" *Стручен труд*

Доц. д-р Александар Нацев[1], м-р Марија Трајковска[2]

[1]Факултет за детективи и криминалистика, Европски универзитет – Скопје

[2]Магистер за безбедност, Факултет за детективи и криминалистика, Европски универзитет – Скопје

Апстракт

Конфликтот меѓу Индија и Пакистан во 1971 година настанал поради судир на спротивставени интереси. А како последица на тоа нивните односи и релации станале крајно затегнати. Конфликтот меѓу овие две дијаметрално спротивставени страни траел неверојатни нецели две седмици (13 дена), така што практично овој конфликт меѓу нив е еден од најкратките во историјата на конфликтите. За време на конфликтните дејствија се појавиле и странски реакции, односно замешале дури и странски сили кои во тоа време имале клучно влијание на меѓународната сцена. Имено, на едната страна од конфликтот Советскиот Сојуз застанал во одбрана на силите и интересите на Индија. Додека, пак, на спротивната страна од конфликтот САД застанале во одбрана на силите и интересите на Пакистан. Ваквото странско инволвирање довело на еден начин до врамнотежување на силите меѓу конфликтните страни и насочување на конфликтот во еден и единствен правец, а тоа е разрешување на истиот. Практично на овој начин овие светски суперсили искористиле можност своите сили да ги измерат не само на глобално, туку и на регионално ниво. Крајот на конфликтот меѓу Индија и Пакистан кулминирал со потпишување на документот т.н. „Пакистански инструмент за предавање" или попознат во јавноста и само како „Инструмент за предавање" во градот Дака на 16 декември 1971 година. При потпишувањето на документот во својство на потписнички страни се појавиле генерал-полковникот Џагит Синг Аурора (застапувајќи ја индиската страна) и генерал-полковникот Амир Абдулах Кан Нијази (застапувајќи ја пакистанската страна). Ваквиот документ постигнал неколку клучни цели за разрешување на крвавиот и најнасилниот конфликт во регионот. Како прво, тој означувал апсолутна победа за Индија. Како второ, означувал предавање, односно капитулација за Западен Пакистан. А како трето, означувал едностран прекин на конфликтните дејствија. Додека, пак, како четврто, овој документ придонел за создавање на Источен Пакистан како нова и независна нација (пре)именувана како Бангладеш. До денес од денот кога е потпишан овој документ Индија го слави како победа над Пакистан. А додека, пак, Бангладеш го слави како национален празник кој го означува нејзиното осамостојување како посебна, суверена и независна држава.

Клучни зборови: *Индија, Пакистан, Бангладеш, конфликт, напади, конфликтни страни.*

THE INDO-PAKISTANI WAR OF 1971: INDIA’S VICTORY, PAKISTAN’S SURRENDER, AND THE CREATION OF AN INDEPENDENT BANGLADESH

Abstract

The conflict between India and Pakistan in 1971 arose out of conflicting interests. And as a result, their relationships became extremely strained. The conflict between these two diametrically opposed sides lasted an incredible two weeks (13 days), so practically this conflict between them is one of the shortest in the history of conflicts. During the conflict actions, foreign reactions also appeared, that is, even foreign forces, which at that time had a key influence on the international scene, got involved. Namely, on one side of the conflict, the Soviet Union stood in defense of India's forces and interests. While, on the other hand, on the opposite side of the conflict, the United States stood in defense of Pakistan's forces and interests. Such foreign involvement led in one way to the balancing of forces between the conflicting sides and directing the conflict in one and only direction, which is its resolution. Practically in this way, these world superpowers used the opportunity to measure their strength not only at the global, but also at the regional level. The end of the conflict between India and Pakistan culminated in the signing of the so-called document “Pakistani Instrument of Surrender” or better known to the public and only as “Instrument of Surrender” in the city of Dacca on 16th December 1971. During the signing of the document, Lieutenant General Jagit Singh Aurora (representing the Indian side) and Lieutenant General Amir Abdullah Khan Niazi (representing the Pakistani side) appeared as signatories. Such a document achieved several key goals for resolving the bloody and most violent conflict in the region. First of all, it marked an absolute victory for India. Secondly, it meant surrender, that is, capitulation for West Pakistan. And thirdly, it meant a unilateral cessation of conflict actions. While, fourthly, this document contributed to the creation of East Pakistan as a new and independent nation (re)named as Bangladesh. To this day, from the day this document was signed, India celebrates it as a victory over Pakistan. And while, on the other hand, Bangladesh celebrates it as a national holiday that marks its independence as a separate, sovereign and independent state.

Keywords: *India, Pakistan, Bangladesh, conflict, attacks, conflict sides.*

1. Причини за појава на конфликтот

Непријателските односи меѓу Индија и Пакистан почнале да се развиваат уште од периодот на распадот на владеењето на *Британскиот Рај*, односно на *Крунското владеење на Британија* на Индискиот Полуостров. Ваквиот облик на владеење бил воведен во 1858 година поради пренесување на владеењето на Британската источно-индиска компанија на Круната во личноста на кралицата Викторија. Во тој период под ваквото општествено уредување потпаднале териториите на денешните Индија, Пакистан, Бангладеш, па дури и Бурма. Покрај тоа, била направена и поделба така што Индиската Империја (која, патем, никогаш официјално не била нарекувана така, туку повеќе во неформални разговори) Британците ја свеле исклучиво на две доминантни населенија. Односно на апсолутно хиндуистичко мнозинство и апсолутно муслиманско мнозинско население. А секако тоа било

на штета на преостанатите (малцински) населенија со различна етничка и религиска припадност. Впрочем, тоа значело појава на бројни тензии, главно изразени во вид на незадоволства, негодувања, превирања, отсуство на толеранција, угнетувања, групирања и сл. Следствено на тоа се развиле и други состојби, како на пример, масовни миграциски движења, безредија, колективни насилства, крвопролевања итн. Но најголемиот предизвик за сите држави и народи кои влегувале во состав на тогашниот Британски Рај бил токму распадот на истиот. Државите и народите се нашле на судбински крстопат. Решавачки момент во кој сите тие требало да преземат конкретни чекори, односно попрецизно кажано да направат правилни избори за да го трасираат својот пат кон нивната иднина. Тоа биле турбулентни времиња кои предизвикале појава на *лавина од процеси* кои подоцна ќе ги дефинираат нивните идни меѓусоседски односи. Посебно во овој конкретен случај меѓу Индија и Пакистан.

2. Почеток на конфликтот

Почетокот на конфликтот на релација Индија-Пакистан започнува од моментот кога почнува да се води политичка пресметка меѓу лидерите на Источен (Муџибур Рахман) и Западен Пакистан (Зулфикар Али Буто). Целта на Западен Пакистан била да се потиснат чувствата и одвратат намерите на бенгалскиот народ од правото на самоопределување. А ова започнало по спроведените парламентарни избори во 1970 година кога политичката партија Авами Лига на Источен Пакистан победила. Во овој случај, Авами Лигата освои 160 од 162 источнопакистански места за националниот законодавен дом, со што доби апсолутно мнозинство во домот од 300.[1] Тоа значи дека Авами Лигата обезбедила парламентарно мнозинство, при што нејзиниот лидер, Муџибур Рахман, настојувал да формира влада. Но лидерот на Пакистанската народна партија, Зулфикар Али Буто, одбил да ја предаде власта на политичкиот победник. Ова водело кон одложување на инаугурацијата на Националното собрание од страна на Претседателот Јахја Кан, така што се предизвикало огромно разочарување и негодување кај Авами Лигата. Како последица на тоа, партијата Авами Лига била покровител на генерални штрајкови со цел да се искаже револтот од направената неправда. Тогашната влада во заминување била затворена, а дисиденти на Источен Пакистан почнале да ја напаѓаат на етничката заедница Бихари, која, пак, таа го поддржувала на Западен Пакистан. Ова го поткрепува и фактот што во 1971 година, само во Читагонг, дури 300 Бихари биле заклани од страна на бандите на Бенгани. Ваквиот „масакар на Бихарите" Владата на Пакистан го искористила како оправдување за да распореди своја војска во Источен Пакистан при што иницирала воен удар. Пакистанскиот претседател Јахја Кан донел одлука да ја повика војската (која се состоела од мнозинство на западнопакистански војници) со цел да ги задуши немирите и тоа со спроведување на масовни апсења на дисиденти и на луѓе коишто одбивале соработка со војската, па дури и со разоружување на бенгалските воени и полициски сили на Источен Пакистан. Меѓу сите нив бил уапсен и Муџибур Рахман, кој бил сметан од Западен Пакистан за најголем непријател бидејќи бил највлијателна личност меѓу бенгалскиот народ. Предводникот на оваа

[1] Dasgupta, Chandrashekhar. *India and the Bangladesh Liberation War.* (New Delhi: Juggernaut, 2021) p. 33.

западнопакистанска воена акција бил генерал-полковникот Тика Кан. Во текот на оваа воена акција партијата Авами Лига била забранета така што таа заедно со нејзиното членство и симпатизери биле принудени да побараат прибежиште во Индија. Следствено на тоа, следувало планирање и спроведување на т.н. *Операција Срчлајт* од страна на Западен Пакистан.

Како последица на сите овие немили настани, се случил еден голем настан во Источен Пакистан, а кој воедно и бил невиден шок за Западен Пакистан. На 10 април 1971 година, мајорот на пакинстанската армија, Зијаур Рахман, прогласил независност на Бангладеш во име на шеикот Муџибур Рахман. Формалниот и официјален проглас на Муџибур Рахман го објавил Зијаур Рахман преку привремена радио-станица од Калургату. „Прогласот за независност“ на Бангладеш, кој беше издаден на 10 април 1971 година, содржеше „привремени аранжмани“ за управување со Народна Република Бангладеш.[2] Инаку Муџибур Рахман независноста ја прогласил уште пред да биде уапсен од западнопакистанските воени сили. Прогонетата политичка партија Авами Лига, пак, формирала влада во егзил (во Индија). Бенгалските припадници на источнопакистанската армија, морнарица, па дури и маринците пружиле поддршка на Авами Лигата и се побуниле против силите на Западен Пакистан, но откако и тие исто така побарале прибежиште во различни делови на Индија.

3. Мотиви за појава на конфликтот

За Бенгалците клучните мотиви кои имале одлучувачка улога во развивањето на конфликтни односи спрема Западен Пакистан може да се сублимираат во следните неколку клучни точки. Прво, кај бенгалскиот народ во Источен Пакистан се развила и доминирала фрустрацијата, пред се затоа што истиот бил во непрекинат континуитет угнетуван од малцинската доминација на З. Пакистан. Впрочем Пакистанците од западот тоа го постигнувале успешно заради тоа што биле најмногу застапени во секоја „институционална пора“ во И. Пакистан. Паралелно со ова, фрустрацијата кулминирала и поради тоа што Бенгалците биле обесправени и на политички план, така што нивниот политички претставник (Авами Лигата) бил во неможност да ја преземе власта (која била легално освоена на изборите).

За Пакистанците, пак, мотивите за влегување во конфликт со нивните закрвени „сонародници“ од истокот може да се лоцираат во следните неколку поважни точки. Имено, кај нив отсекогаш постоела потребата да доминираат на другата страна на Индискиот Океан пред се поради геостратегиската предност која ја понудува тој дел од Индискиот Полуостров. Па следствено на тоа, тука може да се додадат и ограничените ресурси како причина за конфликтот. Имено, како пример може да се наведе и бескрајната војна меѓу Индија и Пакистан која главно се води поради регионот на Кашмир и околните помали држави. А пред се поради водоснабдувањето на Пакистан од реките коишто токму доаѓаат од овие делови. Аргументот беше дека доколку се присоедини државата со Индија, тогаш

[2] Bari, M. Ehteshamul. *The Independence of the Judiciary in Bangladesh: Exploring the Gap Between Theory and Practice*. (Gateway East, Singapore: Springer Nature Singapore Pte Ltd., 2022) p. 7.

Индија би можела да ја задуши пакистанската животна линија во секое време.[3] Поседувањето на Кашмир стана важно за да се осигури економското преживување на Пакистан.[4]

Од друга страна, пак, конфликтот со Бенгалците се развил и како последица на различните односи кој Западен Пакистан ги имал спрема овој народ на истокот. Имено, Односот на З Пакистан спрема своите Пакистанци бил далеку поразличен од односот што го имал спрема Бенгалците во И. Пакистан. Со други зборови се применувале т.н. „двојни аршини“ за овие два народа. Исто така, како клучен мотив може да се наведе и потребата од задушување на секое сецесионистичко движење кое понатаму би довело до целосно осамостојување на Источен Пакистан. Со други зборови, Западен Пакистан бил свесен дека Бенгалците ќе продолжат да бараат поголема автономија за И. Пакистан доколку партијата Авами Лига го добие премиерскиот мандат, така што тоа полека но сигурно води кон целосно територијално отцепување од З. Пакистан. Нешто што западните Пакистанци не можеле да си го дозволат во тој период. Понатаму, исто така како мотив може да се наведе и граѓанската непослушност на Бенгалците која се појавила по недавањето (недобивањето) на мандат на партијата Авами Лига, а којашто пак ескалирала со појава на граѓански немири, па дури и подоцнежни герилски движења, напаѓања на цивили кои не се со бенгалско потекло (припадност) и сл. Ова била одлична шанса за Западен Пакистан да спроведе воен удар врз бенгалското население во Источен Пакистан. Во првиот од многуте озогласени воени злосторства, војниците го нападнале универзитетот во Дака, постројувајќи ги и погубувајќи ги студентите и професорите.[5] Нивната кампања за терор потоа ја преместиле во селата, каде што се бореа со локалните трупи кои се побуниле.[6] Сепак, доста голем дел од овие грозоморни дела биле изведувани, исто така, и од нивните афилирани паравоени сили, како што биле Ал-Шамс, Ал-Бадур и Разакар.

Што се однесува до Индија, пак, нејзините мотиви кои одиграле решавачка улога за да се инволвира во конфликтот меѓу Источен и Западен Пакистан биле следните. Како прво, Индија не можела да си дозволи да има еден ист непријател на две различни страни, односно да продолжи да граничи на две различни места со еден ист непријател. Па затоа ја поддржала независноста на подоцнежен Бангладеш. Претходните две војни кои ги имала со Пакистан (од 1947 и 1965 година), а во врска со Кашмир, биле исто така влијателен мотив за да се одлучи Индија да повлече ваков инвазиски потег. Покрај тоа, мотивот не бил само заради спречување на масовното прогонство, туку и заради потребата од ставање на крај на геноцидот кој се спроведувал во Источен Пакистан, бидејќи голема била веројатноста истиот да се прелее и на индиска територија поради дозволувањето на привремено прибежиште на политичката партија Авами Лига и нејзиното членство, герилските движења на Бенгалците и обичното цивилно население.

[3] Џ. Бункер, Роберт. *Не-државни закани и идни војни*. (Скопје: Нампрес, 2009) стр. 87.
[4] *Ibid*.
[5] Dummett, Mark. “Bangladesh war: The article that changed history”. *BBC News*. BBC. December 16, 2011. Accessed April 24, 2023. https://www.bbc.com/news/world-asia-16207201.
[6] *Ibid*.

4. Инволвирањето на Индија во внатрешните работи на Источен и Западен Пакистан

За време на судирот меѓу Источен и Западен Пакистан, исто така, и Индија не била поштедена од ваквите крајно немили настани. Имено, Индија била принудена (бидејќи не и преостанала друга алтернатива) свесно и со намера да се замеша во внатрешните работи на овие две држави. Односно, едноставно не можела да си дозволи да замиже кога пред нејзините очи се случувале едни од најгрозоморните чинови воопшто од историјата на конфликтите, а како што во овој конкретен случај тоа бил систематскиот геноцид извршуван врз Бенгалците, но под велот на бруталната воена акција која била преземена од Западен Пакистан со цел наводно да се „смират“ граѓанските немири. Како последица на спроведувањето на операцијата „Срчлајт“ и ѕверствата во Бангладеш, речиси 10 милиони Бенгалци од Источен Пакистан се засолнале во соседна Индија. Тоа значи дека Индија одлучила да им дозволи привремено прибежиште на овие прогонети лица. Згора на тоа, Индија одлучила и да даде целосна поддршка на Источен Пакистан за ослободување од стегите од Западен Пакистан на тој начин што ќе помогне во остварување на правото на самоопределување на бенгалскиот народ, односно прогласување на нивна независност. Таа со индиските вооружени сили пружила поддршка на владата која била формирана во егзил и на герилското движење Мукти Бахини. Ваквиот чин на вовлекување на Индија практично дополнително го дестабилизирал целиот регион во рамките на Индискиот Полуостров. Иако тоа било само за кратко. А додека причината поради која Индија свесно се вовлекла во овој конфликт е токму затоа што тогашната индиска премиерка Индира Ганди сметала дека е подобро да се прекине прогонството и геноцидот на бенгалскиот народ во Источен Пакистан, но воедно и да се помогне на прогонетите безбедно да се вратат во своите родни краишта отколку истите тие Индија да ги вдоми.

Како последица на ваквиот тек на настани, Западен Пакистан ја обвинил на Индија за давање поддршка на И. Пакистан за нејзино отцепување и формирање како независна држава. Сето тоа кулминирало со дополнително разгорување на веќе започнатиот конфликт меѓу двете држави од истокот и западот, но со таа разлика што во овој конфликт се приклучила и Индија како трета страна (која застанала во одбрана на интересите на Бенгалците). Ова бил клучниот момент за започнување на тринаесет дневната војна во 1971 година меѓу Индија и Западен Пакистан.

5. Ескалација на конфликтот

Војната започнала кога Пакистан извршил воздушни напади на 11 индиски воздушни бази.[7] Над 3.800 војници на Индија и Пакистан ги жртвуваа своите животи во оваа војна за да се стави крај на геноцидот што Пакистан го спроведуваше против бенгалското население на Источен Пакистан.[8] Во конфликтот учествувале 500.000 индиски армиски сили, заедно со 175.000 членови на герилското движење на Мукти Бахини, од една страна. А од спротивната страна, пак, учество во конфликтот зеле 365.000 пакистански армиски сили. Односно, поинаку кажано, на едната страна биле Владата на

[7] “Almost 50 years since Indo-Pakistani war of 1971: How and why Pakistan surrendered”. *India Today*. February 27, 2019. Accessed April 24, 2023. https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/indo-pakistani-war-of-1971-all-you-should-know-355450-2016-12-03.
[8] *Ibid*.

Бангладеш која била формирана во егзил и силите на Мукти Бахини, секако, заедно со поддршка на Индија преку нејзините армиски сили. Додека, пак, од спротивната страна позиција зазеле Владата на Западен Пакистан, заедно со нејзините армиски сили, вклучително и на нејзе афилираните паравоени сили.

По спроведувањето на операцијата „Срчлајт", на 15 мај 1971 година индиската армија почнала да спроведува специјална операција која се состоела од снабдување со резерви и обука за потребите на предводникот Мукти Бахини. Целта на Индија со оваа операција била токму зголемување на бројот на добро обучени борци кои ќе можат да ги нападнат на пакистанските сили, вклучително и саботажи на воените и економските капацитети за да се предизвика деморализација на противничката страна, но и воопшто да се прекине дотокот на снабдување на истата.

Ваквата операција била позната под кодното име *Џекпот*. Всушност меѓу другото, оваа операција се состоела и од регрутација, тренирање, вооружување, опремување, па дури и советување на Бенгалците на Мукти Бахини. Индија исто така започна глобална дипломатска офанзива за да помогне во создавањето на Бангладеш.[9]

Вака подготвените сили на Мукти Бахини започнале со изведување на саботажи и тоа во градовите Читагонг, Чандпур, Монгла и Нарајанџанџ против силите на З Пакистан. Поконкретно, цели на ваквите дејствија биле всушност пакистанските војници, маринци, поморските тимови, вклучително и безбедносните сили на И. Пакистан кои биле сочинети од Западнопакистанци. Но и Индија не останала покусо во однос на борбата со З. Пакистан. Пристаништето во Карачи било нападнато од Индија ноќта на 4 декември во која биле уништени пакистанскиот уништувач ПНС Кибер и миноловецот ПНС, Шах Јахан, кој бил тешко оштетен.[10]

6. Инволвирањето на странски сили

Дестабилизацијата на Индискиот Полуостров со двонеделниот конфликт на релација Индија-Пакистан се чинел како одлична шанса за некои странски сили (ин)директно да се замешаат и на регионално ниво. А со тоа, практично, и да си ги измерат меѓусебните сили и влијанија, не само на глобално туку и на регионално ниво. Имено, тогашната светска суперсила од истокот, Советски Сојуз, застанала во одбрана на интересите на Источен Пакистан и Индија, на тој начин што искажала поддршка за инвазијата на индиската армија и севкупното дејствување на Мукти Бахини против Западен Пакистан. Дури испратил и две групи на крстосувачи и уништувачи од Владивосток. Советскиот Сојуз имал дизел-електрични, но и една нуклеарна подморница која ја ставил во функција на одбрана на И. Пакистан и Индија од американската закана која ги демнела во Арапското Море. Ваквиот потег на оваа суперсила бил преземен во насока на ослабување на влијанието на САД и Кина на тој дел од регионот на Јужна Азија. Спротивно, пак, од Советите, спротивната суперсила од западот,

[9] Singh, Sushant. "India-Pakistan 1971 war: 13 days that shook the subcontinent". *The Indian Express*. January 2, 2020. Accessed April 24, 2023. https://indianexpress.com/article/explained/india-pakistan-1971-war-bangladesh-indira-gandhi-4429236/.
[10] Pandit, Rajat. "What you don't know about the 1971 Bangladesh war". *The Economic Times*. April 8, 2017. Accessed April 24, 2023. https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/what-you-dont-know-about-the-1971-bangladesh-war/1-jpg/slideshow/58082080.cms.

САД, застанала во одбрана на интересите на Западен Пакистан, притоа пружејќи му морална, политичка, економска и материјална поддршка за време на конфликтните дејствија. Тогашното државно раководство на САД искажувало дури и подготвеност за меѓународна интервенција во овој регионален конфликт. Тоа го покажала со испраќање на борбени носачи на авиони од типот *USS Enterprise*, а истовремено и Велика Британија испратила еден од типот *HMS Eagle*. САД го презел овој потег со цел да се спречи да продре влијанието на Советскиот Сојуз во регионот. САД дури целосно се ангажирал во лобирањето кај Кина, Јордан и Иран за снабдување на Западен Пакистан со големи резерви на оружје. Што се однесува до Кина, за време на конфликтот и покрај негувањето на блиски меѓусоседски односи сепак одбила не само да заземе страна со тоа што ќе и пружи поддршка за З. Пакистан туку и воопшто да се замеша во конфликтот. Но затоа, пак, на својот дел од границата, со која граничела со З. Пакистан, распоредила свои воени сили и оружје како мерка за претпазливост од евентуално прелевање на конфликтот на нејзина територија. Воедно, од друга страна, пак, на дипломатско ниво Кина ја критикувала на Индија за навлегувањето на територија на И. Пакистан (околу 15.000 км), притоа посочувајќи на нејзините империјалистички аспирации. Освен ова, за време на конфликтот Кина советувала и на мирна спогодба помеѓу завојуваните држави. Меѓу другото, Кина по осамостојувањето на Бангладеш и завршувањето на конфликтот го негирала признавањето на новоформираната држава, па дури и била меѓу последните земји коишто во рамките на ООН ја признала нејзината независност и сувереност.

Што се однесува, пак, до Иран, за време на крвавиот конфликт негувал блиски билатерални политички и дипломатски односи. Застанал во одбрана на интересите на З. Пакистан со цел државата да остане во целост, т.е. нераспарчена. Иран, исто така, обезбедил снабдување на З. Пакистан со бесплатно гориво, како и привремено засолнување на западнопакистанските борбени авиони. Меѓутоа, кога забележал дека му се ближи крајот на единството на Источен и Западен Пакистан, па дури и со прекинувањето на огнот, Иран почнувал да размислува, а воедно и да креира стратегии за насилна територијална инвазија на З. Пакистан. Намерата била насилно отцепување на провинцијата Балокистан, пред тоа некој друг да го направи.

Поддршката на Западен Пакистан доаѓала и од останатите земји од арапскиот свет. Поконкретно, ова се должело на блиските односи кои арапските земји ги имале со САД. Па сосема нормално било и да бидат блиски и пружат поддршка и на З. Пакистан. Во овој случај тоа биле Либија, Саудиска Арабија и Јордан кои интервенирале како резултат на лобирањето на тогашното државно раководство на САД. Јордан испратил 10 борбени авиони (пресретнувачи) од типот *Lockheed F-104 Starfighter*. Исто така, Саудиска Арабија за потребите на западно-пакистанската армија ги обезбедила борбените авиони од типот *North American F-86 Sabre*, кои пак тие обезбедиле значително камуфлирање на загубите кои ги претрпел З. Пакистан. Либија пак донирала борбени авиони од типот *Northrop F-5*. Згора на тоа, тогашниот лидер Моамер Гадафи упатил и остро писмо до индиската премиерка Индира Ганди. Во истото остро ја осудил на неа за преземената воена агресија спрема И. Пакистан. Овој потег предизвикал огромно восхитување кај западнопакистанската јавност. Но во текот на крвавиот конфликт

имало и некои држави кои, пак, категорично одбиле било какво замешување. Такви примери биле Сирија и Тунис. На страната на Западен Пакистан, за време на конфликтот, застанала и Шри Ланка. Имено, очигледните изгледи за поделбата на двете држави ги гледала како пример кој може и нејзе да и се случи, и токму поради тоа стравувала од однесувањето на Индија. Токму поради тоа дала согласност западнопакистанските борбени авиони да слетуваат и полетуваат и се снабдуваат со гориво на аеродромот во Бандаранаик, бидејќи не можеле да прелетуваат над индиски воздушен простор.

7. Крајот на конфликтот

Крајот на Индо-пакистанскиот конфликт меѓу двете закрвени страни бил обележан на еден крајно необичен начин. На 16 декември, 13 дена по избувнувањето на војната, командантот на Пакистан, генерал Амир Абдулах Нијази ја предал Дака, предавајќи го својот службен револвер на индискиот генерал-полковник Ј. С. Аурора.[11] Ова практично значело капитулација за Западен Пакистан. Неповратно ја загубил територијата на Источен Пакистан, половина од своето население, вклучително и третина од својот воен арсенал и професионален воен состав со кој дотогаш располагал. Од друга страна ова за Индија означувало апсолутна победа. После победата, Индира брзо најавила примирје.[12] Таа му дала до знаење на светот дека амбициите на Индија не биле територијални, ниту одмаздннички или експанзионистички.[13] За бенгалската влада која била формирана и дејствувала од егзил и за герилското движење Мукти Бахини крајот на најкраткиот и најкрвав конфликт, пак, означувале конечно ослободување од стегите на западнопакистанската доминација. Воедно тоа за нив означувало и неповторлива шанса за осамостојување на И. Пакистан и преименување на истиот во Бангладеш. Секако ова бил одличен период за нив и за започнување на интензивно развивање на етничка и пред се национална индивидуалност и посебност. Во тој период Бутан и Индија биле првите држави што се одважиле и меѓународно го признале на Бангладеш.

За сигурната победа на Индија и Бангладеш биле заслужни пет личности коишто одиграле клучна улога во крвавиот конфликт. Овие пет херои биле: Рамешвар Нат Као, Сем Менекшав, Кулдип Синг Чандпури, Иан Кардозо и Нирмал Џит Синг Секон. Р. Н. Као бил истакнат индиски мајстор во разузнавачкиот свет. Особено во конфликтот од 1971 година. Поради неговата успешна улога во конфликтот бил надалеку познат и под името *Архитект на Бангладеш*. Тогаш бил началник на Крилото за истражување и анализи (РАВ) на индиската агенција за надворешно разузнавање.[14] Генералот Зијаур Рахман, Претседател на Бангладеш од 1977 до 1981 година, му рекол на тогашниот индиски премиер Индира Ганди дека „овој човек (Као) знае повеќе од мене за мојата земја“.[15]

---

[11] Kidwai, Rasheed. “How the 1971 war was fought and won”, *Observer Research Foundation*. February 21, 2019. Accessed April 24, 2023. https://www.orfonline.org/research/how-1971-war-fought-won/.
[12] *Ibid.*
[13] *Ibid.*
[14] Alex Philip, Snehesh. “5 heroes of 1971 Bangladesh Liberation War who led India to decisive win over Pakistan”. *The Print.* December 4, 2019. Accessed April 24, 2023. https://theprint.in/defence/5-heroes-of-1971-bangladesh-liberation-war-who-led-india-to-decisive-win-over-pakistan/330221/.
[15] *Ibid.*

Додека улогата на Сем Менекшав (познат и како *Храбриот Сем*) била да управува со индиската армија за време на конфликтот. Менекшев бил првото воено лице кое било унапредено во рангот *филдмаршал*. Неговата воена кариера започнала во рамките на Британската индиска армија во периодот на Втората светска војна. Неговата клучна улога за време на конфликтот била да пружи поддршка на разузнавачките сили на Као, вклучително и опремување на герискотo движење на Бенгалците, Мукти Бахини. Особено станал познат во моментите кога ја советувал на Ганди дека рано е воените сили на Индија да навлезат во тогашен Источен Пакистан, бидејќи армиските сили не биле доволно подготвени за да го преземат тој голем потфат. Тој побарал да се одложи донесување на таквата одлука за неколку месеци за да се обезбеди целосна подготвеност и детален стратегиски план. Премиерката ваквото барање на филдмаршалот му го одобрила. А Кулдип С. Чандпури, пак, бил одликуван бригадир со титулата *Маха Вир Чакра*. Во индиската историја останал запаметен по извојуваната фамозна *Битка на Лонгевала*. Во таа битка, Чандпури заповедувал со мала група од нешто повеќе од 100 војници, но храбро го бранел граничниот премин Лонгевала во Раџастан борејќи се против скоро 2.000 пакистански војници кои имале повеќе од 40 тенкови.[16]

Што се однесува до Иан Кардозо, истиот бил првиот индиски генерал-мајор којшто истовремено заповедувал и со баталјон и со бригада, а кои биле сочинети од воени инвалиди. За време на оваа крвава Индо-пакистанска војна и самиот тој претрпел тешки повреди, па дури преживеал и ампутација. Кардозо бил поствоено одликуван со медалот *Анти Вишант Сева* со кој се препознаваат и неговите воени достигнувања.

Нирмал Џ. С. Секон, пак, бил воен припадник на воздухопловните сили на Индија. Бил единствениот кој бил одликуван со *Парам Вир Чакра* поради огромната храброст која ја покажал во присуство на (побројните) непријателски сили за време на конфликтните дејствија во 1971 година. Неговата историска улога била да ги пресретнува на непријателските воздухопловни сили на Западен Пакистан кои прелетувале над индискиот воздушен простор. Тој и неговите колеги од воздухопловството војувале со фамозните борбените авиони од типот *Folland Gnat* кои особено се докажале во текот на конфликтот. Клучната улога на Секон ја одиграл на аеродромот Сринагар кога непријателските сили извеле бомбашки напади на истиот. Иако бил надбројан Секон сепак успеал да издејствува поразување на западнопакистанските воздухопловни сили.

7.1. Пакистански инструмент за предавање

Крајот на Индо-пакистанската војна меѓу Индија и З. Пакистан бил официјално прогласен со потпишувањето на документот т.н. *Пакистански инструмент за предавање* или попознат во јавноста и само како *Инструмент за предавање*. Истиот бил склучен со официјална церемонија во градот Дака на 16 декември 1971 година. Во својство на потписнички страни на договорот биле генерал-полковникот Џагит Синг Аурора (застапувајќи ја индиската страна) и генерал-полковникот Амир Абдулах Кан

[16] Alex Philip, Snehesh. “5 heroes of 1971 Bangladesh Liberation War who led India to decisive win over Pakistan”. *The Print*. December 4, 2019. Accessed April 24, 2023. https://theprint.in/defence/5-heroes-of-1971-bangladesh-liberation-war-who-led-india-to-decisive-win-over-pakistan/330221/.

Нијази (застапувајќи ја пакистанската страна). Додека во својство на претставник на привремената Влада на Бангладеш, при предавањето, бил определен авијацискиот комодор А. К. Кандкер, кој впрочем бил заменик-началник на Генералштабот на силите на Бангладеш. Воедно неговата улога била и во функција на сведок при потпишувањето на договорот помеѓу потписничките страни. Практично овој договор ставил крај не само на Индо-пакистанската војна од 1971 година, туку и на Војната за ослободување на Бангладеш. Договорот бил изработен во три еднакви примерока. Односно по еден за секоја страна – за Индија, Пакистан и Бангладеш.

Содржината на овој документ ги опфаќала следните клучни точки. Севкупните копнени, воздухопловни и поморски воени сили, паравоените и цивилни вооружени сили, вклучително и военото оружје да се предадат на генерал-полковникот Аурора. Понатаму, Источната команда на Пакистан морала да потпадне под раководство на генерал-полковникот Аурора од моментот кога ќе биде ратификуван договорот од двете страни. Спрема сите коишто нема да ги почитуваат наредбите, одбиваат соработка, не се придржуваат до условите и слично, а каде што се ова произлегува од договорот, ќе се применува военото право. Во договорот стои и дека генерал-полковникот Џ. С. Аурора дава свечено уверување, т.е. гарантира дека професионалниот воен состав кој му се предава дека истиот ќе се третира со достоинство и почит, ќе се применуваат сите повелби на ООН, вклучително и одредбите кои произлегуваат од Женевската конвенција. А во насока на гарантирање на животот, здравјето, личната безбедност, благосостојбата, интегритетот и др. Ова ќе се однесува и на странските државјани и етничките малцинства.

Општо, ваквиот договор за крај на непријателството меѓу Индија, Пакистан и новоформираниот Бангладеш означувал повеќе различни работи. Прво, тој означувал апсолутна победа за Индија и Бангладеш. Второ, за Пакистан овој договор означувал понижувачки пораз бидејќи истиот се ратификувал под будното око на меѓународната јавност. Трето, договорот за И. Пакистан, односно за сегашен Бангладеш, претставувал своевидна политичка рамка која му овозможила на бенгалскиот народ да прогласи територијална независност и сувереност.

До денес Индија денот кога е ратификуван овој договор истиот го слави како победа над Пакистан. А додека, пак, Бангладеш овој ден го слави како национален празник кој го означува нивното осамостојување како посебна, суверена и независна држава.

Заклучок

Од досега изнесеното во овој труд може да се извлече следниот заклучок. Имено, конфликтот меѓу Индија и Пакистан официјално започнал на 3 декември и траел неверојатни нецели две седмици. Иако бил еден од најкратките конфликти во историјата на конфликтите, сепак истовремено бил и еден од најкрвавите. Конкретно, за конфликтот од 1971 година, Индија и Пакистан развиваат длабоки конфликтни односи поради замешувањето на Индија во внатрешните работи на тогашните Источен и Западен Пакистан. Мотивите за појавата и крвавата ескалација на конфликтот се должеле на неколку позначајни работи. Прво, И. Пакистан (сега Бангладеш) прогласил независност и формирал влада во

егзил. Второ, З. Пакистан поради граѓанските немири и прогласувањето независност одлучил да изведе воена интервенција. Но ваквата интервенција ескалирала со спроведувањето на операцијата „Срчлајт“ која всушност се состоела од изведување на серија на воени злосторства. Со овој потег З Пакистан свесно се впуштил во систематско прекршување на меѓународните човекови права. Од друга страна, Индија стравувајќи од можноста овие прогонети лица да останат на нејзина територија, воедно и не сакајќи да замиже на геноцидот кој почнал на големо да се спроведува во И. Пакистан, одлучила свесно и намерно да се замеша во внатрешниот судир помеѓу земјите преку спроведување на операцијата „Џекпот“. Односите меѓу Индија и З Пакистан значително се заостриле бидејќи Индија веќе јавно целела кон поделба на Источен и Западен Пакистан.

За време на двонеделниот конфликт на секоја од страните се приклучиле и странски сили. На овој начин конфликтот преминал од регионално на глобално ниво. Имено, на страната на Индија и Бангладеш застанал Советскиот Сојуз. Додека, пак, на страната на З. Пакистан застанале САД, заедно со некои земји од арапскиот свет, Шри Ланка, па дури и Кина ама исклучиво на дипломатско ниво. Крајот на конфликтот резултирал со потпишување на документот *Пакистански инструмент за предавање*. Во истиот Индија и Бангладеш прогласуваат апсолутна победа. Пакистан понижувачка капитулација бидејќи настанот се одвивал под будното око на меѓународната јавност. А, пак, Бангладеш во документот се појавува во својство на сведок на таквиот церемонијален настан. Истовремено ова претставувал нов почеток и конечна територијална независност и сувереност на новата држава.

Conclusion

From what has been presented so far in this paper, the following conclusion can be drawn. Namely, the conflict between India and Pakistan officially began on December 3 and lasted an incredible two weeks. Although it was one of the shortest conflicts in the history of conflicts, it was also one of the bloodiest. Specifically for the 1971 conflict, India and Pakistan developed deeply conflictual relations due to India's interference in the internal affairs of the then East and West Pakistan. The motives for the emergence and bloody escalation of the conflict were due to several significant things. First, E. Pakistan (now Bangladesh) declared independence and established a government in exile. Second, W. Pakistan due to the civil unrest and the declaration of independence, decided to carry out a military intervention. But this intervention escalated with the implementation of the Operation Searchlight, which actually consisted of the execution of a series of war crimes. With this move W. Pakistan knowingly engaged in systematic violations of international human rights. On the other hand, India, fearing the possibility of these exiles remaining on its territory, and not wanting to turn a blind eye to the genocide that began to be carried out on a large scale in E. Pakistan, decided to consciously and deliberately interfere in the internal conflict between the countries by implementing on “Operation Jackpot”. Relations between India and West Pakistan have soured considerably as India has already publicly aimed for the partition of East and West Pakistan.

During the two-week conflict, foreign forces joined each side. In this way, the conflict went from a regional to a global level. Namely, the Soviet Union stood on the side of India and Bangladesh. While, on the

other hand, the USA stood on the side of W. Pakistan, along with some countries of the Arab world, Sri Lanka, and even China, but exclusively at the diplomatic level. The end of the conflict resulted in the signing of the *Pakistani Instrument of Surrender*. In the same India and Bangladesh declare an absolute victory. Pakistan's humiliating capitulation as the event took place under the watchful eye of the international public. And Bangladesh appears in the document as a witness to such a ceremonial event. At the same time, this represented a new beginning and the final territorial independence and sovereignty of the new state.

Користена литература

1. Bari, M. Ehteshamul. *The Independence of the Judiciary in Bangladesh: Exploring the Gap Between Theory and Practice*. Gateway East, Singapore: Springer Nature Singapore Pte Ltd., 2022.
2. Dasgupta, Chandrashekhar. *India and the Bangladesh Liberation War.* New Delhi: Juggernaut, 2021.
3. Џ. Бункер, Роберт. *Не-државни закани и идни војни*. Скопје: Нампрес, 2009.
4. Alex Philip, Snehesh. "5 heroes of 1971 Bangladesh Liberation War who led India to decisive win over Pakistan". *The Print*. December 4, 2019. Accessed April 24, 2023. https://theprint.in/defence/5-heroes-of-1971-bangladesh-liberation-war-who-led-india-to-decisive-win-over-pakistan/330221/.
5. "Almost 50 years since Indo-Pakistani war of 1971: How and why Pakistan surrendered". *India Today*. February 27, 2019. Accessed April 24, 2023. https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/indo-pakistani-war-of-1971-all-you-should-know-355450-2016-12-03.
6. Dummett, Mark. "Bangladesh war: The article that changed history". *BBC News*. BBC. December 16, 2011. Accessed April 24, 2023. https://www.bbc.com/news/world-asia-16207201.
7. Kidwai, Rasheed. "How the 1971 war was fought and won". *Observer Research Foundation*. February 21, 2019. Accessed April 24, 2023. https://www.orfonline.org/research/how-1971-war-fought-won/.
8. Pandit, Rajat. "What you don't know about the 1971 Bangladesh war". *The Economic Times*. April 8, 2017, Accessed April 24, 2023, https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/what-you-dont-know-about-the-1971-bangladesh-war/1-jpg/slideshow/58082080.cms.
9. Singh, Sushant. "India-Pakistan 1971 war: 13 days that shook the subcontinent". *The Indian Express*. January 2, 2020. Accessed April 24, 2023. https://indianexpress.com/article/explained/india-pakistan-1971-war-bangladesh-indira-gandhi-4429236/.

КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД НА СЛУЖБИТЕ ОД РАЗУЗНАВАЧКО-БЕЗБЕДНОСНАТА ЗАЕДНИЦА НА СОЕДИНЕТИТЕ АМЕРИКАНСКИ ДРЖАВИ

UDC: 355.40(73) *Стручен труд*

Асс. м-р Александар Трајковски[1], м-р Марија Трајковска[2]

[1]Факултет за детективи и криминалистика, Европски универзитет – Скопје

[2]Магистер за безбедност, Факултет за детективи и криминалистика, Европски универзитет – Скопје

Апстракт

Разузнавачко-безбедносната заедница на Соединетите Американски Држави е една од најсложено структурираните заедници на светот. Оваа разузнавачко-безбедносна заедница е сочинета од голем број служби кои некои од нив се занимаваат исклучиво со разузнавачка дејност, некои со контраразузнавачка дејност, додека некои пак применуваат комбиниран начин на работа од претходно споменатите дејности. Овие служби имаат различни овластувања и надлежности, односно делокруг на дејствување. Обично, од многуте случаи од практиката може да се забележи дека тие применуваат (конвенционални) разузнавачки, но и (неконвенционални) неразузнавачки методи во своето работење. Во зависност од природата на работата и објектот/субјектот кој е предмет на (контра)разузнавачки интерес, некои од нив користат исклучиво една или повеќе разузнавачки дисциплини. Некои од нив функционираат потполно автономно, некои полуавтономно, а некои други, пак, како подредени во рамките на постојните институции. За нивното севкупно работење, некои од нив одговараат непосредно пред претседателот на земјата, сенатот и/или директорот на службата, т.е. институцијата, а меѓу другото и пред специјализирани контролни и надзорни тела кои, пак, имаат обврска да спроведуваат мониторинг над овие служби. Освен на внатрешен план, овие служби остваруваат билатерална и мултилатерална соработка со истородни и неистородни служби од странство. Конкретно, во овој труд, предмет на компаративен преглед ќе бидат некои од позначајните служби на разузнавачко-безбедносната заедница на Соединетите Американски Држави, притоа применувајќи ги следните методи: компаративниот метод, аналитичко-синтетскиот метод, индуктивно-дедуктивниот метод, историскиот метод и др.

Клучни зборови: *разузнавање, контраразузнавање, безбедност, разузнавачки служби, разузнавачко-безбедносна заедница, Соединети Американски Држави*

COMPARATIVE OVERVIEW OF THE SERVICES OF THE INTELLIGENCE-SECURITY COMMUNITY OF THE UNITED STATES OF AMERICA

Abstract

The intelligence-security community of the United States of America is one of the most complex communities in the world. This intelligence-security community is comprised of a large number of services, some of which deal exclusively with intelligence activity, some with counter-intelligence activity, while some use a combination of the abovementioned activities. These services have different powers and competences, that is, scope of action. Usually, from the numerous cases from practice, it can be noted that they apply (conventional) intelligence, but also (unconventional) non-intelligence methods in their work. Depending on the nature of the work and the object/subject that is the subject of (counter) intelligence interest, some use exclusively one or more intelligence disciplines. Some of them function completely autonomously, some semi-autonomously, and others as subordinates within existing institutions. For their overall operation, some answer directly to the president of the country, the senate and/or the director of the service, i.e. the institution, and among other things, before specialized control and supervisory bodies, which in turn have the obligation to monitor these services. Apart from the internal plan, these services realize bilateral and multilateral cooperation with native and non-native services from abroad. In particular, in this paper, the subject of a comparative review will be some of the most important services of the intelligence-security community of the United States of America, applying the following methods: the comparative method, the analytical-synthetic method, the inductive-deductive method, the historical method, etc.

Keywords: *intelligence, counter-intelligence, security, intelligence services, intelligence-security community, United States of America.*

Вовед

Бидејќи територијата на САД зафаќа половина од континентот на Северна Америка, сосема разбирливо е дека нејзината разузнавачко-безбедносна заедница е сочинета од поголем број служби, чија нивна првична намера и цел е правовремено да одговорат на предизвиците, ризиците и заканите. Конкретно во овој труд предмет на компаративна анализа ќе бидат: Централната разузнавачка агенција (ЦИА), Агенцијата за национална безбедност (НСА), Федералното биро за истраги (ФБИ), Истражната служба на крајбрежната стража (ЦГИС). Секоја од овие служби има различни одговорности и доделени овластувања. Односно некои од нив се специјализирани исклучиво за разузнавање, некои за контраразузнавање, а трети, пак, во нивното секојдневно (прикриено) работење практикуваат комбиниран пристап од овие два вида на дејности. Истото се однесува и за примената на разузнавачки дисциплини. Иако најголемиот дел од претходно споменатите, но и преостанатите служби кои не се наведени во трудов во основа нивните севкупни истражувачки активности се темелат на ХУМИНТ, има и некои кои покрај ХУМИНТ се темелат и на други разузнавачки дисциплини како СИГИНТ, МАСИНТ, ИМИНТ, ГЕОИНТ итн., се разбира, во зависност како тие се правно регулирани и кој е

нивниот предмет на разузнавачки интерес и посебно областа во која тие „оперираат" (пр. безбедност, одбрана, економија, сајбер-просторот и сл.). Некои од нив функционираат целосно автономно, а други, пак, делумно автономно, односно со други зборови подредено во рамките на некои од постојните институции кои третираат безбедносна, одбранбена или друг вид на проблематика. За својата работа одговараат непосредно пред претседателот на земјата, сенатот или институцијата под чија јурисдикција се. А, меѓу другото, и пред специјализирани контролни и надзорни тела, како што е, на пример, Кабинетот на директорот на националното разузнавање и др.

1. Разузнавачко-безбедносна заедница на Соединетите Американски Држави

Разузнавачко-безбедносната заедница на САД е сочинета од поголем број на разузнавачки и контраразузнавачки служби кои некои од нив функционираат апсолутно самостојно, додека пак други делумно самостојно, т.е. во склоп на други институции. Мисијата на сите овие служби е да ја заштитат националната безбедност на САД, воедно и нејзините национални политики и интереси. Воопшто, зборовната кованица *разузнавачка заедница* за првпат во историјата на американското разузнавање била спомената од страна Валтер Бадел Смит за време на неговиот мандат како директор на централното разузнавање, во периодот од 1950 до 1953 година. Оваа заедница за првпат е формирана во согласност со *Извршната наредба 12333,* на 4 декември 1981 година, од страна на американскиот претседател Роналд Реган. Подоцна оваа зборовна кованица почнува се почесто да биде препознавана во јавните обраќања, па дури и прифаќана и користена во секојдневниот говор од страна на стручната јавност за безбедност и разузнавање во поголем број земји низ светот (на пример: Израел, В. Британија и др.).

Денес, разузнавачко-безбедносната заедница на САД подлежи на мониторинг од страна на Кабинетот на директорот на националното разузнавање. Со овој Кабинет раководи директор кој поднесува извештаи директно на претседателот на САД.

Позначајни служби кои може да се издвојат од разузнавачко-безбедносната заедница на САД се: 1. Централна разузнавачка агенција (ЦИА), 2. Агенција за национална безбедност (НСА), 3. Федерално биро за истраги (ФБИ), 4. Одбранбена разузнавачка агенција (ДИА), 5. Истражна служба на Крајбрежната стража (ГЦХК), 6. Централна безбедносна служба (ЦСС), 7. Канцеларија за разузнавање и анализи (И&А), 8. Спејс Делта 7 (ДЕЛ 7), 9. Национална канцеларија за извидување (НРО), 10. Национална канцеларија за геопросторно разузнавање (НГИА), 11. Контраразузнавачки теренски актив (КТА), 12. Канцеларија за тероризам и финансиско разузнавање (ТФИ), 13. Канцеларија за поморско разузнавање (ОНИ), 14. 16. воздухопловна единица (16 АФ), 17. други.

Како што е гореспоменато, некои од овие служби дејствуваат самостојно, додека пак други во склоп на другите постоечки институции (кои може да бидат од небезбедносен и неразузнавачки карактер). Сферата на дејствување на некои од овие служби е во областа на безбедноста, одбраната, морнарицата, воздухопловството, вселенскиот простор, енергетиката, сајбер-просторот, политиката и меѓународните односи, правдата, економијата, (меѓународната) трговија и транспортот, енергетиката, здравството и др. Некои од овие служби стриктно се занимаваат со заканите кои произлегуваат од горе

наведените области, други пак покрај своите небезбедносни и неразузнавачки обврски кои ги имаат кон своите институции, прибираат исто така и информации и за тероризам и организиран криминал, дејствување на противнички разузнавачки служби од странство внатре во земјата, военатa моќ на странски земји, сајбер-напади, илегални миграции, трговија со оружје и дрога и др.

Службите кои ја сочинуваат разузнавачко-безбедносната заедница на САД може да се групираат во четири категории: *а) Национални разузнавачки служби, б) Разузнавачки служби во склоп на Министерството за одбрана, в) Разузнавачки служби во склоп на воените служби, г) Разузнавачки служби во склоп на службите на Обединетата команда, и д) Цивилни разузнавачки служби.*

1.1. Централна разузнавачка служба – ЦИА

Централната разузнавачка служба (анг. Central Intelligence Agency) е разузнавачка служба која е формирана согласно *Законот за национална безбедност* од 1947 година. ЦИА е автономна служба која се вбројува во редот на национални разузнавачки служби. Неформално, во разузнавачките кругови, е позната и како *Агенција* или *Компанија*. Седиштето на ЦИА е сместено во Центарот за разузнавање Џорџ Буш во Ленгли, Вирџинија. Покрај тоа што станува збор за класифицирани информации, сепак постојат неофицијални информации во јавноста дека ЦИА располага со нешто над 20.000 вработени кадри и годишен буџет од 5 до 15 милијарди долари. ЦИА претставува наследничка на некогашните *Канцеларија за стратегиски услуги (ОСС)* која постоела до 1945 година и *Централната групација за разузнавање (ЦИГ)* на која набрзо по нејзиното формирање, освен овластувањата да ги обработува разузнавачките извештаи од другите служби кои и биле доставувани, и била доделена задачата и да спроведува и разузнавачки активности. ЦИА има овластување да спроведува разузнавачки активности исклучиво надвор од границите на САД. Главно, прибира разузнавачки информации со човечко разузнавање (ХУМИНТ). Меѓутоа, Законот за национална безбедност и дава можност дури и да спроведува прикриени активности, како на пример, шпионажа. Исто така, таа е заслужна и за прибирање на разузнавачки информации преку фотографирање, следење сигнали, правење мерења, па дури и опишувања, што *de facto* придонела за развој и осовременување на извидувачките и другите технички системи за разузнавање по технички пат. Во согласност со Извршната наредба 12333, на претседателот Роналд Реган, што се уште делумно е на сила, на ЦИА и се дозволи тајно да собира „значајни“ странски разузнавачки информации во рамките на Соединетите Држави, доколку напорите за собирањето на тие информации не се насочени кон внатрешните активности на граѓаните и корпорациите на САД.[1] Исто така, оваа наредба и дава на ЦИА овластување да спроведува, во рамките на САД, „посебни активности“ или тајни операции одобрени од страна на претседателот, што немаат за цел да влијаат на политичките процеси, јавното мислење или на медиумите.[2] Во основа, ова значи дека на ЦИА и се дава овластување да спроведува некаква форма на „ограничено“ контраразузнавање под посебни околности. Секако, овластувањата на ЦИА не завршуваат тука туку напротив, продолжуваат да се прошируваат. Класичен пример за тоа од практиката е и т.н. *Патриотски акт*, правен документ кој

[1] Т. Ричелсон, Џефри. *Разузнавачка заедница на САД*. (Скопје: Магор, 2009) стр. 16.
[2] *Ibid.*

бил донесен како одговор на извршените терористички напади во Њујорк во 2001 година. А со кој ЦИА и сите други безбедносни, одбранбени и разузнавачки служби се обврзуваат да преземаат дејствија со кои дополнително ќе ја зајакнат безбедноста на САД и нејзините граѓани.

Во листата на приоритетни цели на ЦИА се вбројуваат: а) разузнавање, б) контратероризам, в) спречување на нелегална трговија со нуклеарно или други видови на оружја за масовно уништување, г) спречување на нелегална трговија со дрога; д) контраразузнавање и ѓ) правовремено предупредување и известување на американскиот естаблишмент за значајни случувања надвор од територијалните граници на САД.

1.2. Агенција за национална безбедност – НСА

Агенцијата за национална безбедност (анг. National Security Agency) се смета за најконспиративна служба на разузнавачко-безбедносната заедница на САД. НСА претставува разузнавачка служба која се вбројува во редот на национални разузнавачки служби, која е задолжена за одбраната на САД. А која функционира во склоп на Министерството за одбрана. Националната агенција за безбедност претставува единствена оперативна организација која во соработка со воените служби, собира, обработува и известува за сигналното разузнавање „разузнавање преку електронско извидување (прислушување) на врските“.[3]

Една од главните мисии на НСА е криптоанализа или пробивање на код.[4] Бидејќи компјутерите генерираат многу од денешните кодови, НСА вработува многу компјутерски научници, инженери и математичари.[5] Овој состав го дополнува и со кадри од областа на лингвистиката, посебно оние кои се специјализирани за преводи и анализирање на разговори.

НСА претставува наследничка на некогашната *Безбедносна агенција на вооружените сили (АФСА)* која била формирана во 1949 година и функционирала во склоп на Министерството за одбрана, а под команда на Здружениот раководен персонал.

Седиштето на НСА е сместено во Форт Мејд, Мериленд. И покрај тоа што се третираат како строго доверливи информации, сепак постојат претпоставки, т.е. неофицијални информации дека бројот на вработени изнесува од 20.000 до 40.000. А дека нејзиниот годишен буџет изнесува околу 7 до 10 милијарди долари.

Првичниот документ со кој Агенцијата за национална безбедност ги бележи своите почетоци е меморандумот насловен како *Комуникациско-разузнавачки активности,* кој е изработен во 1954 година. Иако агенцијата беше оформена во 1952 година, сепак дури во 1957 година нејзиното постоење беше официјално признаено во Организацискиот прирачник на владата на САД како „одделно организирана агенција во рамките на Министерството за одбрана“ што „врши високоспецијализирани технички и

[3] Котовчевски, Митко. *Современи разузнавачки служби*. (Скопје: Македонска цивилизација, 2002) стр. 121.
[4] J. Jensen, Carl, H. McElreath, David, Graves, Melissa. *Introduction to Intelligence Studies*. (Boca Raton, FL: CRC Press, 2013) p. 69.
[5] *Ibid*.

координативни функции што се однесуваат на националната безбедност“.[6] Основниот документ што се однесува на НСА е Разузнавачката директива на Советот за национална безбедност (НСЦИД) бр. 6.[7]

Првенствено НСА е задолжена да спроведува сигнално разузнавање (СИГИНТ). Поконкретно, таа е специјализирана за спроведување комуникациско разузнавање (КОМИНТ), електронско разузнавање (ЕЛИНТ), вклучително и осигурување на информациите (ИА). Тоа значи дека, во основа, НСА не спроведува прибирање на разузнавачки информации со човечко разузнавање (ХУМИНТ) како што е случај со другите служби, како на пример: ЦИА, ДЕА, ФБИ и др.

КОМИНТ-активностите подразбираат пресретнување на разговори и содржини од корисниците на разни електронски уреди и програми. Пресретнувањето се состои од процена на досегот, идентификација на трансмискиот оператор, сигнална анализа, анализа на комуникацискиот сообраќај, криптоанализа, декриптирање, проучување на обичен текст, спојување на овие процеси и известување за резултатите.[8]

ЕЛИНТ-активностите се дефинирани како собирање (опсервација и снимање) и обработка за последователните разузнавачки потреби, на информациите што потекнуваат од странски некомуникациски, електромагнетна радијација којашто не потекнува од атомски детонации или радиоактивни извори.[9]

ИА-активностите подразбираат создавање на безбедни (криптирани) комуникации преку сателитски системи. НСА во овој дел има за задача да развива т.н. „нуклеарни кодови“ со кои ќе се овозможи авторизирано употреба на нуклеарното оружје од страна на претседателот на земјата. Меѓу другото, таа има обврска и за одржување на базите на податоци на компјутерските системи и спречување на неовластени упади во истите од страна на поединци и странски влади.

1.3. Федерално биро за истраги – ФБИ

Федералното биро за истраги, или Федералното истражно биро (анг. Federal Bureau of Investigation) првенствено е безбедносна служба, но која преку нејзиниот *Огранок за разузнавање (ИБ)* има овластувања и да се занимава со контраразузнавачка дејност исклучиво внатре во територијалните граници на САД.

ФБИ претставува автономна служба која функционира во склоп на Министерството за правда и се вбројува во редот на цивилни разузнавачки служби. Нејзиното седиште е сместено во Едгар Ховер Билдинг во Нортвест, Вашингтон ДЦ. Според информациите кои се достапни во јавноста се проценува дека ФБИ располага со нешто повеќе или помалку од 35.000 вработени кадри и годишен буџет кој изнесува над 9 милијарди долари.

[6] Т. Ричелсон, Џефри. *Разузнавачка заедница на САД*. (Скопје: Магор, 2009) стр. 30.
[7] *Ibid.*
[8] *Ibid.*, стр. 31.
[9] *Ibid.*

Бирото за истраги на Министерството за правда (претходник на ФБИ) било основано во 1908 година поради загриженост дека агентите на Тајната служба ги шпионираат членовите на Конгресот.[10] Со други зборови, истото е формирано со Посебна наредба на Врховниот обвинител на САД, односно согласно правниот акт *United States Code Title 28, Section 533*. Акронимот „ФБИ" влегол во англискиот јазик во јули 1935 година кога, под голем број на промени на името, Вашингтон се решил на трајниот наслов „Федерално биро за истраги".[11]

Првенствено, мисијата на ФБИ се сведува на заштита на Уставот на САД, спроведување на федералните закони на САД, заштита на граѓаните и разоткривање и борба против криминалот. Во негова надлежност се и „безбедносните проверки" за кандидатите при нивното вработување на значајни државни функции.[12] Се разбира, тука може да се додадат и овластувањата да спроведува истражни дејствија за кривични дела на сојузно ниво. Но по извршените терористички напади во Њујорк во 2001 година и со донесувањето на *Патриотскиот акт*, ФБИ претрпува значајни измени на организациско ниво. Но, исто така, и се проширува и листата на овластувања и надлежности со цел да даде многу поголем придонес во одржувањето и унапредувањето на националната безбедност на САД. Ова следуваше како резултат на донесувањето на меморандум во 2005 година на иницијатива на јавниот обвинител и тогашниот претседател на САД, Џорџ Буш Помладиот, за формирање на *Огранокот за национална безбедност (НСБ)* и кои подоцна ќе биде надлежен за *Дивизијата за разузнавање* (од која подоцна произлегува *Огранокот за разузнавање – ИБ*) и *Дивизијата за контратероризам* преку кои, практично, ќе се обединат силите, способностите и ресурсите за спроведување на контратероризам, контраразузнавање и разузнавање. Како една од многубројните промени на организацијата на ФБИ, на 26 јули 2006 година, кон НСБ се додаде и Директорат за оружје за масовно уништување.[13]

Карактеристично за ФБИ е тоа што почна да организира и правни аташеа кои функционираат во склоп на американските амбасади низ светот. Преку овие аташеа првично ФБИ остварува полициска соработка со националните полиции на земјите во кои тие престојуваат за прашања кои се од заеднички интерес за земјите, но исто така и за обезбедување помош и поддршка на Американците кои престојуваат во странство и евентуално дојдат во судир со странските закони. Во исто време, пак, овие аташеа (под посебни околности) добиваат и овластувања да прибираат и разузнавачки информации (главно со примена на ХУМИНТ) кои се од интерес за САД, согласно Извршната наредба 12333 на претседателот Роналд Реган. Со Извршната наредба 12333, му се дозволува на ФБИ да „врши активности во рамките на Соединетите Држави, а по барање на овластените лица од разузнавачката заедница определени од претседателот, што се преземаат со цел да се соберат странски разузнавачки информации или да се обезбеди поддршка во задоволувањето на потребите на другите агенции на разузнавачката заедница за собирање на странски разузнавачки информации".[14] Ова покажува дека ФБИ може под посебни околности, со претходно издадени извршни наредби од претседателот на САД,

[10] K. Johnson, Loch (ed.). *Strategic Intelligence 1: Understanding the Hidden Side of Government*. Vol. 1-5. (Westport, CT: Praeger Security International, 2007) p. 215.
[11] K. Johnson, Loch (ed.). *Handbook of Intelligence Studies*. (New York: Routledge, 2007) p. 42.
[12] Котовчевски, Митко. *Современи разузнавачки служби*. (Скопје: Македонска цивилизација, 2002) стр. 136.
[13] Т. Ричелсон, Цефри. *Разузнавачка заедница на САД*. (Скопје: Магор, 2009) стр. 158.
[14] *Ibid*., стр. 159.

да се занимава и со разузнавачка дејност надвор од територијалните граници на САД. Но со формирањето на *Огранокот за разузнавање (ИБ)* како посебна организациска единица во рамките на Федералното истражно биро, контразузнавачката дејност добива официјален легитимитет во работата на ФБИ.

Според горенаведеното може да се констатира дека денес приоритетите на ФБИ може да се поделат на: а) заштита на Уставот и воопшто уредувањето на САД, б) заштита на граѓаните и нивните права, в) борба против тероризмот внатре во САД, г) борба против различни форми на криминал, д) борба против сајбер-закани, ѓ) спречување на офанзивни разузнавачки активности на странски разузнавачки служби внатре во САД, е) борба против корупцијата итн.

Ваквата организациска поставеност може да се подели на: а) централа, б) регионални канцеларии (распространети ширум внатрешноста на САД), в) деташмани (локални организациски единици) и г) канцеларии на правни аташеа (кои работат во склоп на американските амбасади низ светот).

1.4. Истражна служба на Крајбрежната стража – ЦГИС

Истражната служба на Крајбрежната стража (анг. Coast Guard Investigative Service) е оддел на Крајбрежната стража на САД што истражува криминали со примена на разузнавање. Всушност ЦГИС претставува разузнавачка служба која применува разузнавање преку луѓе (ХУМИНТ) и разузнавање преку слики (ИМИНТ). ЦГИС се вбројува во редот на цивилни разузнавачки служби.

Крајбрежната стража иако е подредена единица под надлежност на Министерството за државна безбедност, сега е дел од разузнавачко-безбедносната заедница, на рамноправна основа со армијата и морнарицата.[15] Станала полноправна членка на разузнавачко-безбедносната заедница на САД со ратификувањето на амандманот на *Законот за национална безбедност* од страна на претседателот на САД, Џорџ Буш. Иако е призната како вооружена служба, таа, исто така, е и водечка федерална поморска агенција за спроведување на законот.[16] Работи како главен американски орган за спроведување на законот на отворено море и соседните пловни води на Соединетите Држави.[17]

Седиштето на ЦГИС е сместено во Зградата на Крајбрежната стража Даглас А. Мунро, во Вашингтон ДЦ. Во периодот од 2002 до 2004 година бројот на активни припадници на Крајбрежната стража кои работат на разузнавачки работи порасна од 194 на 437.[18] До август 2005 година овој број порасна на 800.[19] Кадровскиот состав на оваа служба е сочинет од: а) цивилен кадар, б) активни војници, в) резервни војници и г) специјални агенти. Распореден е долж Источниот и Западниот брег на САД.

Мисијата на ЦГИС, во прв ред, е спроведување на кривични истраги за кривични дела кои се случуваат во рамките на Крајбрежната стража. Тука може да се додаде и заштитата на индивидуалната

---

[15] Gregory Logan, Keith (ed.). *Homeland Security and Intelligence.* (Santa Barbara, CA: Praeger Security International, 2010) p. 107.
[16] *Ibid.*
[17] *Ibid.*
[18] Т. Ричелсон, Џефри. *Разузнавачка заедница на САД.* (Скопје: Магор, 2009) стр. 161.
[19] *Ibid.*

и колективната безбедност на кадрите на Крајбрежната стража. Понатаму, оваа служба, исто така, има за цел да прибира и разузнавачки информации за свои потреби и на барање на други (контра)разузнавачки служби, но и за спроведување на законот. Има обврска, освен до помошник-командантот за разузнавање на кривични истраги, да доставува разузнавачки извештаи и до *Канцеларијата за разузнавање и анализа* и *Министерството за државна безбедност*, вклучително и до другите разузнавачки служби во случаите кога работи на нивно барање. Меѓу другото, НЦИС ја набљудува и гарантира безбедноста на поморскиот сообраќај и поморските движења (на пловила и луѓе) преку програмата КОУСТВАЧ. Исто така, ги предупредува и ги идентификува сите (странски) пловила и лица кои се приближуваат/навлегуваат во територијалните води на САД, а и партиципира во тековното дополнување на имиграциските и федералните бази на криминалци и лица кои се од интерес за службата и САД. Истовремено, ЦГИС активно партиципира во спроведувањето поморски полициски мисии и негува соработка со ИНТЕРПОЛ, пружа асистенција (на ФБИ, Министерството за државна безбедност, Контраразузнавачката служба на Крајбрежната стража, Трикер програмата – Цивилно здравје и медицинска програма на униформираните службеници и др.) во специјални поморски операции за заштита на поморските територијални граници на САД. Тука, секако, се вбројува и граничното управување. Исто така, ЦГИС вложува напори за борба против криволовот на морски животни и ги санкционира сите кои ги прекршуваат законите и правилата за рибарење, вклучително и поморските активности со кои се загадува севкупниот морски свет и др. Исто така, ЦГИС има за цел и борба против илегалната миграција и криумчарењето на дрога, оружје и други недозволени предмети и материи; борба против организираниот криминал и тероризмот, медицинските измами итн. Една од најважните работи на ЦГИС е, исто така, и да пружа асистенција (на барање) на *Тајната служба на САД* и на други служби за заштита на домашни и странски видни личности кои се движат по морски пат.

Заклучок

Од досега изнесеното во овој труд може да се извлече следниот заклучок. Имено, разузнавачко-безбедносната заедница на САД е сочинета од поголем број служби кои се категоризираат според повеќе критериуми. Ваквите критериуми се однесуваат на видот на службите, нивните овластувања и надлежности, разузнавачките цели и интереси, видовите разузнавачки дисциплини кои ги применуваат итн. Општо земено, појдовната цел на американските разузнавачки и контраразузнавачки служби е всушност правовремено забележување и информирање на преостанатите служби од безбедносен и небезбедносен карактер за сите видови на предизвици, ризици и закани кои се (ин)директно насочени кон безбедноста на граѓаните и земјата. Со други зборови, преземање на конкретни мерки и активности за дознавање на способностите и намерите на противниците (странски држави и служби, терористички и организирани криминални групи и др.). Тука може да се додаде и нивната меѓусебна соработка која ја остваруваат на билатерално и мултилатерално ниво. При прибирањето на податоци и информации со разузнавачки потенцијал, главно, најголемиот дел од овие служби прибегнуваат кон ХУМИНТ, а други

пак исклучиво прибегнуваат кон преостанатите разузнавачки дисциплини (ОСИНТ, ИМИНТ, СИГИНТ, МАСИНТ, ХАКИНТ, РАДИНТ, САТИНТ и др.). Но, сепак, во основа и едните и другите служби претпочитаат мултидисциплинарен разузнавачки пристап така што користат комбинација на повеќе од овие разузнавачки дисциплини за да се провери (потврди) веродостојноста на добиените разузнавачки податоци и информации. Некои од овие служби применуваат разузнавање, други контраразузнавање, а трети, пак, и двата вида дејности под посебни околности, како на пример, претседателски указ или согласно одредбите од законите кои тоа го предвидуваат и со кои овие служби се правно уредени. Исто така, некои од нив дејствуваат целосно самостојно, а други пак делумно, т.е. во склоп на постојните институции. По терористичките напади на 11 септември 2001 година и набрзо потоа донесувањето на *Патриотскиот акт* се формираат нови служби кои заедно со постојните им се прошируваат во значителна мера овластувањата и надлежностите за подобро да одговорат на тероризмот, организираниот криминал и другите предизвици, ризици и закани.

Conclusion

From what has been presented so far in this paper, the following conclusion can be drawn. Namely, the US intelligence-security community is comprised of a large number of services that are categorized according to several criteria. Such criteria refer to the type of services, their powers and competences, intelligence goals and interests, the types of intelligence disciplines they apply, etc. In general, the initial goal of the American intelligence and counterintelligence services is actually timely detecting and informing the remaining services of a security and non-security nature about all kinds of challenges, risks and threats that are (in)directly aimed at the security of the citizens and the country. In other words, taking specific measures and activities to detect the capabilities and intentions of the adversaries (foreign states and services, terrorist and organized criminal groups, etc.). Additional aspect is their mutual cooperation which they achieve at the bilateral and multilateral level. When collecting data and information with intelligence potential, mainly, most of these services resort to HUMINT, while others exclusively resort to the remaining intelligence disciplines (OSINT, IMINT, SIGINT, MASINT, HAKINT, RADINT, SAINT, etc.). However, basically both services prefer a multidisciplinary intelligence approach by using a combination of several of these intelligence disciplines to check (confirm) the reliability of the received intelligence data and information. Some of these services apply intelligence, others counter-intelligence, and still others both types of activities under special circumstances, such as, for example, a presidential decree or according to the provisions of the laws that provide for this and by which these services are legally regulated. After the terrorist attacks on September 11, 2001 and soon after the adoption of the Patriot Act, new services were formed, which, together with the existing ones, expanded their powers and competencies to a greater extent in order to better respond to terrorism, organized crime and other challenges, risks and threats.

Користена литература

1. Gregory Logan, Keith (ed.). *Homeland Security and Intelligence.* Santa Barbara, CA: Praeger Security International, 2010.

2. J. Jensen, Carl, H. McElreath, David, Graves, Melissa. *Introduction to Intelligence Studies*. Boca Raton, FL: CRC Press, 2013.
3. Котовчевски, Митко. *Современи разузнавачки служби*. Скопје: Македонска цивилизација, 2002.
4. K. Johnson, Loch (ed.). *Strategic Intelligence 1: Understanding the Hidden Side of Government*. Vol. 1-5. Westport, CT: Praeger Security International, 2007.
5. K. Johnson, Loch (ed.). *Handbook of Intelligence Studies*. New York: Routledge, 2007.
6. Т. Ричелсон, Џефри. *Разузнавачка заедница на САД*. Скопје: Магор, 2009.

ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ НА КРИМИНАЛОТ ВО ОБЛАСТА НА УМЕТНОСТА

UDC: 343.533 *Стручен труд*

Асс. м-р Александар Трајковски[1], м-р Марија Спасеска[2]

[1]*Факултет за детективи и криминалистика, Европски универзитет – Скопје*

[2]*Факултет за арт и дизајн, Европски универзитет – Скопје*

Апстракт

Криминалот во областа на уметноста се однесува на незаконски активности поврзани со уметнички дела, културни добра и антиквитети. Овој вид криминал вклучува кражба, фалсификување, вандализам, шверц и недозволена трговија со културни предмети. Пазарот на уметност е профитабилен бизнис што доведе до зголемување на бројот на кривични дела поврзани со уметноста со текот на годините. Според проценките, нелегалната трговија со предмети од културно наследство е вредна милијарди долари годишно, што ја прави една од најголемите криминални активности во светот. Криминалот во областа на уметноста е сложено и повеќеслојно прашање што го засега не само светот на уметноста, туку и општеството во целина. Тоа има значителни импликации за зачувувањето на културното наследство, националниот идентитет и меѓународните односи. Загубата на едно уметничко дело може да има значително влијание врз културното наследство, бидејќи тоа може да се изгуби засекогаш, лишувајќи ги идните генерации од нивното културно наследство. Нелегалната трговија со предмети од културата, исто така, го поттикнува организираниот криминал, перењето пари и тероризмот, што го прави глобална безбедносна закана. Истрагата на кривичните дела поврзани со уметноста е предизвик, бидејќи овие кривични дела често се извршени од софистицирани криминални мрежи кои се поврзани и дејствуваат и преку границите на државата. Службите за спроведување на законот се соочуваат со неколку пречки, вклучувајќи го и недостатокот на меѓународна соработка, несоодветните правни рамки и тешкотиите во следењето на украдените културни добра. Покрај тоа, потеклото на предметите од културно значење може да биде предизвик, што може да доведе до спорови околу сопственоста. Спречувањето на криминалот во областа на уметноста бара соработка на различни засегнати страни, вклучувајќи ги службите за спроведување на законот, ликовните институции, музеите, колекционерите и пошироката јавност. Развојот на ефективни правни рамки, меѓународна соработка и употребата на технологија, како што се дигитални слики и форензичка анализа, може да помогне во спречувањето и истражувањето на кривичните дела поврзани со уметноста. Зголемената свест и едукација за важноста на зачувувањето на културното наследство, исто така, може да ја обесхрабри побарувачката за нелегално тргувани културни предмети. Како заклучок, криминалот во областа на уметноста претставува значајна закана за културното наследство и глобалната безбедност. Спречувањето и истрагата за кривичните дела поврзани со уметноста бара соработка на различни засегнати страни и развој на ефективни правни рамки и технолошки решенија. Зачувувањето на

културното наследство не е само прашање на национална и меѓународна безбедност, туку и основно човеково право кое треба да се заштити.

Клучни зборови: *уметност, криминал, закана, истрага, колекционери.*

EXPLORING DIFFERENT TYPES OF ART CRIME

Abstract

Art crime refers to illegal activities committed against works of art, cultural property, and antiquities. This type of crime includes theft, forgery, vandalism, smuggling, and illicit trade of cultural objects. The art market is a lucrative business, which has led to an increase in the number of art crimes over the years. According to estimates, the illegal trade of cultural heritage items is worth billions of dollars annually, making it one of the largest criminal activities in the world. Art crime is a complex and multifaceted issue that affects not only the art world but also society as a whole. It has significant implications for cultural heritage preservation, national identity, and international relations. The loss of a single work of art can have a significant impact on cultural heritage, as it can be lost forever, depriving future generations of their cultural legacy. The illegal trade of cultural objects also fuels organized crime, money laundering, and terrorism, making it a global security threat. The investigation of art crimes is a challenging task, as these crimes are often committed by sophisticated criminal networks that operate across borders. Law enforcement agencies face several obstacles, including the lack of international cooperation, inadequate legal frameworks, and difficulties in tracking stolen cultural property. Moreover, the provenance of cultural objects can be challenging to establish, which can lead to disputes over ownership. The prevention of art crime requires the collaboration of various stakeholders, including law enforcement agencies, art institutions, museums, collectors, and the general public. The development of effective legal frameworks, international cooperation, and the use of technology, such as digital imaging and forensic analysis, can help prevent and investigate art crimes. Increased awareness and education on the importance of cultural heritage preservation can also discourage the demand for illicitly traded cultural objects. In conclusion, art crime poses a significant threat to cultural heritage and global security. The prevention and investigation of art crimes require the cooperation of various stakeholders and the development of effective legal frameworks and technological solutions. The preservation of cultural heritage is not only a matter of national and international security but also a fundamental human right that needs to be protected.

Keywords: *art, crime, threat, investigation, art collectors.*

1. Што се подразбира под криминал во областа на уметноста?

Криминалот во областа на уметноста е посебен облик на криминал со кој се повредуваат еден или повеќе национални и/или меѓународни закони кои се однесуваат на заштита на уметничките дела, скулптурите, археолошките артефакти, реликвиите, иконите, пишаните историски извори, музичките инструменти, накитот и други скапоцености со уметничка вредност, па дури и воопшто културното наследство. Станува збор за криминална активност која најчесто асоцира на кражби, фалсификувања,

оштетувања, уништувања, ограбувања, нелегална трговија и транспорт и сл. Самите термини не секогаш ја опишуваат самата постапка на криминалот или предизвиканата штета.[1]

Во својство на сторители најчесто се појавуваат лица кои имаат познавања во областа на уметноста и (можеби) црниот пазар (пр. проценители, конзерватори, реставратори и други лица од ваква сродна област кои имаат познавања за уметнички дела, скулптури, артефакти и сл.; криминалци кои имаат детални познавања за движењата на понудата и побарувачката, односно развиено широка мрежа на клиентела како во подземниот „криминален" свет, така и на легалниот пазар). Обично истиот може да биде извршуван од страна на едно лице (помалку веројатно, но не и невозможно), или, пак, во вид на организиран облик (пример: група или организација, што е поверојатно и зачестено).

Најчестите мотиви на криминалците кои се определиле да се занимаваат (исклучиво) со овој облик на криминал се првенствено поради потребата за стекнување на противправна имотна, но (истовремено) и финансиска корист, а некои тоа го прават и поради лични побуди (пр. збогатување на личните збирки, како што е веќе истакнато за брзо богатење, потоа поради психолошко задоволување на потребата за противправно присвојување, т.е. поседување на нешто што е туѓо, потребата за докажување пред другите дека се поседува нешто вредно и уникатно) итн. Но, независно од мотивите, на овој „калибар" на криминалци често им претходи избор на една или повеќе цели, внимателно и детално изработување на (главен и резервен) план, поседување (стекнување на) специјални знаења и вештини и искуства, ангажирање на повеќе лица кои се од доверба и воедно делат заеднички конкретни цели и интереси, обезбедување на материјално-технички средства, понекогаш и употреба на физичка сила, па дури и инфилтрација во постојните уметнички институции за да се изврши ваквиот криминал.

1. Историја на криминалот во областа на уметноста

Најпознатата кражба во светот на уметноста се случила во музејот „Изабела Стјуарт Гарднер" лоциран во Бостон, Масачусетс, на 18 март 1990 година. Имено, на празникот Св. Патрик крадците влегле во музејот облечени како полицајци, ги совладале стражарите и одбирале кои дела да ги украдат. Вредноста на нивната кражба изнесувала 500 милиони долари, чии дела ги сочинувале познати сликари како Вермер, Рембрант и Дега. Се разбира, во листата на најголеми грабежи во историјата на човештвото може да се спомене и оној што е направен од страна на нацистичка Германија и нејзините коалициски сили за време на Втората светска војна. Од ваквата криминална акција не биле поштедени најпопуларните уметнички дела, скулптури, предмети со непроценлива историска, религиска и воопшто археолошка вредност. Штетите од оваа масовна криминална акција се непроценливи, иако до денес се направени големи напори дел од нив да се лоцираат и вратат на вистинските сопственици. Ваквиот ист криминален образец на дејствување се случувал и за време на владеењето на Наполеон Бонапарта, чија негова примарна цел била сите пишани записи, реликвии и културно-историски предмети да бидат изложени во музејот „Лувр" за да може да им се восхитуваат сите кои ќе дојдат како посетители, но всушност дел од таа „криминална" акција била спроведувана и за лична корист од страна на самите

[1] Margaret Clarke, Collen., Jacob Szydlo. *Stealing History: Art Theft, Looting, and Other Crimes Against our Cultural Heritage*. (London: Rowman & Littlerfield, 2017) p. 29.

Наполеонови војници, така што дел од истите завршиле во нивните приватни збирки кои си ги правеле, па дури и се богателе со нивното продавање на црниот пазар. Конкретно од аспект на музиката, во 1995 година била извршена кражба на најпознатиот, воедно и најреткиот примерок на виолина (од марката „страдивариус“) на виолинистката Ерика Морини од нејзиниот дом. Страдивариус е направен во 1727 година од страна на Антонио Страдивари, чии инструменти, како едни од најпознатите во светот, се високо ценети и вреднувани поради нивната извонредна изработка, како и нивната специјална акустика.[2] Денес, вредноста на ваквата марка на виолина се проценува во износ поголем од 3 милиони долари. Следно, едно од најголемите уништувања, ограбувања и нелегални ископувања и тргувања со културно-историски споменици и воопшто на археолошки локалитети и артефакти се забележани со појавата на терористичката организација Исламска држава и тоа токму во запоседнатите области во Сирија и Ирак. Најверодостојна потврда за ова претставуваат направените сателитски записи. До 2017 година, 355 од 2.641 примероци на археолошки локалитети (13 проценти) потврдиле докази за грабежи по март 2011 година[3]. Од тие 355 локалитети, на 276 се забележани помали штети, на 52 умерени штети и на 27 големи штети.[4] Најжестоки грабежи биле на локалитетите од бронзеното време (извори на предмети испишани со клинесто писмо, цилиндрични печати, статуи, бронзени објекти, накит) и римски и од доцноримски (или византиски) локалитети (извори на мозаици, гробници, статуи, накит, стакло, монети).[5] Непроценливите штети кои оваа терористичка организација успеала да ги предизвика практично може да се споредат со нејзината можност преку нелегалните ископувања и посебно нелегалната трговија на вакви предмети да обезбедува огнени оружја, па дури да почне и да изработува златни монети кои всушност имала намера да ги користи како легално платежно средство. Од друга страна, од ваквите криминали не се поштедени ниту пак латиноамериканските земји. Во 1987 година, ограбувачите на гробови во Перу го украле најголемиот златен предмет што некогаш бил пронајден во античката кралска гробница на археолошкиот локалитет Сипан.[6] Поточно станувало збор за капак со тежина од нешто повеќе од 1 килограм којшто бил откорнат од скелетните остатоци на истакнат воен-свештеник. Во 1988 година е успешно вратен назад во Перу и е сместен во Националниот музеј во Лима. Неговата вредност била проценета приближно 2 милиони долари. Од нашето поднебје, пак, како најтипичен пример може да се издвои кражбата на 30 икони (кои датираат помеѓу 16 и 19 век) од црквата „Св. Ѓорѓија“ во село Лазарополе во 2013 година. Нивната вредност на црниот пазар изнесува десетици илјади евра за еден примерок со оглед на тоа што најголемиот дел од нив (23 примероци) се дело на македонскиот иконописец и фрескосликар Дичо Зограф. Во истата година само 20 од нив се пронајдени во спроведената полициска акција *„Икона“,* во соседна Албанија при што дури со потпишувањето на *Договорот за соработка за враќање на незаконски изнесени икони во земјата на потекло* помеѓу двете земји следува постапка на реституција. Ваквиот процес траеше речиси една

[2] Margaret Clarke, Collen., Jacob Szydlo. *Stealing History: Art Theft, Looting, and Other Crimes Against our Cultural Heritage*. (London: Rowman & Littlerfield, 2017) p. 50.
[3] Hashemi, L., Shelley, L. (eds.). *Antiquities Smuggling in the Real and Virtual World*. (New York: Routledge, 2022) p. 48.
[4] *Ibid.*
[5] *Ibid.*
[6] Manacorda, S., Chappell, D. (eds.). *Crime in the Art and Antiquities World: Illegal Trafficking in Cultural Property*. (New York: Springer, 2011) p. 51.

деценија во кои беа вклучени експерти од двете земји кои за овој период остваруваа интензивна комуникација и соработка. На голема жалост, овој е само е еден од многуте случаи на вакви кривични дела кои беа извршувани во православните цркви и манастири во западните и југозападните делови на нашата земја во периодот од 2008 до 2013 година, при што освен икони. предмет на кражби беа и голем број на ретки примероци на евангелија и општо црковни предмети (крстови, Библии, мошти на светители, иконостаси и сл.). Англичаните Вилијам Смит и Чарлс Итон се запаметени по изработката на лажни средновековни медаљони заедно со разни други предмети како што се мали статуи и реликвијари за кои тврделе дека ги нашле закопани на дното во калта на реката Темза.[7]

2. Облици на криминалот во областа на уметноста

Практиката потврдува дека широк е дијапазонот на *modus operandi* на криминалците кои практикуваат криминал во областа на уметноста. Токму затоа истиот може да се сретне во повеќе облици, како на пример: 1) кражба, 2) фалсификување, 3) измама, 4) вандализам, 5) уништување, 6) нелегална трговија, 7) нелегален транспорт, 8) нелагално ископување итн. Ова значи дека колку повеќе облици постојат, но и се појавуваат потполно нови, толку поголеми ќе бидат безбедносните предизвици на национално и меѓународно рамниште. А од друга страна, што е сосема очекувано, сѐ повеќе се наметнува потребата за вложување дополнителни индивидуални и колективни напори за превенција, вклучително и за докажување и разјаснување на ваквите облици на кривични дела од страна на органите на прогонот, уметничките институции, па дури и пошироката јавност.

2.1. Кражба

Историјата ни покажува дека навистина е разочарувачки постоењето на голем број примери на извршени кражби во областа на уметноста. Овој облик е најчестиот и најдоминантниот во поглед на останатите облици на криминал поврзан со уметноста. Станува збор за криминална активност којашто подразбира крадење на уметнички дела како што се слики, скулптури или други вредни предмети, кои имаат уметничка вредност и значење, од музеи, галерии, приватни збирки или јавни простори. Овој вид на кривично дело се вбројува во редот на сериозни кривични дела бидејќи имаат значително влијание во светот на уметноста, културното наследство на една нација и/или поединците кои ги поседуваат токму овие предмети. Најпознат пример за ова од поновата историја е токму уметничкото дело The Parsonage Garden at Nuenen in Spring (1884) од Ван Гог, кое е украдено во 2020 година и сѐ уште не е пронајдено. Од нашето поднебје, пак, како што е гореспоменато, примерите за најголеми кражби на македонски православни икони и други црковни предмети се случени во периодот од 2008 до 2013 година. А од минатото, пак, тоа е кражбата на уметничкото дело *Мона Лиза (1505-1506)* на Леонардо да Винчи во 1911 година, од страна на Винченцо Перугија, заедно со двајца негови соизвршители. Конкретно, *modus operandi* на уметничките дела кои се предмет на кражба може да бидат најразлични (пр. класично со извршување кражба, со заменување на оригиналот со верна копија т.е. фалсификат, со

[7] Casement, William. *The Many Faces of Art Forgery: From the Dark Side to Shades of Gray*. (London: Rowman & Littlerfield, 2022) p. 33.

провалување, користење на вакуум простор поради случување на некакви настани како за време на социјални немири или за време на воени дејствија и сл.). А кражбата, пак, да биде извршена од страна на поединец и/или организирана криминална група. Обично овие украдени предмети завршуваат како на црниот, така и на легалниот пазар. Со други зборови, тие главно се предмет на „брза (пре)продажба“ и незаконско изнесување преку граница. За жал примерите од историјата, исто така, ни потврдуваат дека и покрај формирањето и активното индивидуално и организирано дејствување на специјализираните ликовни институции и тела и воопшто полицијата кои се фокусирани на спречување и истражување на овој вид кривични дела, сепак многу од украдените предмети од областа на уметноста остануваат исчезнати и/или непријавени.

2.2. Фалсификување

Фалсификувањето како посебен облик на кривично дело во областа на уметноста има многу допирни точки со кражбата. Станува збор за криминална активност која се состои од создавање на лажно уметничко дело со намера да се прикаже како оригинално. Обично фалсификаторите користат техники и материјали слични или потполно исти на оние што ги користел вистинскиот уметник со намера фалсификувањето да изгледа автентично. Меѓутоа освен уметничките дела, предмет на фалсификување може да бидат и скици, потписи на уметници, ракописи, скулптури, реликвии, облека и обувки, чанти и модни додатоци и други форми на уметност кои постојат. *Modus operandi* на самиот чин на фалсификување може да биде создавање верни копии од оригиналните дела т.е. предмети или, пак, со создавање на потполно нови и да ги прикажуваат како креации на одредени уметници, односно изработувачи. Детерминирањето на автентичноста на спорните дела, односно предмети (пр. од страна на уметници, конзерватори, реставратори и други експерти), при докажувањето и расветлувањето на ваквите кривични дела, обично е сложен и макотрпен процес при што се случува често многу „совршени“ фалсификати да останат неоткриени и се третираат како оригинали со години. Од бројните примери од историјата може да се издвојат најпопуларните брендови на облека и обувки, чанти и други модни додатоци кои се предмет на масовни фалсификувања како што се: *Гучи, Пако Рабани, Луис Витон, Левис, Лакоста, Адидас, Тимберланд, Најк Сникерс, Гес, Картиер, Омега, Ролекс* итн.

2.3. Измама

Измамата е облик на кривично дело од областа на уметноста кое подразбира погрешно прикажување т.е. толкување на некое уметничко дело, односно предмет со уметничка вредност и значење, или неговото потекло со намера да се оствари противправна финансиска корист или други видови на придобивки. *Modus operandi* на ова кривично дело може да биде со погрешно утврдување на автентичноста, состојбата, потеклото, сопственоста на таквото уметничко дело или предмет со крајна цел истото да се направи повредно и попривлечно од останатите (што е поверојатно) или да му ја намали вредноста (што е помалку веројатно, но не и невозможно) за да се намали бројот на заинтересирани лица и уметнички институции за нивно купување и поседување за да се даде предност

на некое трето лице кое е подготвено да плати во износ кој е веќе претходно договорен (најчесто со проценителите). Најдобар пример за ова се златарите и заложните продавници кои со намера да ја намалат вредноста на накитот (од злато, сребро и/или украсен со дијаманти) ќе им понудат на клиентите замена на истиот за некој друг со поголема вредност (со можност за доплата) или, пак, ја наведуваат само вкупната тежина на карати наместо поединечно за секој од нив, така што купувачите односно клиентите кои сакаат да ги заложат/продадат истите, всушност, се доведуваат во заблуда сметајќи дека ја знаат нивната вистинска вредност. Измамата може да предизвика сериозни последици во светот на уметноста, бидејќи го поткопува интегритетот на пазарот и може да доведе до финансиски загуби за колекционерите, инвеститорите и поединците кои се вклучени во процесот на купопродажба на ваквите дела и/или предмети со уметничка вредност. Ова несомнено имплицира и кон изведување на други кривични дела како перење пари, па дури и во крајна линија финансирање на тероризам. Токму затоа од непроценливо значење за уметничката заедница е токму да се потпира на ликовните институции како музеите и галериите, воопшто комисиите за утврдување автентичност, вклучувајќи ги и индивидуалните експерти (пример: историчари, конзерватори, реставратори, форензичари, па дури и поединци кои поседуваат приватни збирки) со крајна цел идентификација и спречување на ваквите криминални измамнички практики да се случуваат во уметноста.

2.4. Вандализам

Вандализмот е облик на кривично дело кое подразбира намерно и свесно уништување, обезличување и оштетување на уметнички дела и предмети со уметничка вредност и значење. Може да се појави во следните облици, како на пример, почнувајќи од испишување графити до понасилни чинови на уништување како кршење на скулптури, прскање со бои, па дури и палење згради. Вандализмот како таков може да биде извршуван како последица на појава на политички и социјални протести, лични поплаки или едноставно потреба за привлекување внимание на поединци и/или јавноста или озогласеност. Во поглед на *modus operandi*, во некои исклучителни случаи, вандализмот може да биде и израз на уметност, како на пример, во случаите кога главната намера на поединците и групите е разубавување на јавниот простор со улична уметност како што се муралите и графитите. Но, од друга страна, ова може да стане класичен и недопустлив вандализам кога тоа е направено без дозвола од сопственикот на имотот или релевантните институции на земјата. Од историјата како најтипични примери може да се издвојат следните: уништувањето на *Кралската библиотека на Александрија* во Древниот Египет во 48 год. пр. н. е. од страна на воените сили на Јулиј Цезар, уништувањето на древните будистички храмови во Ајутаја во Тајланд со инвазијата на бурманските сили во 18 век, вандализирање на уметничкото дело *Мона Лиза (1505-1506)* на Леонардо да Винчи во пет наврати (со фрлање киселина од непознато лице во 1956 година, фрлање камен од страна на Боливиецот Уго Унгаза Вилегас во истата година, прскање со спреј во црвена боја од страна на Јапонката Томоко Јонезу во 1974 година, фрлање филџан од непозната Русинка во 2009 година, со мачкање торта од непознато лице во 2022 година), многубројните случаи во минатото во кои (претежно

доминантни) групи со монотеистичка религиска определеност кршеле, демолирале и уништувале пагански скулптури, реликвии и храмови; цензорирање на природниот изглед на голите статуи на мажи и жени во Италија со отстранување на гениталиите и заменување со листови од смоква за време на владеењето на папите Пиј IX и Инокентиј X итн.

Последиците од вандализмот може да предизвикаат значително ограничување или, во крајна мера, оневозможување на јавниот пристап до културните места или намалување на квалитетот на јавните простори. Превенцијата во поглед на овој облик на кривично дело вклучува комбинација од едукација, поголема присутност на позорникарите и јавните редари на јавните простори, создавање национални стратегии за промовирање и заштита на културното наследство и поттикнување за поодговорно однесување на сите граѓани.

2.5. Уништување

Уништувањето е кривично дело во областа на уметноста кое подразбира уништување на уметничко дело, предмети или градби кои имаат историска, културна, односно уметничка вредност и значење. Станува збор за кривично дело кое по многу основи има допирни точки со обликот вандализам, со оглед на тоа што насилниот елемент го поседуваат и двата криминални облици. Разликата помеѓу нив е тоа што не секогаш насилниот елемент кај обликот вандализам може да резултира со деструктивизам. Токму затоа и двата облика се издвоени и се предмет на посебна анализа. Мотивите за извршување на овој криминален чин може да се должат на определени политички, идеолошки или религиски верувања или, пак, едноставно да се избрише одредено културно или историско наследство. Во поглед на *modus operandi* уништувањето, како еден од облиците на криминалот во областа на уметноста, понекогаш не мора да значи дека по автоматизам овој криминален чин може да биде дело на човекот. Поточно, понекогаш вината за ова може да се лоцира и во самата природа, особено со појавата на елементарни непогоди (пример: земјотреси, вулкански ерупции, свлечишта, поплави и сл.). Од практиката како најтипични примери за ова предизвикани од човекот може да се споменат изведувањето на воени дејствија (кои се проследени освен со човечки жртви, исто така, и со значителни инфраструктурни штети). Во овој дел најдобар пример од поновата историја е „срамнувањето со земја“ на историскиот град *Палмира* во Сирија од страна на терористичката организација Исламска држава. Од минатото пак најдобри примери се: разурнувањето на Вавилон во 539 год. пр. н. е. од страна на Персијците, при што денес се останати многу малку материјални докази од градот, потоа разурнувањето на Ерусалим за време на Римско-Еврејска војна во 1 и 2 век н. е., вклучително и разурнувањето на Вториот Храм во 70 год. н. е.; разурнувањето на градот-држава Картагина и неговото пристаниште од страна на Римската Империја за време на Третата пунска војна (149-146 год. п. н. е.), спалувањето на голем број примероци од Библијата и други книги со еврејска, комунистичка, либерална и пацифистичка содржина, вклучително и сите оние книги кои се коселе со германската нацистичка идеологија и воопшто политика, од страна на Германската студентска унија во Берлин во 1933 година. А додека како најтипични примери за уништување предизвикани од природни

непогоди може да се спомене: разурнувањето и затрупувањето со т.н. „тефра" (пирокластичен материјал), исто така, на историските градови *Помпеја* и *Херкуланеум* во 79 год. н. е. поради ерупција на вулканот Везув; катастрофалните земјотреси кои се случиле во *Јерихон* во Палестина и *Антиохија* во Турција во 8 век пр. н. е. и 526 год. н. е., потоа поплавувањето на градот *Теба* и храмот *Карнак* во 3 век пр. н. е., поточно за време на постоењето на Новото Египетско Кралство.

Превенцијата во поглед на овој облик на криминал во областа на уметноста може да се постигне со *Конвенцијата за светско наследство на УНЕСКО,* која во суштина има за цел да ги заштити местата кои претставуваат културно и природно наследство со исклучителна универзална вредност. Репресијата пак треба да вклучува санкционирање на сите физички и правни лица кои свесно и намерно, односно несвесно и ненамерно ги доведуваат во прашање постоењето и целовитоста на ваквите градби кои имаат непроценливо значење не само за земјите и светот, туку и воопшто за уметноста.

2.6. Нелегална трговија и транспорт

Нелегалната трговија, во основа, претставува нелегална купопродажба на уметнички дела и/или предмети кои имаат уметничка вредност и значење. А кои се стекнати на недозволен и незаконски начин. Овој облик на криминал во областа на уметноста, на голема жалост, е многу популарен со оглед на тоа што име неверојатни предиспозиции за генерирање на криминален профит. Најчестиот *modus operandi* е кражба, грабеж, криумчарење, измама, па дури и перење пари. Во овој дел како најзастапени облици на нелегална трговија може да се споменат тргувањето со посмртни останки, како што се на пример, египетските мумии, вклучително и со придружните работи на покојните, па дури и воопшто погребната содржина во самите гробници (пример: посмртни маски, накит и златни предмети, статуетки на божества, монети, кочии и сл.). За жал, во овој дел не се изземени ниту реликвиите на светците (пример: лични предмети, облека, коса, заби, коски), икони, евангелија и други религиски записи. Тука може да се додаде и нелегалната трговија со скапоцени и полускапоцени камења (пример: дијамант, сафир, топаз, аквамарин, аметист и сл.), која се остварува од ископите, црните пазари, па сѐ до нивното криумчарење преку легалните гранични премини на современите земји.

Додека нелегалниот транспорт, исто така, е облик на криминал во областа на уметноста кој се однесува на илегален транспорт преку границите на земјите (главно преку легалните гранични премини) при што се прекршуваат серија на национални и меѓународни закони. *Modus operandi* на овој криминален облик најчесто вклучуваат криумчарење, фалсификување, употреба на лажни документи како легитимни, создавање лажни сертификати за автентичност, криење на уметничките дела и предмети со уметничка вредност и значење во пратките на други стоки или во т.н. *бункери* кои се специјално дизајнирани за превозните средства за нивен незабележителен пренос, со носење во прикриени прегради на актовки и куфери, класично со подмитување на граничари и цариници и други криминални активности.

Заедничко и за овие два облика на криминал е тоа што профитите кои тие ги обезбедуваат со гореспоменатите *modus operandi,* главно, завршуваат за други (повисоки) криминални цели, не

исклучувајќи ја можноста дури и за перење пари и финансирање на терористички акции. Воедно, важно да се спомене е тоа дека тие, исто така, имаат многу допирни точки со повеќето од горенаведените облици (кражби, грабежи, измами и сл.), кои всушност тие на нив им претходат. Исто така, мрежата на нелегалната трговија и транспорт се добро разработени и глобализирани.

Превенцијата во однос на овие два криминални облици може да вклучува преземање на поголем број безбедносни мерки на територијалните води и воопшто пристаништата, копнените гранични премини, како и на аеродромите. Тука може да се додаде и употребата на висока технологија наменета за следење на движењето на уметничките дела и предмети и нивно GPS-лоцирање и сл. Се разбира тука во голема мера националните и меѓународните легислативи може да послужат и како превенција и репресија во спречувањето и борбата против овие два криминални облици, вклучително и колективните пристапи на земјите и меѓународните организации.

Заклучок

Криминалот во областа на уметноста е сериозно безбедносно прашање кое опфаќа широк спектар на криминални активности чии нивни *modus operandi* може да бидат слични, па сè до потполно различни. Последиците од овој вид криминал варираат, од губење, уништување, фалсификување, па сè до вандализирање на уметничките дела и предметите кои имаат уметничка вредност и значење. Ваквите последици може да се одразат и со губење на културното наследство, уништување на археолошките локалитети, исцрпување на природните богатства, па дури во некои исклучителни случаи биле доведени во прашање националните идентитети на земјите и финансирање на организираниот криминал и тероризмот. Справувањето со овој облик на криминал бара повеќеслоен пристап којшто вклучува зголемување на бројот на безбедносни мерки, зголемена меѓународна соработка и развој на ефективни национални и меѓународни регулативи. На овој начин постои голема можност за успешна борба против овој облик на криминал, воедно ова претставува и еден од многуте предуслови за заштита и зачувување на нашето заедничко културно наследство за идните генерации.

Conclusion

Art crime is a serious issue that encompasses a wide range of activities with *modus operandi* that can be similar or completely different. The consequences of this type of crime may vary from loss, destruction, forgery, to vandalism of works of pieces of art and objects that have artistic value and meaning. Such consequences can also be reflected in the loss of cultural heritage, the destruction of archaeological sites, the depletion of natural resources, and even in some exceptional cases, the questioning of the national identities of countries and the financing of organized crime and terrorism. Dealing with this form of crime requires a multifaceted approach that includes increased security measures, increased international cooperation and the development of effective national and international regulations. In this way, there is more room for successful fight against this form of crime, and this is also one of the many prerequisites for the protection and preservation of our common cultural heritage for future generations.

Користена литература

1. Margaret Clarke, Collen., Jacob Szydlo. *Stealing History: Art Theft, Looting, and Other Crimes Against our Cultural Heritage*. London: Rowman & Littlerfield, 2017.
2. Hashemi, L., Shelley, L. (eds.). *Antiquities Smuggling in the Real and Virtual World*. New York: Routledge, 2022.
3. Manacorda, S., Chappell, D. (eds.). *Crime in the Art and Antiquities World: Illegal Trafficking in Cultural Property*. New York: Springer, 2011.
4. Casement, William. *The Many Faces of Art Forgery: From the Dark Side to Shades of Gray*. London: Rowman & Littlerfield, 2022.

ФОРЕНЗИЧКА ФОТОГРАФИЈА

UDC: 343.982.5 *Прегледен труд*

М-р Марија Спасеска

Факултет за арт и дизајн, Европски универзитет – Скопје

Апстракт

Дефинирањето на криминалитетот најчесто е како општествена појава чие проучување се врши со определени методи и истражувачки техники, кои се погодни за негово разбирање и проучување во тоа својство. Криминалитетот не претставува прост збир на поединечно извршени дела туку една целина чија индивидуалност на поединечен случај е всушност општествен феномен.[1] Постапката за научно сознавање на криминалитетот се одвива низ следните фази: одредување на предметот и целта на истражувањето, одредување на појдовните претпоставки, собирање факти, научна интерпретација, утврдување на законитоста на негово јавување во дадени услови за живот и проверување на резултатите на истражувањето во пракса. Во овие методи особено значење имаат: набљудувањето, испитувањето, мерењето, експериментот, статистичките методи на евиденција, триангулација, собирање и обработка на податоци како и споредувањето со други методи. Криминалистичката техника во форензиката е дел од криминалистиката што се занимава со усовршување и примена на егзактните научно-технички методи за потребите на регистрација и идентификација на лица и предмети и со пронаоѓање, фиксирање и толкување на материјалните траги со цел спречување на криминалитетот, откривање на сторителите и расветлување на кривичните дела и криминалните настани.[2] Методите кои ги користи форензичката криминалистика се приспособуваат со други природни и технички науки, бидејќи ги проучува и усовршува кодифицирајќи ги за свои потреби. Тука спаѓаат: криминалистичката фотографија, дактилоскопија, одорологија, сонографија, ДНК и др.

Фотографијата како доказен материјал спаѓа во фотодокументација во кривична постапка. Различните области користат различни форми на фотографија, па така техничката фотографија се разликува од репродукциската (графичката), репортажната (новинска) од документациска итн. Во криминалистичката фотографија треба да постојат соодветни принципи и норми кои мора да се задоволат за да доказот биде веродостоен. Фотографијата е присутна во сите сегменти на криминалистичко-техничко работење.

Клучни зборови: *фотографија, криминалитет, форензика, доказ.*

[1] Тодороска-Ѓурчевска, Слободанка. *Криминологија*. (Скопје: Европски универзитет – Скопје, 2011) стр. 43.
[2] Вељанов, Слнчомил. *Криминалистичка техника*. Авторизирани предавања. (Скопје: Европски универзитет – Скопје, 2011) стр. 19.

FORENSIC PHOTOGRAPHY

Abstract

Crime is usually defined as a social phenomenon, studied with methods and research techniques which are suitable for its understanding and analysis. Crime is not a simple set of individually committed acts, but a whole that has specific features of each case and is actually a social phenomenon. The scientific research of crime takes place through the following stages: determining the subject and purpose of the research, determining the starting assumptions, gathering facts, scientific interpretation, determining the legality of its occurrence in given living conditions and checking the results of the research in practice. In these methods, the following are particularly important: observation, examination, measurement, experiment, statistical methods of recording, triangulation, data collection and processing, as well as comparison with other methods. The forensic technique is part of criminology that deals with the improvement and application of exact scientific and technical methods for the purposes of registration and identification of persons and objects and with finding, fixing and interpreting material traces in order to prevent crime, discovering the perpetrators and investigating crimes and criminal events. The methods used by forensic criminology are adapted to other natural and technical sciences as they are studied and perfected by codifying them for its own needs. These include: forensic photography, dactyloscopy, odorology, sonography, DNA, etc.

Photography as evidentiary material belongs to photo documentation in criminal proceedings. Different areas use different forms of photography, so technical photography differs from reproduction (graphic), reportage (news) from documentary, etc. In forensic photography, there must be appropriate principles and norms that must be correct in order for the evidence to be credible. Photography is used in all segments of forensic-technical work.

Keywords: *photography, criminality, forensics, evidence.*

Вовед

Зборот фотографија во буквален превод значи запис со помош на светлина. Во сегмент на форензиката, фотографијата служи за запишување на моментот на криминалот во сликовит формат. Форензичките фотографии нудат објективен и прецизен поглед на местото на злосторството, дозволувајќи им на инспекторите подоцна да истражуваат со цел да ја идентификуваат жртвата, можните осомничени, па дури и мотивот. Прецизната документација и анализа на местото на злосторството е исто така од суштинско значење за гонење на обвинетите и детективско вештачење.

Форензичката фотографија може да се однесува на визуелна документација на различни аспекти што може да се најдат на местото на злосторството. Тоа може да вклучува документација за местото на злосторството, физички докази кои се пронајдени на местото на злосторството или веќе обработени во лабораторија. Форензичката фотографија се разликува од другите варијации на фотографијата бидејќи фотографиите на местото на злосторството обично имаат многу специфична цел за снимање. Како резултат на тоа, квалитетот на форензичката документација може да го одреди резултатот од истрагата,

со тоа што поради отсуството на добра документација, може да се смета дека е невозможно да се заклучи што се случило или што не се случило на местото на злосторството. Сцените на злосторството можат да бидат главни извори на физички докази кои се користат за поврзување на осомничените и жртвите. Сето она што е пронајдено на местото на злосторството може да се користи како физички доказ сè додека е релевантно за случајот, поради што документацијата на местото на злосторството и физичките докази во неговата вистинска форма се клучни за толкувањето на истрагата. Знаејќи дека клучните информации за истрагата можат да се најдат на местото, форензичката фотографија е форма на документација што е од суштинско значење за задржување на квалитетот на откриените физички докази. Таквите физички докази што треба да се документираат ги вклучуваат оние пронајдени на местото на злосторството, во лабораторија или при идентификација на осомничените.

1. Основи на криминалистичката фотографија

Криминалистичката фотографија во зависност од тоа кој дел на криминалистичка техника обработува е поделена на 3 дела: регистрациона (синалетичка и идентификациона), оперативна (тајна фотографија, размерна стереофотогреаметрија, репродукциона, проекциона и увидна) и истражна фотографија (микро и макро фотографија). Оперативната фотографија може да биде во колор, поларoид или како филмска ТВ-техника. Нормите на криминалистичка фотографија се: објективност, итност, сеопфатност, постапност и систематичност.

Тајната фотографија се прави со снимање со скриена камера која може да биде рачно (лицето е прикриено и снима на отворен простор), автоматско (точно дефинирани временски интервали) или полуавтоматско снимање (радиоврска, инфрасензор). Автоматско и полуавтоматско снимање се применува кога не е можно обезбедување на тајност во снимањето, во затворен простор, подесување според светлосни услови или при пробни снимања. Далечинско тајно снимање се користи кога не е можно незабележливо приближување до објектот. Постојат и телеобјективи кои се со голема фокусна далечина и оптичка јачина (особини на телескоп). Тие имаат мал агол на опсервација и се монтираат на стандардно лежиште на фотоапаратот или во форма на фотоснајпер. Услови за тајна фотографија, пред сè, се доволно јака осветленост, обезбедување од упад на туѓ објект и прикривање на лицето што снима. Тајната фотографија може да се прави со минијатурни камери кои најчесто се во форма на различни предмети или малоформатни камери со игличест облик кои се користат за снимање низ мали отвори. При затемнети ноќни услови се користи филм осетлив на IC зраци, ако пак е целосен мрак, објективот зрачи IC зраци (примена на рефлектор и конвертор). Недостатокот е тоа што објектот на снимање не се гледа и филмот е осетлив на топлина.

1.1. Увидна фотографија

Местото на криминалниот настан фотографски се регистрира што е можно побрзо. Потоа треба да се подготви фото-дневник каде што ќе се вметнат фотографиите и детално се опишува материјалниот доказ и неговата посветеност на просторот. Се утврдува динамиката на работа и се обезбедува местото

на криминалниот настан. Снимањето се врши со помош на фотоапарат со нормален објектив чија поставеност е во висина на очите (се добива реален приказ на просторот онака како што гледа окото). Предност на снимање има оној дел на просторот (на место на криминалниот настан), кој што е најподложен и најчувствителен на промени под дејство на одредени надворешни влијанија. Се снимаат истражуваните површини на местото на криминалниот настан, вклучувајќи ги и оние кои се откриваат во текот на динамичката фаза за увидот. Фотографски се регистрира состојбата на материјалната трага пред нејзиното обезбедување во динамичката фаза на увидот. Се снимаат детали од материјалната трага. Потоа се поставува мерна лента, се додава името на крим-фотограф и датумот на спроведено снимање. На крајот се издвојуваат и подредуваат сите оние фотографии кои се потребни за подоцнежни испитувања. Најнапред се обработуваат оние фотографии каде што материјалната трага е фотографски фиксирана, без мерна лента. Ако криминалниот настан е во затворен простор, тогаш со користење на нормален објектив се врши редоследно снимање на сегменти од просторот на начин кој ќе овозможи вклопување на фотографиите и добивање на целосен изглед од местото на настанот. Но поради изобличување на снимените објекти не е пожелно користење на широкоаголен објектив. Исто така се фотографираат и влезовите и излезите од внатрешната и надворешната страна. Позначајни материјални докази се снимаат два пати или на два начина: снимањето се врши на растојание за да се покаже позицијата на физичкиот доказ во однос на другите докази и вториот пат, односно начин е да се врши издвоено (единечно) фотографско регистрирање на трагата со поставена мерна лента и тоа се надополнува со нејзино заокружување. Пред да се пристапи непосредно на местото на криминалниот настан потребно е да се стекне впечаток на начинот на извршување на кривичното дело, а пред фотографирање треба да се исцрта и фотографски да се прикаже потесниот и поширокиот простор.

Слика 1. Шематски прикази на агли на фотографирање и снимање на латентни отпечатоци

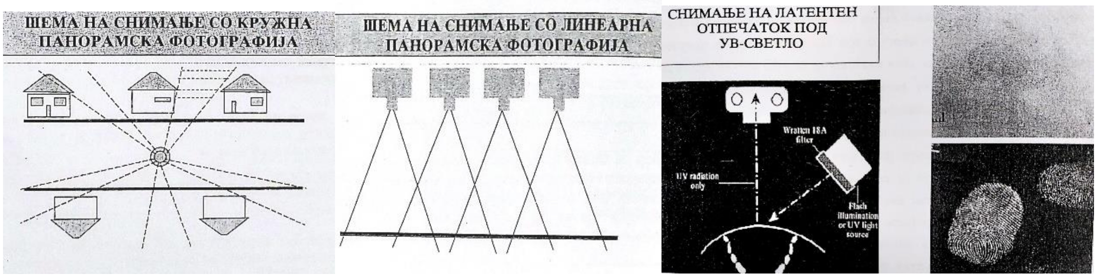

Извор: Вељанов, Слнчомил. *Криминалистичка техника*. Авторизирани предавања. (Скопје: Европски универзитет – Скопје, 2011) стр. 74-75.

1.2. Аналогна/дигитална фотографија во форензичка криминалистика

Со појавување на дигиталната фотографија, аналогната е сè повеќе истисната од масовна употреба. Таа претставува фотографија која е заснована врз хемиски процеси и користи филм како медиум за снимање на фотографиите. Денес аналогната фотографија ја користат професионални фотографи чии мислења не можат да се помират со технолошкиот напредок. Постојат многу дебати за тоа дали аналогната фотографија во криминалистиката има квалитет кој не може да ја надмине

дигиталната. Квалитетот на сликата кој аналогниот апарат ја прави е многу висок и фотографиите се многу остри. Контрааргументите се дека фотографијата може да биде со изгребани негативи и не може да се види тоа сѐ додека не се развие филмот.

2. Документирање и евалуација на местото на криминалниот настан

Откако увидната екипа го почнува процесирањето на местото на криминалниот настан во втората фаза од набљудувањето од далеку, се спроведува детално документирање на местото на настанот со негово фотографирање и скицирање, при што се скицира сѐ што може подоцна да претставува валиден материјален доказ.[3] Во одредени ситуации местото може да се документира и со видеозаписи. Во оваа фаза ништо не смее да се допира со рака.

2.1. Фотографирање на местото на настанот

За да се овозможи формирање на систем за континуирано поставување на прашања кои подоцна ќе влезат во извештајот на иследникот и во документацијата на експертите т.е. членови на увидната екипа, најпрво треба да се направи хронолошко фотобележење односно фотодокументирање. Тоа се прави исклучиво на местото на настанот. Преку фотодокументацијата иследникот има целосен и детален увид на состојбата на местото на криминалниот настан како и за соодносот на материјалните докази во заштитениот простор. Притоа се користат различни објективи, флеш светла, филтери, фотофилмови, дигитална и филм-камера.

Пред поместување и носење на трупот и на сите релевантни докази, регистрирани на телото и околу него, на местото на криминалниот настан, иследникот заедно со фототехничарот ги презема следните дејствија:

- Сите неповикани лица ги оддалечува надвор од поставената бариера;
- Преку панорамска слика се проверува и потврдува просторот каде што се случил настанот. Ако тоа било во внатрешен простор (објект, куќа, зграда, стан) тоа вклучува: прегледно снимање на сите внатрешни простории од објектот (не само собата каде што се случил настанот) со снимки направени од сите агли на гледање на просторијата, опфаќајќи го целиот, а не само подот; снимање на надворешната страна на објектот (регистрирајќи ги на објектот сите влезови и излези); снимање на објектот и негова поставеност во однос со другите објекти што го опкружуваат; снимање на местото на настанот со сите посматрачи;
- За да се добијат различни перспективи на теренот се снимаат карактеристични делови од поширокиот и потесниот простор каде што се одиграло криминалното дејствие од различни агли на гледање со цел да се обезбедат повеќе докази;
- Скалесто фотографирање е потребно за доказниот материјал како и за површината каде што биле регистрирани собраните материјали.

[3] Вељанов, Слнчомил. *Судска медицина*. Авторизирани предавања. (Скопје: Европски Универзитет – Скопје, 2011) стр. 12.

Како напомена може да се земе предвид тоа што никогаш не смее да се враќаат назад трупот и доказите на местото каде што биле пронајдени. Сите потребни фотодетали треба да ги содржи фотодокументацијата, а тоа се: бројчаната ознака на фотографијата, описот на објектот или на надворешниот простор, локацијата на објектот, времето и датумот кога е извршено снимањето како и други релевантни детали кои се опишуваат во тек на увидот. Обдукцијата може да биде следена од криминалистичкиот фотограф, но доколку не даде опис на фотографиите што се земаат во тек на обдукцијата, подоцна иследникот не ќе може да ги поврзе доказите. Како на пример, доколку жртвата има влезна и излезна рана при случај со огнено оружје, ќе има тешкотии во толкувањето на прикажаните фотографии како доказ.

Откако местото на настанот е регистрирано и документирано по фотографски пат, следен чекор е скицирањето. Со исцртување во размер панорамскиот изглед на целиот простор, каде што соодветно се внесуваат и означуваат местоположбите на сите подвижни и неподвижни објекти во него, фиксирани материјални докази и положбата на мртвото тело во однос на објектите. Потоа следува преглед и опишување на местото на криминалниот настан. За обезбедување трајна евиденција со фотодокументација за веродостојност на одредени опсервации, по фотографирањето и пред да се помести мртвото тело се пристапува кон опишување на доказите. Следен чекор е распитот на сведоци на местото на настанот и утврдување на локацијата на трупот, смртоносни повреди и други активности. Кога се означуваат и маркираат поедини предмети и траги со бројки и букви, треба да останат непроменети сѐ до завршување на увидот со фотографирање и скицирање како и до воведување во записникот. За време на увидот прво се врши маркирање и фотографирање, па дури после се пристапува кон диктирање на записникот и внесување податоци во скица. Положбата на мртвото тело се означува со креда, гипс, а доколку е на земја, се користат колчиња и канап. Понекогаш не е доволно само да се фотографира кога има траги од слевање на крв по телото и облеката. Фотографиите можат да бидат неуспешни во случај при поместување на телото крвта да се слева и се бришат првичните траги. Тогаш се прикажува во скица на размер. Со колор-фотографија се снима кога крвта е на обоена, шарена и нечиста подлога. Откако ќе се обезбеди и колекција на доказен материјал, дополнително се фотографира и пакуваниот материјал.

2.2. Фотографирање на мртво тело

Пред да се помести мртвото тело и доказите околу него по пристигање на местото на настанот се спроведува: фотографирање на телото, фотографирање на лицето на покојникот, дополнително фотографирање на предметите после нивно поместување, односно подигнување, а кои претходно фотографски се регистрирани околу мртвото тело и на него самото, како и фотографирање на површината под трупот откако ќе се помести. Без ваквото фотографирање на мртвото тело не може да се добие трајна фотоевиденција со сите детали. Форензичката фотографија обезбедува: детали за положбата на телото во однос на просторот, неговата состојба, идентификациските карактеристики и последните движења на телото. Освен тоа фотографијата дава и ориентациона проценка на времето на

случката и фазата на размена на податоци. Како забелешка се издвојува дека фотографирањето на мртво тело се спроведува при негова непроменета состојба, како на пример, не смее да се мие лицето. Во истражната постапка сознанијата добиени од надворешниот преглед на покојникот се сметаат за едни од најзначајните во истрагата. Откако ќе се заврши со надворешниот преглед на мртвото тело, ќе се обезбеди и фотографира материјален доказ, ќе се идентификува покојникот и се документираат посмртните промени, на крајот се врши негово поместување и транспорт.

Слика 2. Скицирање на местото на криминалниот настан

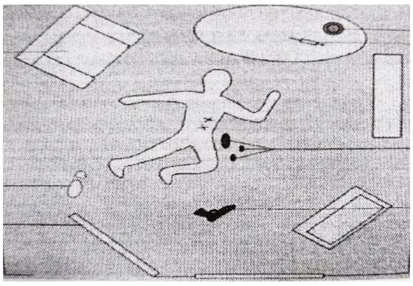

Извор: Вељанов, Слнчомил. *Судска медицина*. Авторизирани предавања. (Скопје: Европски универзитет – Скопје, 2011) стр. 14.

Заклучок

Форензичката фотографија е најверодостоен доказ за криминалот извршен на местото на злосторството каде што се извршува првичен увид и евиденција. Без форензичката фотографија ниту еден случај не би можел да се анализира и дефинира ниту да се истражува. Во форензичката психологија е докажано дека постои тесна врска помеѓу телесните и психичките појави на надворешниот изглед, надворешните манифестации и психичките процеси. Методот на опсервација (посматрање) и нормално забележување белешки (пример со фотографија) е главен метод на форензичка психологија.[4] Дури и малку видливите телесни промени се значајни за форензичката психологија која може да се толкува и анализира преку форензичка фотографија. Одговорноста на секој криминолог како истражувач е да го дефинира, објасни и да го истражи криминалот, како и да даде препораки за подобрување на системот на политика и пракса. Денешните криминолози остануваат фокусирани на причините, природата на однесување како криминален феномен.[5] Криминолозите се трудат да се вклучат во научното проучување на криминалот, криминалците и криминалното однесување, што е и надвор од сферата на истражување на местото на злосторството. За да се реализира целта на научното проучување и истражување мора да го проучуваме криминалот не само во нашата нација туку и глобално за да изведеме универзални генерализации.[6]

[4] Тодороска-Ѓурчевска, Слободанка. *Криминалистичка психологија со психопатологија*. Авторизирани предавања. Скопје: Европски Универзитет – Скопје, 2010. стр. 12.
[5] Glick, Leonard. Miller, J. Mitchell. *Criminology*. 2nd Ed. USA, 2008. стр. 05.
[6] W. Winslow, Robert. X. Zhang, Sheldon. *Criminology a global perspective*. USA, 2008. стр. 29.

Conclusion

Forensic photography is the most reliable evidence of the crime committed at the crime scene where initial inspection and records are carried out. Without forensic photography, no case could be analysed and defined or investigated. In forensic psychology, it has been proven that there is a close relationship between physical and psychological phenomena of external appearance, external manifestations and psychological processes. The method of observation and note-taking (photographing) is the main method of forensic psychology. Even slightly visible body changes are significant to forensic psychology that can be interpreted and analysed through forensic photography. The responsibility of every criminologist as a researcher is to define, explain and investigate crime, as well as to make recommendations for improving the system of policy and practice. Today's criminologists remain focused on the causes, nature of behaviour as a criminal phenomenon. Criminologists strive to engage in the scientific study of crime, criminals, and criminal behaviour, which is beyond the field of crime scene investigation. To realize the purpose of scientific study and research we must study crime not only in our nation but also globally to derive universal generalizations.

Користена литература

1. Вељанов, Слнчомил. *Криминалистичка техника*. Авторизирани предавања. Скопје: Европски универзитет – Скопје, 2011.
2. Вељанов, Слнчомил. *Судска медицина*. Авторизирани предавања. Скопје: Европски Универзитет – Скопје, 2011.
3. Glick, Leonard. Miller, J. Mitchell. *Criminology*. 2nd Ed. USA, 2008.
4. Максимовиќ Р., Тодориќ У. *Криминалистика техника*. Београд: Полициска академија, 1995.
5. Тодороска-Ѓурчевска, Слободанка. *Криминологија*. Скопје: Европски Универзитет, 2011.
6. Тодороска-Ѓурчевска, Слободанка. *Криминалистичка психологија со психопатологија*. Авторизирани предавања. Скопје: Европски Универзитет – Скопје, 2010.
7. W. Winslow, Robert. X. Zhang, Sheldon. *Criminology a global perspective*. USA, 2008.

НАСИЛСТВО ВРЗ ДЕЦАТА ВО КОРИСТЕЊЕТО НА СОЦИЈАЛНИТЕ МРЕЖИ

UDC: 364.632:373..3.064.3]:004.738.5 *Прегледен труд*

Проф. д-р Александар Даштевски[1], проф. д-р Ристо Христов[2], м-р Борко Христов[3]

[1]Универзитет за туризам и менаџмент – Скопје

[2]Европски универзитет – Скопје

[3]Агенција за храна и ветерина

Република Северна Македонија

Апстракт

Зголемениот развој на технологијата доведува до промени во начинот на живот на денешните деца, а слободното време тие се почесто го поминуваат на интернет и разни веб-страници. Интернетот со помош на социјалните мрежи им нуди на децата многу можности за комуникација и интеракции со другите, но сето тоа со мала можност за контрола. Така, заедно со многуте предности што ги нуди Интернетот, има и некои недостатоци. Со развојот на технологијата, се појавува нова форма на насилство од врсници таканаречено сајбер малтретирање или врсничко електронско насилство, кое станува се почест проблем со кој се соочуваат децата, родителите и наставниците.

Трудот го анализира концептот на врсничко насилство, неговите форми и улогите што ги играат учесниците во кругот на врсничко насилство. Понатаму, се анализираат опасностите од Интернетот и опасните места на Интернет кои им се закануваат на децата, а се нудат и совети за заштита на децата на Интернет. Го анализира концептот на врсничко електронско насилство како негови форми, последици и улоги кои децата ги играат во кругот на врсничко електронско насилство.

Клучни зборови: *онлајн средина, насилство, сајбер-малтретирање, заштита на деца, основно училиште*.

VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN THE USE OF SOCIAL NETWORKS

Abstract

The increasing development of technology leads to changes in the way of life of today's children, and they spend their free time more often on the Internet and various websites. The Internet with the help of social networks offers children many opportunities for communication and interactions with others, but all with little possibility of control. So, along with the many advantages that the Internet offers, there are also some disadvantages. With the development of technology, a new form of peer violence is emerging, so-called cyberbullying or peer electronic violence, which is becoming an increasingly common problem faced by children, parents and teachers. The paper analyses the concept of peer violence, its forms and the roles played

by the participants in the circle of peer violence. Furthermore, the dangers of the Internet and dangerous places on the Internet that threaten children are analysed, and advice is offered to protect children on the Internet. It analyses the concept of peer electronic violence as its forms, consequences and roles that children play in the circle of peer electronic violence.

Keywords: *online environment, violence, cyberbullying, child protection, elementary school.*

Вовед

Интернетот воопшто, а особено социјалните мрежи во почетокот претставуваа огромна придобивка за општеството во секоја смисла. За жал, како многу други работи тие бргу почнаа да се злоупотребуваат. Најчуствителните злоупотреби се токму кај насилството кај децата. Тие како најголеми консуматори на социјалните мрежи, а сè уште во чувствителни години и неискусни често влегуваат во замка на нивните напаѓачи и несвесно стануваат жртви. Манипулаторите најчесто ги уредуваат нивните профили примамливи за децата, или прават лажни профили, прво испраќаат прифатливи пораки кои би им се допаднале на децата, а потоа пораките се претвораат во заканувачки со цел да се злоупотребат децата во недозволени цели или дејствија.

На тој начин се случуваат многу насилства врз децата, кои е тешко да се спречат, односно да се детектираат. Најистакнати начини на насилство кон децата се педофилијата, детската порнографија и трговија со деца, кога преку социјалните мрежи по пат на манипулација ќе дојде до физички контакт помеѓу извршителот и детето.

Доколку извршителот на ова насилство не може да стапи во контакт со детето честопати сериозно предизвикува вознемиреност кај децата.

Затоа, потребно е прво да се обезбеди заштита на податоците кај децата, за да не може лесно да се пристапи кон нив. Тоа би значело побезбедна лозинка на нивните мејлови, повремено проверување од страна на возрасните, а профилите на социјалните мрежи да бидат затворени за целокупната јавност, на што ретко се внимава. Понатаму, дознавање за обидот на насилството и негово брзо пријавување, за да се преземат законски мерки.

Ова е важно затоа што доколку насилството не биде навремено откриено може да дојде до трајни последици во развојот на детето, кои можат да го следат во текот на целиот живот. Со тоа се нанесува и сериозна штета на целото општество, во кое треба да се создаваат здрави личности за подобар и поефикасен развој на децата.

1. Децата и користењето на социјалните мрежи

1.1 Правата на децата во виртуелниот свет

Конвенцијата за правата на детето е најважен меѓународен документ кој ги штити правата на децата, но креирана, усвоена и ратификувана во време кога интернетот беше во рана фаза на развој, односно 1989 година. Од тие причини Конвенцијата не ги препознава термините од дигиталното опкружување кое денес е „природно опкружување“ на децата и е многу важно да се обезбеди нивна

заштита, приватност, заштита на лични податоци и од други ризици на комерцијална експлоатација и злоупотреба, педофилија, трговија со луѓе. Како резултат на таа потреба Конвенцијата се дополнува со други документи со иста важност, како Конвенцијата на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба, усвоена од Комитетот на министри на Советот на Европа на 12 јули 2007 година, која се ратификуваше во Република Македонија 2010 година. Советот на Европа во 2018 година усвои нови препораки на државите членки за правата на детето во дигитално опкружување со цел подобро да се заштитат и охрабрат децата како носители на права и во дигиталниот свет. Затоа сите земји треба да го ускладат своето законодавство и политиката за да се осигури соодветно остварување на детските права и нивна заштита во контекст на дигиталното насилство.

1.2 Придобивки и ризици за децата од користење на интернет

Интернетот од една страна донесе позитивни можности во сферата на комуникација, информирање и едукација, но од друга страна отвори огромно поле за манипулација, злоупотреба и терен за вршење на кривични дела.

Табела 1. Интернет придобивки и ризици

Интернет можности/придобивки	**Интернет ризици**
• Учење, бесплатен пристап до образовни ресурси,програми; • Виртуелни посети на библиотеки, музеи, спортски настани, градови, природни убавини; • Пронаоѓање на корисни информации; вклученост во дигитално насилство; • Работа на себе, развивање на таленти, учење на јазици, свирење на инструменти, компјутерски вештини; • Користење на видео игри; • Истражување во различни области; • Олеснува учење кај деца со попреченост, злоупотреба и кражба на лични податоци и друго; забава и рекреација (филм, музика, игри...); • Развивање на различни вештини;	• Зависност од прекумерно користење на интернет и социјална изолација; • Изложеност на штетни содржини, сексуални и порнографски содржини, говор на омраза и врбување од предатори; • Вклученост во дигитално насилство; • Изложеност на лажни информации кои може да нанесат штета; • Достапност на платформи под пропишаната возраст; • Контакт со личности кои може сексуално да го злоупотребат детето; • Споделување на лични податоци и на членови од семејство со други; • Злоупотреба и кражба на лични податоци и друго; • Комерцијална експлоатација, огласи, реклами, on line купување/продажба; • Педофилија и трговија со луѓе.

педофилија и трговија со луѓе, споделување на знаења и информации и друго.	• Контакт со оружје и содржини за радикализација на млади и вклучување во терористички активности и друго.

1.3 Насилство врз децата во дигиталното опкружување

Најчестите нус ефекти од новите форми на комуникација на децата и со децата во дигиталното опкружување се препознаваат во различните форми на насилство. Имено, како во реалниот свет, така и во виртуелниот свет, поединецот може да стане и жртва и извршител на одредено општествен неприфатливо однесување. Развојот на технологијата овозможи појава на нови кривични дела на штета на децата, но и старите облици на криминал почнаа да се извршуваат на современ начин. Така искористувањето и насилството врз децата поприми многу различни облици. Насилство преку интернет е ситуација кога детето е изложено на напад од друго лице односно друго дете, група на деца или возрасен/и преку интернет или мобилен телефон. Целта на овој вид насилство е вознемирување, повреда, влевање на страв или било каква друга штета кај децата кои не може да се заштитат од ваквите пораки. Може да се појават во форма на текстуална или видео порака, фотографија или повик. Покрај педофилија, злоупотребата на интернетот се манифестира и преку врсничко насилство, детска порнографија, проституција и трговија со луѓе, како и преку страници кои имаат штетна тематика како самоубиства, анорексија, киднапирање, дрога, тероризам кои може да доведат до повреда на децата, болест дури и смрт.

На интернет, не секогаш личностите што се претставуваат преку своите профили се тие и во вистинскиот живот. Интернетот, преку разни социјални мрежи, овозможува креирање на виртуелни и лажни профили кои што се користат за разни цели. Сите деца потенцијално може да бидат допрени и повредени од овие теми и да станат жртви. Како случајни, ненамерни посматрачи пребарувајќи по интернет страниците да влезат во некој текст, слика, видео клип или да станат субјекти, жртви на педофили забележани преку некоја објавена фотографија.

Директен напад е кога на детето му се:

- Испраќаат вознемирувачки пораки на мобилен телефон, e-mail или на чет;
- Украде или промени лозинката за e-mail или името/прекарот на чет;
- Објавуваат невистини, приватни податоци, компромитирачки фотографии на блог, чет или интернет;
- Испраќаат вируси, вознемирувачки фотографии, порнографија или друга несакана пошта на e-mail и СМС-пораки на мобилен телефон;
- Лажно се претставува како друго дете или возрасно лице.

Индиректен напад е кога напаѓачот го атакува детето преку трето лице (кое може да не биде свесно дека е искористено) и тоа:

- Посредникот ја дознава лозинката на e-mail адресата на детето или име/прекар на чет, ја користи за испраќање на вознемирувачки пораки кон неговите пријатели и остава впечаток дека детето

жртва всушност е тоа кое злоупотребува. Пријателите ќе го отфрлат, родителите ќе преземат мерки, ќе му го исклучат интернетот...а не се свесни дека се посредници во злоупотребата на нивното дете. Нападот преку посредник е најсериозен и најопасен вид на насилство преку интернет, бидејќи често вклучува возрасни лица со лоши намери и најчесто со порнографски содржини.

1.4 Препознавање на дигиталното насилство врз децата

Сознанието за постоење на дигитално насилство врз децата односно препознавање на истото е прв чекор во нивна заштита. Помалите деца немаат доволно развиени когнитивни и емоционални капацитети за да ги разберат тие содржини, но ќе ги перципираат како насилни, ќе бидат вознемирени и збунети и може да останат последици врз нивниот психички развој. Адолесцентите понекогаш се мотивирани да гледаат поексплицитни содржини од љубопитство, бидејќи се во период на созревање и се буди нивната сексуалност. Но навлегувајќи се подлабоко во овие содржини може да станат таргет на насилникот и да се јави чувство на осаменост во проблемот, вознемиреност, страв од негативни последици, како ќе објаснат на возрасните особено ако им било забрането користење на интернет и сл. Иако има индивидуални разлики во начинот на реагирање, постојат одредени знаци кои отстапуваат од вообичаеното однесување на децата врз основа на кои може да се заклучи дека децата трпат дигитално насилство. Тие се:

- Покажуваат вознемиреност при или по користење на интернет;
- Неочекувано ги менуваат своите навики при користење на дигиталните уреди, стануваат попретпазливи, преземаат мерки на заштита и сл.;
- Се криjат, брзо менуваат страна која ја прегледуваат кога ќе им се доближи возрасен, го криjат мониторот, ја бришат историјата на пребарување;
- Делуваат отсутно, нерасположено, несигурно, избегнуваат другарување со врсници;
- Немаат мотивација за учење, имаат проблеми со концентрација и го намалуваат училишниот успех;
- Ако училиштето го чувствуваат како небезбедно место, ја напуштаат наставата;
- Може да користат алкохол или дрога;
- Да пројават психосоматски симптоми (главоболки, мачнина во стомак, кошмари, суицидни мисли и сл.).

1.5 Спречување на дигиталното насилство врз децата и негово пријавување

Во ситуација на препознаено насилство од страна на возрасен или кога децата сами ќе препознаат и ќе кажат некому, неопходна е брза реакција на прекинување на насилството и барање на помош. Првиот чекор е да се обезбеди сигурна средина на атакуваното дете, да се почувствува безбедно и да се воспостави атмосфера на доверба и поддршка. Ако родителот или друго возрасно лице кое се грижи за детето препознае знаци на дигитално насилство треба да ги преземе следните чекори:

- Не одговарајте со насилни, заканувачки или друг вид сомнителни пораки, мејлови или телефонски повици кон сомнителниот профил;
- Не ги бришете пораките или сликите кои може да послужат како доказ;
- Контактирајте полиција и пријавете дигитално насилство особено ако пораките содржат детска порнографија, запретување, уцена, заплашување;
- Може да се контактира и интернет операторот и да се извести, иако тоа задолжително ќе го направи полицијата.

Информациите кои детето му ги дало на возрасното лице (родител, старател, наставник, воспитувач) на кое му го открило насилството, треба да бидат основа за да се пријави насилството во полиција или центар за социјална работа. При реакција на претставниците на институциите потребно е да се постапува согласно Законот за правда на децата и Заедничкиот протокол за постапување во случаи на занемарување и злоупотреба на деца. Во центрите за социјална работа да се постапува во согласност со „Прирачникот за интегрирано водење на случаи“, а во насока на заштита на правата и интересите на детето.

Кога е во прашање овој вид на насилство може да внесе одредени дилеми, несигурност и непознаници кај стручните лица при постапување, бидејќи се уште немаат големо искуство на ова поле. Но дигиталното насилство не е многу поразлично од традиционалните форми на насилства врз децата, а често дигиталното насилство може да доведе до физички контакт со насилникот и повреда на детето. Затоа постапувањето е идентично и во насока на брза интервенција, заштита на детето, добра проценка на потребите, ризиците и потенцијалите на детето и давање на планирана психо-социјална поддршка, а по потреба здравствена заштита. При тоа треба да се почитуваат начелата за заштита на дете жртва на кривично дело, односно итност во постапувањето, едно интервју со видео-аудитивен запис и избегнување на повеќекратни разговори со детето заради заштита од секундарна виктимизација, учество на детето и негово информирање во сите постапки и меѓусебна соработка и известување на вклучените институции. Сите докази до кои може случајно да дојдат стручните лица од центрите за социјална работа како информации или материјали, важно е да бидат предадени на полицијата или јавниот обвинител во чии рамки има оддели кои се занимаваат со дигитално насилство врз деца.

2. Превенција на врсничкото електронско насилство

Превенцијата на насилството најчесто се дефинира како „комплексен збир на теоретски размислувања, експертски размислувања засновани на искуства, практични активности, следење и одговарање на законските прописи“ (Ајдуковиќ и др., 2014:68). Целта на секоја таква активност е да се најдат соодветни одговори на обрасците на насилство и да се спречи нивното повторување. Превентивните програми се однесуваат на процедури кои се обидуваат да го спречат или намалат насилството. Целта на ваквите програми е главно да се зголеми свеста за прашањето на насилството, да се информираат наставниците, родителите и децата за формите и зачестеноста на насилството (Виденс

и Штелцер, 2009). Овие цели може да се постигнат со користење на различни прирачници, брошури и видеа, но и преку предавања со деца, родители и експерти.

Клучните елементи што ги карактеризираат ефективни програми за превенција од малтретирање: „холистички пристап (училиштето мора да има сеопфатна политика против малтретирањето), едукативна содржина која го поддржува развојот на социјалните и емоционалните вештини кај учениците и учењето соодветни начини за одговор на насилничко однесување, обезбедување поддршка и поттикнување на професионалниот развој на наставниците и другиот училиштен персонал во областа на одржување на позитивна училишна клима (раководството на училиштето мора успешно да комуницира и активно да го поттикнува очекуваното однесување кај учениците) и систематски спроведување и евалуација на програмата (секоја превентивна програма мора верно и доследно да се спроведува за да се зачува ефектот на програмата)“.

Според Олвеус (1998), главните цели на превентивните програми се да се намали постојното насилство во училишната средина и надвор од неа и да се спречи појавата на нови проблеми. Авторот наведува и два услова кои се многу важни за секоја програма за превенција, а тоа се: подигање на свеста за прашањето за насилството кај возрасните и нивно вклучување во програмите.

Буљан Фландер и сор. (2006) врз основа на спроведено истражување за превенција од врсничко насилство, наведуваат четири области кои се успешни во намалувањето на насилството во училиштата: подигање на свеста за постоењето на проблемот, воведување училишни правила кои не толерираат насилство и дефинирање на последиците доколку се јавува, присуство на возрасни кои ја следат ситуацијата, со што се намалува бројот на конфликти, и соодветни програми кои можат да го спречат или намалат насилството.

Цибочи (2014) нагласува дека родителите, воспитувачите и наставниците и самите деца играат важна улога во спречувањето на врсничкото електронско насилство. Авторот наведува дека државата има важна улога во спречувањето на електронското врсничко насилство, бидејќи со донесување закон со кој би се пропишувале строги казни за сторителите на електронско насилство, би се испратила јасна порака за нетрпеливост кон овој облик на насилство. Тој смета дека е неопходно да се воведе медиумското образование како посебен предмет во основни и средни училишта. Како дел од овој курс, децата треба да научат за сензационализмот во медиумите, медиумското прикажување на убавината, влијанието на насилните и сексуалните содржини и електронското насилство. Тоа се теми за кои авторот верува дека добиваат премалку внимание, иако се многу важни. Како еден од важните елементи го споменува и образованието на родителите, бидејќи смета дека многу родители тешко го следат развојот на технологијата и честопати се целосно несвесни за потенцијалната опасност што им се заканува на нивните деца. Исто така, важно е да се едуцираат воспитувачите, наставниците и училишниот персонал, како и да се подигне свеста кај јавноста, која обично не е свесна за електронското насилство.

Како пример за помош, го наведува создавањето на врснички групи каде младите би можеле да разменуваат искуства и да си помагаат. Покрај наведеното, тој смета дека е важна и одговорноста на

телекомуникациските компании (кои треба да се вклучат во борбата против електронското насилство) и употребата на заштитни програми кои можат да ги заштитат децата од несоодветна содржина. Слично на Буљан Фландер и сор. (2006) ја наведува важноста од надзор на децата при користење на нови медиуми и поставување јасни правила на однесување, но и можноста за брза интервенција во случај на електронско насилство, односно можноста за отстранување на несакана содржина.

2.1. Улогата на наставникот

Децата кои се нетрпеливи, лути и склони кон изливи на гнев, нетолерантни склони кон грубост (Билиќ и Злоковиќ, 2004) се сè почести теми на состаноците на класниот совет, во собирните сали, но и на улиците.

Во секое училиште треба да се организира едукација за безбедно и одговорно користење на интернет, како за децата така и за родителите. Буљан Фландер и сор. (2006) веруваат дека покрај часовите по ИТ на училиштe, децата треба да бидат способни да учествуваат во програми и едукации обезбедени од ИТ колеџите. Како пример ја наведуваат програмата за работилници развиена од интернет центарот „Ергонет“, која ја спроведуваат лидери кои имаат долгогодишно искуство и се блиски до деца, со посебен акцент на безбедноста и заштитата на интернет.

Наставниците можат да бидат тие кои со помош на разни работилници и едукации ќе развијат одговорност за доброто и лошото кај децата, ќе ги едуцираат за методите на пребарување и ќе ги научат да избегнуваат несоодветни страници. Заедно со развивањето одговорност, исто така е важно да се предупреди дека анонимноста на виртуелната средина не значи дека местото е безбедно, односно дека не подразбира отсуство на жртви. Важно е децата да се свесни за последиците што може да ги има нивното однесување на Интернет, но и да ги поттикнеме секогаш да зборуваат за своите и искуствата на своите пријатели.

Буљан Фландер и сор. (2006) наведуваат дека е многу важно да се подигне свеста на училишниот персонал за зголемената инциденца на електронско насилство од врсници. Авторите сметаат дека без добра доза на свесност, нема потреба од континуирана обука која би овозможила детален увид во електронското насилство од врсниците, односно во неговите форми, последици и слично. Буљан Фландер и Ковачевиќ (2010) нагласуваат дека наставниците треба да бидат први што реагираат. Односно, нивна задача е да ги вклучат и едуцираат родителите и учениците, да им пружат помош на жртвите и да се обидат да спречат појава на натамошно насилство. Наставниците треба да креираат наставни програми „кои се состојат од директно предавање на вредности, вежбање на емпатија и употреба на приказни и драми и директно учење за несоодветно однесување“ (Buljan Flander et al. 2006:31), таквите програми би можеле да придонесат за намалување на инциденца на врснички малтретирање електронско насилство.

Во својата работа за електронското насилство, авторите Страбиќ и Токиќ, Милаковиќ (2016) допираат до одредени ризични и заштитни фактори за вклучување на децата во електронското

насилство, а во рамките на овие фактори ги споменуваат и заштитните фактори во училишниот контекст.

Заклучок

Може да се заклучи дека најважниот момент за спречување на насилството кај децата е препознавањето на сите случаи на насилството кој децата преку социјалните мрежи, пред се преку превенцијата. Превентивните програми треба да го спречат или намалат насилството. Целта на ваквите програми е главно да се зголеми свеста за прашањето на насилството. За да се постигне успех во превенциите, програмите треба да се почитуваат и постојано да се авалуират.

Следниот чекор е пријавувањето на сите информации што се добиени од децата веднаш да се пријават во надлежните институции. Доколку превенцијата не помогнала, пријавувањето може да има позначајна улога во спречување на насилството кон децата на социјалните мрежи.

Секако не треба да се заборави дека за да реагираат институциите правовремено и ефикасно потребно е да се врши перманентна измена на прописите на она што го бара моменталната состојба. Па така Конвенцијата за заштита на децата и Конвенцијата на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба, кои треба да се имплементираат и во домашното право со посебни закони, но и во Кривичниот законик.

Conclusion

It can be concluded that the most important moment for the prevention of violence among children is the recognition of all cases of violence against children through social networks, primarily through prevention. Preventive programs should prevent or reduce violence. The aim of such programs is mainly to increase awareness of the issue of violence. In order to achieve success in prevention, the programs should be respected and constantly evaluated. The next step is to report all the information obtained from the children immediately to the competent institutions. If the prevention did not help, reporting can have a more significant role in preventing violence against children on social networks. Of course, we should not forget that in order for the institutions to react promptly and efficiently, it is necessary to make permanent changes to the regulations to what the current situation requires. So, the Convention for the protection of children and the Convention of the Council of Europe for the protection of children from sexual exploitation and sexual abuse, should be implemented in domestic law with special laws, as well as in the Criminal Code.

Литература

[1] Aftab, P. (2003). Kako prepoznati opasnosti interneta: vodič za škole i roditelje. Zagreb: Neretva

[2] Ajduković, D., Cesar, S., Gereš, N., Hitrec, G., Low Stanić, Penezić, L., A., Pijaca Plavišić, E., Pregrad, J. Uzelac, M., Zadravec, A. (2014). Nasilje ostavlja tragove – zvoni za nenasilje! Zagreb: Naklada 200.

[3]. Babić Čikeš, A., Šincek, D., Tomašić Humer, J., Milić, M. (2016.) Priručnik za voditelje programa prevencije nasilja putem interneta.

[4] Bilić, V. (2014). Correlates and outcomes of cyberbullying and cybervictimization. The new vision of future technologies.

[5] Bilić, V., Buljan Flander, G., Hrpka, H. (2012). Nasilje nad i među djecom. Zagreb: Naklada Slap.

[6] Bilić, V., Zloković, J. (2004). Fenomen maltretiranja djece: prepoznavanje i oblici pomoći obitelji i školi. Zagreb: Naklada Ljevak

[7] Bowler, L., Knobel, C., & Mattern, E. (2015). From cyberbullying to well- being: A narrative-based participatory approach to values-oriented design for social media. Journal of the Association for Information Science and Technology, 66(6), 1274-1293.

[8] Buljan Flander, G. (2006). Nasilje među djecom. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Grad Zagreb.

[9] Buljan Flander, G. Krmek, M., Borovec, K., Muhek, R. (2006). Nasilje preko interneta (cyberbullying). Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba

[10] Buljan Flander, G., Dugić, S., & Handabaka, I. (2015). Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata. Klinička psihologija, 8(2), 167-180.

[11] Buljan Flander, G., Kocijan – Hercigonja, D. (2003). Zlostavljanje i zanemarivanje djece. Zagreb: Marko M. usluge d.o.o.

[12] Buljan Flander, G., Kovačević, H. (2010). Zašto baš ja: knjiga o nasilju među djecom. Zagreb: Znanje

[13] Buljan Flander, G., Krmek, M., Borovec, K., Muhek, R. (2010.) Nasilje preko interneta (cyberbullying). Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Policijska uprava zagrebačka

[14] Buljan-Flander, G., Karlović, A., & Ćosić, I. (2004). Izloženost djece zlostavljanju putem interneta. Medix: specijalizirani medicinski dvomjesečnik, 10(54/55), 159-161. 15. Ciboci, L. (2014). Grupe mržnje na društvenim mrežama–novi oblici nasilja među djecom i mladima. Nemoj napraviti ništa u virtualnom svijetu, što ne činiš u stvarnom, 13-25.

[16] Ciboci, L., Pregrad, I. Ć., Kanižaj, I., Potočnik, D., & Vinković, D. (2020). Nacionalno istraživanje o sigurnosti djece na internetu.

[17] Coloroso, B. (2004). Nasilnik, žrtva i promatrač: od vrtića do srednje škole – Kako roditelji i učitelji mogu pomoći u prekidanju kruga nasilja. Zagreb: Tiskara Millennium.

[18] Dooley, J. J., Pyżalski, J., & Cross, D. (2009). Cyberbullying versus face-toface bullying: A theoretical and conceptual review. Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology, 217(4), 182-188.

[19] Field, E. M. (2004.) Živjeti bez nasilja: kako pomoći djeci da izađu na kraj sa zadirkivanjem i nasiljem. Zagreb: Naklada Kosinj.

[20] Gračanin, M. (2019). Sigurnost djece na internetu – vodič za snalaženje i djece i roditelja.

[21] Hinduja, S., Patchin, J. (2019). Cyberbullying: Identification, prevention and response. National Professional Resources Inc./Dude Publishing.

[22] Hodak Kodžoman, I., Velki, T., & Cakić, L. (2013). Izloženost djece starije školske dobi elektroničkom nasilju. Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, 59(30), 110-127. Pribavljeno 05.05.2021. sa https://hrcak.srce.hr/131971.

[23] Jeleč, V., Buljan Flander, G., Raguž, A., Prijatelj, K., & Vranjican, D. (2020). Elektroničko nasilje među djecom i mladima: Pregled preventivnih programa. Psihologijske teme, 29(2), 459-481.

[24] Kosanović, M., & Kosanović, M. (2017). INTERNET RIZICI. Pribavljeno 19.04.2021. sa http://www.vpts.edu.rs/sed17/CD%20Proceedings%202017/proceedings/2- 12.pdf.

[25] Kosić, S. (2010). Online društvene mreže i društveno umrežavanje kod učenika osnovne škole: navike Facebook generacije. Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, 56(24), 103-125.

[26] Kunić, I., Vučković Matić, M., & Sindik, J. (2017). Korištenje društvenih mreža kod učenika osnovne škole. The use of social networks among elementary school population. Sestrinski glasnik, 22(2), 152-158.

[27] MacEachern, R. (2012). Cyberbullying: učini nešto – prekini lanac elektroničkog nasilja. Zagreb: Mosta Viridis

[28] Matijević, A. (2014). NASILJE NAD I MEĐU MLADIMA NA INTERNETU. Nemoj napraviti ništa u virtualnom svijetu, što ne činiš u stvarnom, 39.

[29] Mihaljević. K., Tukara Komljenović, J. (2017.) Brošura Elektroničko seksualno nasilje nad i među djecom i mladima. HORVAT – TISAK d.o.o. Pribavljeno 06.05.2021. sa http://zenskasoba.hr/docs/Bro%C5%A1ura%20REAGIRAJ.pdf.

[30] Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku. Smjernice o postupanju u slučaju elektroničkog nasilja. Osijek: Centar za nestalu i zlostavljanu djecu.

[31] Olweus, D. (1998). Nasilje među djecom u školi. Zagreb: Školska knjiga.

[32] Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. Youth violence and juvenile justice, 4(2), 148-169. Pribavljeno 15.03.2021. sa https://www.researchgate.net/publication/258201014_Bullies_Move_Beyond_the_Schoolyard_A_Preliminary_Look_at_Cyberbullying.

[33] Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2009). Cyberbullying and online harassment: Reconceptualizing the victimization of adolescent girls. Female crime victims: Reality reconsidered, 153-175.

[34] Popović-Ćitić, B. (2009). Vršnjačko nasilje u sajber prostoru. Temida, 12 (3), 43-62.

[35] Pregrad, J., Tomić Latinac, M., Mikulić, M., Šeperović, N. (2010). Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku.

[36] Robotić, P. (2015). Zamke virtualnog svijeta: zaštita djece i mladih na internetu i prevencija ovisnosti. Journal of Applied Health Sciences= Časopis za primijenjene zdravstvene znanosti, 1(2), 81-96.

[37] Sesar, K. (2011). OBILJEŽJA VRŠNJAČKOG NASILJA. Ljetopis socijalnog rada, 18 (3), 497-526.

[38] Slavens, E. (2006). Nasilništvo – učini nešto prije nego zagusti. Zagreb: Mosta.

[39] Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. slavensJournal of child psychology and psychiatry, 49(4), 376-385.

[40] Strabić, N., & Tokić Milaković, A. (2016). Elektroničko nasilje među djecom i njegova usporedba s klasičnim oblicima vršnjačkog nasilja. Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju, 24(2), 166-183.

[41] Vidance, I., Štelcer L. (2019). Priručnik o prevenciji vršnjačkog i elektroničkog nasilja. Osijek: Centar za nestalu i zlostavljanu djecu.

[42] Willard, N. (2007). Educator’s guide to cyberbullying and cyberthreats. Center for safe and responsible use of the Internet, 17, 2009. Pribavljeno 15.03.2021. sa 68 https://cdn.ymaws.com/www.safestates.org/resource/resmgr/imported/educat orsguide.pdf.

[43] Zrilić, S. (2006). Sudionici u krugu školskog nasilja–nasilnik, žrtva i promatrač. Magistra Iadertina, 1(1.), 49-57.

[44] Р. Христов „Образовен Софтвер“, Скопје 2010 година.

[45] А. Даштевски, Р. Христов, Б. Христов „Правна информатика“, Скопје 2023 година.

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА И ПРАВО

UDC: 004.8:34-057.1 *Прегледен труд*

Проф. д-р Ристо Христов[1], проф. д-р Александар Даштевски[2], проф. д-р Анис Сефиданоски[3]

[1]*Европски универзитет – Скопје,*

[2]*Универзитет за туризам и менаџмент – Скопје,*

[3]*Универзитет за информатички науки и технологии „Свети Апостол Павле“ – Охрид*

Република Северна Македонија

Апстракт

Развојот на технологијата за вештачка интелигенција сè повеќе навлегува во сите пори од човековите активности. Тој продор не ги заобиколи ни правото, правните науки и правната професија, па не може да биде игнориран и од правните практичари. Моментално тоа влијание е особено силно во правното образование и ќе ја одреди иднината на обуката за таленти и на професионалниот развој.

Затоа, овој труд најпрвин ја чешла моменталната состојба на развојот и примената на вештачката интелигенција, при што се обидува да го утврди влијанието врз правната професија од макроскопски и микрокосмички аспект преку примената и развојниот тренд на технологијата за вештачка интелигенција дома и во странство.

Потоа го анализира прашања за вештачка интелигенција и законот. Поконкретно ги објаснува денешните и идните примени на вештачка интелигенција во правните практики и во правната администрација, односот на вештачката интелигенција и корисниците на законот, како и современите прашања во вештачката интелигенција и правото.

Целта на овој напис беше да обезбеди реален, демистифициран поглед на вештачката интелигенција и правото. Како што сега стои, вештачката интелигенција не е ниту магија, ниту е интелигентна во човечко-когнитивна смисла на зборот. Наместо тоа, денешната технологија за вештачка интелигенција е способна да произведе интелигентни резултати без интелигенција преку искористување на обрасци, правила и хеуристички пракси кои ѝ дозволуваат да донесува корисни одлуки во одредени, тесни контексти.

Клучни зборови: *вештачка интелигенција, правна професија, закон, правни практики, влијание на вештачката интелигенција*.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND LAW

Abstract

The development of artificial intelligence technology is increasingly penetrating every pore of human activities. This breakthrough has not left law, legal sciences, the legal profession unaffected and it cannot be

ignored by legal practitioners either. Currently, this influence is particularly strong in legal education and will determine the future of talent training and professional development. Therefore, this paper first looks at the current state of the development and application of artificial intelligence, attempting to determine the impact on the legal profession from a macroscopic and microcosmic aspect through the application and development of artificial intelligence technology both at home and abroad.

The paper also analyzes concerns related to artificial intelligence and the law. More specifically, it explains the current and future applications of artificial intelligence in legal practices and legal administration, the relationship between artificial intelligence and law users, and contemporary issues in artificial intelligence and the law.

The purpose of this article was to provide a realistic, demystified view of AI and the law. As it stands, AI is neither magic nor intelligent in the human-cognitive sense of the word. Instead, today's AI technology is capable of producing intelligent results without intelligence by exploiting patterns, rules, and heuristic practices that allow it to make useful decisions in specific, narrow contexts.

Keywords: *artificial intelligence, legal profession, law, legal practices, impact of artificial intelligence*.

Вовед

Од неодамна многу се пишуваше за вештачката интелигенција (ВИ) и законот.[1] Но, што е тоа вештачка интелигенција и каква е нејзината врска со практиката и администрација на правото? Овој текст се однесува на тие прашања во насока на обезбедување на приказ на високо ниво на вештачката интелигенција и нејзината употреба во рамките на законот. Дискусијата има за цел да биде нијансирана, но и разбирлива за тие без техничка заднина. Во таа насока, прво зборуваме за вештачката интелигенција генерално. Потоа се свртуваме кон вештачката интелигенција како таа се користи од адвокатите во пракса, приватните субјекти и компании чии активности се регулирани со закон и владини претставници кои го спроведуваат законот.

Клучна мотивација за пишување на оваа статија е да се обезбеди реален, демистифициран поглед на вештачката интелигенција кој е вкоренет во вистинските способности на технологија. Ова има за цел да се спротивстави на дискусиите за вештачката интелигенција и законот кои се дефинитивно футуристички по природа. Тоа тело на работа шпекулира за ефектите од развојот на вештачката интелигенција кои во моментов не постојат и кои може или не некогаш да се појават. Иако овие футуристички разговори имаат свое место, важно е да се признае дека тие вклучуваат значајни, понекогаш неподдржани, претпоставки за тоа каде се движи технологијата. Таа шпекулативна дискусија често го одвлекува вниманието од важниот, но можеби помалку егзотичен закон и прашањата на политиката што всушност ги покрена технологијата на вештачката интелигенција денес.

1. Што е вештачка интелигенција?

Што е вештачка интелигенција? Постојат многу начини да се одговори на ова прашање. Еден од нив со кој можеме да почнеме е дека тоа е технологија со која се разгледуваат и разрешуваат одредени

проблеми. Во тој дух би можеле да ја опишеме вештачката интелигенција како користење на технологија за автоматизирање на задачи чие решавање „нормално бара човечка интелигенција".[4]
Овој опис на вештачката интелигенција нагласува дека тоа е технологија што се фокусира на автоматизирање на специфични видови активности, активности коишто при нивната реализација користат некој вид на човечка интелигенција.

Неколку примери ќе помогнат да се илустрира овој приказ на вештачката интелигенција. Истражувачите успешно ја примениле технологијата на вештачка интелигенција за автоматизирање на некои сложени активности, вклучувајќи играње шах, преведување јазици и возење возила.

Што ги прави овие задачи со вештачка интелигенција поразлични отколку задачите за автоматизација генерално? Тоа е фактот што сите тие споделуваат заедничка карактеристика: кога луѓето ги извршуваат овие активности, тие користат разни когнитивни процеси од повисок ред поврзани со човековата интелигенција.

На пример, кога луѓето играат шах, тие користат голем број на когнитивните способности, вклучително расудување, стратегии, планирањеи одлучување. Слично на тоа, кога луѓето преведуваат од еден јазикот на друг, тие ги активираат мозочните центри од повисок ред при обработка на симболи, контекст, јазик и значење. Конечно, кога луѓето возат автомобили, тие ангажираат различни мозочни системи, вклучително и оние поврзани со видот, просторното препознавање, ситуационата свест, движењето и расудувањето.[5]

Накратко, кога инженерите автоматизираат активност која бара когнитивна активност која ја вршат луѓе, вообичаено е ова да се опише како примена на ВИ. Оваа дефиниција, иако не е целосно описна за сите активности на вештачката интелигенција, сепак е корисна како работен приказ.

1.1 Денешната вештачка интелигенција всушност не е интелигентна

Сега кога имаме широк опис за тоа што претставува вештачката интелигенција (ВИ) , тоа исто така е важно да се разбере што не е денешната технологија за вештачка интелигенција. Кога многу луѓе го слушаат терминот ВИ ги замислуваат сегашните системи со вештачка интелигенција како машини за размислување.[6] Вообичаена погрешна перцепција во оваа линија е дека постојните системи за вештачка интелигенција ги произведуваат своите резултати со ангажирање во некои вид на синтетичко компјутерско размислување кое се совпаѓа или го надминува размислувањето на човечко ниво.

Реалноста е дека денешните системи за вештачка интелигенција дефинитивно не се интелигентни машини за размислување во која било значајна смисла. Наместо тоа, денешните системите за вештачка интелигенција честопати се способни да произведат корисни, интелигентни резултати без интелигенција. Овие системи го прават тоа во голема мера преку хеуристика - со детектирање на облици во податоците и користење на знаење, правила и информации кои биле специјално кодирани од луѓе во форми кои можат да се обработат од компјутери.

Преку овие пресметковни апроксимации, системите за вештачка интелигенција често можат да произведат изненадувачки добри резултати на одредени сложени задачи. Тоа го прават со анализа на

исти или слични пресметки изведени од човекот. Забележливо е дека овие системи со вештачка интелигенција тоа го прават со користење на пресметковни механизми кои не наликуваат или не се совпаѓаат со начинот на човечкото размислување.

Спротивно на тоа, визијата за вештачката интелигенција, која вклучува машини за размислување со способности кои го исполнуваат или надминуваат познанието на човечко ниво - честопати наречена силна вештачка интелигенција или вештачка општа интелигенција (AGI) - е само аспиративна.

Тоа е измислениот приказ на вештачката интелигенција во забавна индустрија во која компјутерите можат да се вклучат во произволни разговор за апстрактни теми, како што е филозофијата и функционира како целосно независни когнитивни системи.[7]

Иако „Силната вештачка интелигенција“ одамна беше цел на истражувачките напори, дури ни најсовремената технологија на вештачката интелигенција значајно не наликува на онаа вештачка која е приближно до човековата интелигенција.

Денешните системи за вештачка интелигенција не можат, ниту се нужно дизајнирани да одговараат на човечките способности од повисок ред, како што се апстрактното расудување, разбирањето на концептот, флексибилното разбирање, општите вештини за решавање проблеми и широкиот спектар на други функции кои се поврзани со човечката интелигенција.[8]

Наместо тоа, денешните системи со вештачка интелигенција се ограничени, со ограничени поставки како шахот, кои имаат одредени карактеристики - често со јасни точни или погрешни одговори, каде што има забележливи основни обрасци и структури и каде што брзото пребарување и пресметување дава предности во однос на човековото спознавање.

Иако сигурно е можно еден ден да се појави силна вештачка интелигенција (иако многу експерти во областа се скептични), сепак има малку вистински докази кои сугерираат дека сме блиску до таков развој на краткорочна временска рамка (на пример: пет до десет години). За таа цел, дискусијата на овој напис се воздржува од шпекулации за идните случувања и наместо тоа е фокусирана на моменталната состојба на технологијата за вештачка интелигенција.

2. Вештачката интелигенција и законот

Откако генерално ја опишавме вештачката интелигенција, време е да се свртиме кон тоа како вештачката интелигенција се користи во законот. Во неговото срце, „ВИ и закон“ вклучува примена на компјутерски и математички техники за да се направи правото поразбирливо, поподатливо, корисно, пристапно или предвидливо. Со таа концепција, може да се проследи потеклото на слични идеи назад до Готфрид Лајбниц во 1600-тите. Лајбниц, математичарот кој славно го измислил пресметувањето, исто така бил обучен како правник и бил еден од најраните што истражувал како би можеле математичките формализми да се користат во подобрување на законот.

Во поново време, од средината на XX век, постои активна историја на истражувачи кои земале идеи од компјутерската наука и вештачката интелигенција и ги применувале во законот. Оваа историја

на вештачката интелигенција, во рамките на законот, приближно е паралелна со пошироката лепеза на истражувањето на вештачката интелигенција, генерално. Најголем дел од истражувањата произлегуваат од универзитетските лаборатории, а голем дел од активностите се реализирани во Европа. Од 1970-тите до 1990-тите, многу од раните проекти за вештачка интелигенција и право се фокусираа на формално моделирање правни аргументи во компјутерски обработлива форма и пресметковно моделирање на законодавството и правните правила. Најмалку од 1987 година, Меѓународната конференција за вештачка интелигенција и право (ICAIL) одржува редовни конференции на кои ги прикажува овие примени на техниките за вештачка интелигенција во законот.

Еден корисен начин на размислување за употребата на вештачката интелигенција во рамките на законот денес е концептуално да се подели на три категории корисници на вештачка интелигенција: администратори на правото (т.е. оние кои го креираат и применуваат законот, вклучувајќи владини службеници како судии, законодавци, административни службеници и полиција), практичарите на правото (т.е. оние кои користат вештачка интелигенција во правната пракса, првенствено адвокати) и оние кои се регулирани со закон (т.е. луѓето, бизнисите и организациите кои се регулирани со законот и користат законот да ги постигне своите цели). Ајде да го испитаме секој по ред.

2.1 Вештачката интелигенција во правните практики

Адвокатите - практичари на правото извршуваат повеќе правни задачи, вклучувајќи советување на клиенти, мерење на силата на правните позиции, избегнување ризик, изготвување договори и други документи, водење судски спорови и многу други активности. Која од овие задачи традиционално ги извршуваат адвокатите е предмет на делумна или целосна автоматизација преку употреба на вештачка интелигенција?

Некои лекции за тоа каде може да се насочи употребата на вештачка интелигенција во практикувањето на правото и каде може да биде поограничена, може да се соберат од примерот на откривање судски спор и преглед со помош на технологија. Откривањето на парничната постапка е процес на прибавување докази за тужба. Во современите деловни судски спорови, честопати ова се сведува на добивање и прегледување на големи томови документи предадени од спротивниот бранител. Прегледот на документи традиционално беше задача што ја извршуваа адвокати кои брзо го читаа секој документ и означуваа, честопати рачно, дали документот е веројатно релевантен или не за правните прашања што се во прашање или можеби е заштитен со привилегија. Во средината на 2000-тите, со доаѓањето на електронските откритија, стана возможно таканареченото предвидливо кодирање и преглед со помош на технологија. Предвидливото кодирање е општото име за класа на техники за прегледување документи базирани на компјутер, кои имаат за цел автоматско да направат разлика помеѓу документите за откривање на судски спор што веројатно се релевантни или ирелевантни. Во поново време, овие технологии за предвидливо кодирање користат техники за вештачка интелигенција, како што се машинско учење и презентација на знаење, за да помогнат во автоматизирањето на оваа активност. Така на пример, одредени софтвери за машинско учење преку е-откривање можат да се

„обучат“ за следните документи: да го научи корисничкиот софтвер да открива шаблони за е-пошта и други документи кои веројатно се релевантни за опсегот на парницата. Овој софтвер за автоматско прегледување стана неопходен со подемот на е-откривањето, бидејќи документите поврзани со одредени тужби почнаа да се зголемуваат во стотици илјади, а понекогаш и милиони документи - далеку од човечките, рачни способности.

Меѓутоа, важно е да се разберат границите на автоматското предвидливо кодирање. Компјутерот обично го нема последниот збор за релевантноста на документите. Адвокати, на крајот на денот, донесуваат одлука дали поединечните документи се или не се релевантни за предметот што се води и за законот. Причината е што компјутерскиот софтвер едноставно не е способен да ги носи тие одлуки, кои вклучуваат разбирање на законот и фактите и справување со стратегија, политика и други апстракции со кои технологијата на вештачката интелигенција денес не е добра во справувањето. Наместо тоа, можеме да замислиме дека автоматизираните системи за предвидливо кодирање користат обрасци и хеуристики за филтрирање на документи кои се многу веројатно ирелевантни за случајот. Така, наместо адвокатите да размислуваат за едно огромно море од веројатно ирелевантни документи, софтверот се користи за филтрирање на најневажните документи, за да се резервира ограниченото време за судење на адвокатот за таа подгрупа документи кои се многу поверојатно да бидат релевантни. На крајот на денот, човекот е тој , а не компјутерот, кој ја носи одлуката дали некој документ е корисен и релевантен за законот и случајот што се работи. Ова е одлична илустрација за начинот на кој многу софистицирани системи за вештачка интелигенција сè уште бараат луѓе во јамката, како што беше дискутирано погоре, и даваат лекции за поширока употреба на ВИ во правото. Во областите на правото или правната практика кои вклучуваат расудување, човечкото познание најверојатно ќе биде тешко да се замени со оглед на моменталната состојба на технологијата за вештачка интелигенција.

Дали една парница ќе биде повеќе или помалку автоматизирана со користење на вештачка интелигенција, зависи и од типот на парницата, односно од нејзините карактеристики. Ако во парницата се користат документи кои имаат јасни, основни хеуристики кои можат да се препознаат со алгоритми, тогаш не се користи вештачка интелигенција.[18]

На пример, ако некој има судски случај кој вклучува сексуално вознемирување, може да го обучи софтверот да бара клучни зборови што веројатно ќе се појават во вознемирувачките е-пошти или системот може да користи информации што ги открил во претходни случаи на вознемирување за зборови што веројатно ќе се појават во истражуваните е-пошти. Многу актуелни пристапи за вештачка интелигенција бараат проблематични области кои имаат основни обрасци или структури. Иако тоа може да се однесува на одредени подгрупи на адвокатски активности, како што е преглед на документи, има многу адвокатски задачи кои вклучуваат апстракција, концептуализација и други когнитивни задачи во кои сегашната технологија за вештачка интелигенција не е добра.

Постојат и други примери на машинско учење што се користат во поставките и задачите кои традиционално ги извршуваат адвокатите. Овие примери вклучуваат масовно прегледување на договорите (на пример, во поставување на нивна длабинска анализа во насока на нивно поврзување),

помагање за автоматско спојување на договори и други правни документи со користење на вештачка интелигенција (склопување документи) и правно истражување со помош на вештачката интелигенција. Важна точка што треба да се нагласи е дека овие системи со вештачка интелигенција можат брзо да ги достигнат своите граници. Овие технологии честопати само даваат прва груба потпора за многу адвокатски задачи, обезбедувајќи, на пример, образец документ за адвокат. Во други случаи, софтверот може само да ги потенцира правните прашања за кои адвокатот треба да биде свесен. Спротивно на тоа, во посложени ситуации, на крајот софтверот за вештачка интелигенција обично не го создава финалниот работен производ - како што е целосен, писмен договор за спојување. Луѓето сè уште се целосно ангажирани во јамката за сложени, софистицирани правни задачи. Тоа е делот од адвокатурата што е механички и повторувачки, но во голема мера се автоматизира.

Друга интересна употреба на машинското учење во практиката на правото е предвидувањето на правните резултати. Една функција која адвокатите традиционално ја вршат за клиентите е да ја одмерат силата на аргументите на клиентот и правната положба на клиентот во хипотетичка или вистинска тужба. Сè повеќе, адвокатите и другите заинтересирани за исходот на правните случаи, користат системи за машинско учење за да направат предвидувања за исходот на случаите и се потпираат на податоци наместо на инстинкт, за да помогнат во проценката на нивните шанси да добијат случај.

Накратко, адвокатите денес прават микс од задачи кои се движат од многу апстрактни до рутински и механички. Денешната вештачка интелигенција многу поверојатно е дека може да автоматизира правна задача само ако постои некоја основна структура или шема што може да ја искористи. Спротивно на тоа, адвокатските задачи кои вклучуваат апстрактно размислување, решавање проблеми, застапување, советување клиенти, човечка емоционална интелигенција, анализа на политики и стратегија за голема слика веројатно уште долго време нема да бидат предмет на автоматизација со оглед на границите на денешната технологија за вештачка интелигенција.

2.2 Примена на вештачката интелигенција во правната администрација

2.2.1 Користење на вештачката интелигенција од страна на судиите и администраторите при одлучувањето

Друг аспект на вештачката интелигенција и правото вклучува употреба на вештачка интелигенција во администрацијата на правото.[22] Првенствено, ова вклучува владини службеници кои користат системи што користат технологија за вештачка интелигенција за да донесат суштински правни или политички одлуки. Добар пример за ова доаѓа од употребата на системи за вештачка интелигенција од страна на судиите при донесување одлуки. На пример, кога судијата одлучува дали да го ослободи обвинетиот криминалец со гаранција при очекување на судењето, честопати мора да направи проценка на ризикот за опасноста на обвинетиот за бегство или повторно кривично дело. Денес, судиите сè повеќе користат софтверски системи кои користат вештачка интелигенција за да обезбедат резултат што се обидува да го измери ризикот на обвинетиот од повторно дело. Овие системи

често користат алгоритми за машинско учење кои користат податоци за криминал од минатото и се обидуваат да екстраполираат за да направат предвидување за обвинетиот пред судијата. Иако судијата не е обврзан со овие автоматизирани оценки за проценка на ризикот, тие често се влијателни во одлуките на судијата. Ова е пример за употреба на вештачка интелигенција.

Други примери на владини системи кои користат вештачка интелигенција се појавуваат во областа на различни владини придобивки. Честопати, владините агенции имаат програмирани системи кои содржат низа правила за тоа кога апликантите за бенефиции треба да бидат одобрени за бенефиции а кога не треба. Обично, ова се користи како мерка за ефикасност за да им се овозможи на државните службеници побрзо да ги обработуваат апликантите. Сепак, важно е да се нагласи дека овие системи често содржат автоматизирани компјутерски проценки кои или целосно го пропишуваат исходот од одлуката или, во најмала рака, влијаат на тоа.

2.2.2 Користење на вештачка интелигенција во полициското работење

Друга значајна употреба на вештачката интелигенција во администрацијата на правото доаѓа во полицискиот контекст.[21] Полицијата првенствено користела технологија за вештачка интелигенција во два главни контекста. Првиот аспект го вклучува таканареченото предвидувачко полициско работење. Ова е употреба на технологија за машинско учење за откривање на обрасци од податоци за криминал од минатото за обид да се предвиди локацијата и времето на идниот криминал. Потоа, полицијата може да ги користи овие податоци за да ги ориентира своите ресурси и полициското присуство во области за кои веруваат дека се најефективни. Втората голема употреба на вештачката интелигенција во спроведувањето на законот доаѓа во технологијата за препознавање лица. Полициските оддели рутински почнаа да скенираат толпи за да се обидуваат да ги идентификуваат осомничените со усогласување на податоците од фотографии или видео со бази на податоци кои содржат фотографии на оние кои претходно стапиле во контакт со владата или со органите на прогонот.

2.3 Вештачка интелигенција и корисници на законот

Третата категорија на вештачка интелигенција [20] вклучува корисници на правото.. Вреди да се истакнат неколку употреби на вештачката интелигенција и законот. Прво, многу компании користат системи на деловно-логичка политика за да им помогнат да се усогласат со законот. Ова се во суштина приватни експертски системи кои содржат општи, компјутерски базирани правила за активностите на компанијата кои веројатно ќе се усогласат или не се во согласност со различните регулативи. На пример, една компанија може да треба да се справи со сложени регулативи за увоз/извоз. За да се обезбеди усогласеност, тие би можеле да моделираат релевантни закони користејќи логика и техники за претставување на знаењето за да им помогнат на нивните внатрешни процеси да се воздржат од активности што би ги прекршиле релевантните закони.

Друг пример на корисници кои користат вештачка интелигенција во употребата на правото има врска со таканаречените пресметливи договори. Тоа се правни договори кои се изразени по електронски

пат и во кои значењето на договорот е изразено во компјутерски разбирлива форма. Добар пример од ова доаѓа од многу договори за хартии од вредност во финансиската индустрија каде што договорите за тргување се изразени во компјутерски разбирлива форма што му овозможува на компјутерот автоматски да ја спроведе основната трговска логика зад договорот.

Последниот пример [19] за употреба на вештачката интелигенција во правото ги вклучува таканаречените системи за правна самопомош. Ова се едноставни експертски системи - често во форма на чет-ботови — кои на обичните корисници им обезбедуваат одговори на основните правни прашања. Добар пример за ова доаѓа од апликацијата „Не плаќај“, која обезбедува основен правен експертски систем кој им овозможува на корисниците да се движат низ правниот систем.

2.4 Современи прашања во вештачката интелигенција и правото

Конечно, има неколку важни современи прашања во вештачката интелигенција и правото што вреди да се истакнат. Иако поцелосниот третман е надвор од опсегот на овој напис, важно е да му се укаже на вниманието на читателот. Едно од најважните современи прашања е поврзано со потенцијалот за пристрасност во алгоритамското донесување одлуки. Ако владините службеници користат машинско учење или други модели на вештачка интелигенција за да донесат важни одлуки кои влијаат на животите или слободите на луѓето (на пример, казни за кривично дело), важно е да се утврди дали основните компјутерски модели ги третираат луѓето праведно и еднакво. Повеќе критичари ја покренаа можноста дека компјутерските модели кои учат обрасци од податоци може да бидат суптилно пристрасни против одредени групи врз основа на предрасудите вградени во тие податоци.

На пример, замислете дека софтверот што користи машинско учење за да го предвиди ризикот од повторен прекршок, го создава својот модел на предвидување врз основа на минатите полициски записи за апсење. Замислете понатаму дека полициската активност во одредена област сама по себе е пристрасна - на пример, можеби полицијата има тенденција да апси одредени етнички малцински групи со несразмерно повисока стапка од немалцинствата за истиот прекршок. Доколку е така, тогаш пристрасната полициска активност суптилно ќе биде вградена во снимените податоци за апсење на полицијата. За возврат, секој систем за машинско учење што учи шеми од овие податоци може суптилно да ги шифрира овие предрасуди.

Друго современо прашање со вештачката интелигенција и законот е поврзано со интерпретабилноста на системите за вештачка интелигенција и транспарентноста околу тоа како системите за вештачка интелигенција ги носат своите одлуки. Честопати системите за вештачка интелигенција се дизајнирани на таков начин што основниот механизам не може да се толкува дури и од програмерите кои ги создале. Различни критичари изразија загриженост дека системите за вештачка интелигенција кои се вклучени во одлучувањето треба да бидат објаснети, интерпретабилни или барем транспарентни. Други се залагаат дека од самите системи се бара да произведат автоматизирани објаснувања за тоа како дошле до одлуката што ја направиле.

Последното прашање е поврзано со потенцијалните проблеми со почитувањето на автоматизираното компјутеризирано одлучување бидејќи вештачката интелигенција станува се повеќе вкоренета во владината администрација. Постои загриженост дека автоматските одлуки засилени со вештачка интелигенција може несразмерно да изгледаат како понеутрални, објективни и точни отколку што всушност се. На пример, ако судијата прими автоматизиран извештај кој покажува дека обвинетиот има 80,2 % шанси за повторно кривично дело, според моделот на машинско учење, предвидувањето има аура на механичка непогрешливост и неутралност. Загриженоста е што судиите (и другите владини функционери) може несоодветно да се одложат на оваа лажна прецизност, не земајќи ги предвид границите на моделот, вклучените несигурности, субјективните одлуки кои влегоа во создавањето на моделот и фактот дека дури и ако Моделот е точен, сепак два пати од десет такви обвинети за криминал веројатно нема да изврши повторно кривично дело.

Заклучок

Целта на овој напис беше да обезбеди реален, демистифициран поглед на вештачката интелигенција и правото. Како што сега стои, вештачката интелигенција не е ниту магија, ниту е интелигентна во човечко-когнитивна смисла на зборот. Наместо тоа, денешната технологија за вештачка интелигенција е способна да произведе интелигентни резултати без интелигенција преку искористување на обрасци, правила и хеуристички прокси кои ѝ дозволуваат да донесува корисни одлуки во одредени, тесни контексти.

Сепак, сегашната технологија за вештачка интелигенција има свои ограничувања. Имено, не е многу добра при справувањето со апстракции, разбирање на значењето, пренесување на знаење од една активност во друга и справување со целосно неструктурирани или отворени задачи. Наместо тоа, повеќето задачи каде што вештачката интелигенција се покажала успешна (на пример, шах, измама со кредитни картички, откривање тумор) вклучуваат високо структурирани области каде што има јасни точни или погрешни одговори и силни основни обрасци што можат да се откријат алгоритамски. Познавањето на силните страни и границите на тековната технологија за вештачка интелигенција е од клучно значење за разбирањето на вештачката интелигенција во рамките на законот. Тоа ни помага да имаме реално разбирање за тоа каде вештачката интелигенција веројатно ќе влијае врз практиката и администрацијата на законот и, исто толку важно, каде тоа не е.

Conclusion

The purpose of this article was to provide a realistic, demystified view of artificial intelligence and the law. As it stands, AI is neither magic nor intelligent in the human-cognitive sense of the word. Instead, today's AI technology is capable of producing intelligent results without intelligence by exploiting patterns, rules, and heuristic proxies that allow it to make useful decisions in specific, narrow contexts. However, current AI technology has its limitations. Namely, it is not very good at dealing with abstractions, understanding meaning, transferring knowledge from one activity to another, and dealing with completely unstructured or open-ended

tasks. Instead, most tasks where AI has proven successful (eg, chess, credit card fraud, tumor detection) involve highly structured areas where there are clear right or wrong answers and strong underlying patterns that can be algorithmically discovered. Knowing the strengths and limits of current AI technology is critical to understanding AI in the law. It helps us to have a realistic understanding of where AI is likely to impact the practice and administration of law and, just as importantly, where the likelihood is not as high.

Литература

[1]See generally Sonia K. Katyal, Private Accountability in the Age of Artificial Intelligence, 66 UCLA L. REV. 54 (2019); Frank Pasquale, A Rule of Persons, Not Machines: The Limits of Legal Automation, 87 GEO. WASH. L. REV. 1 (2019).

[2] Ристо Х., Зорица К., Детективска информатика, ЕУРМ – Скопје, 2011.

[3] Анис С., Зорица К., Биљана Р. В., Препознавање на облици, „Коста Абраш" – Охрид, 2020.

[4] Artificial Intelligence, ENG. OXFORD LIVING DICTIONARIES, https://en.oxforddictionaries.com/definition/artificial_intelligence [https://perma.cc/WF9V-YM7C] (last visited Feb. 27, 2019); see STUART J. RUSSELL & PETER NORVIG, ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A MODERN APPROACH 1 (3rd ed. 2010).

[5] Shunichi Doi, Technological Development of Driving Support Systems Based on Human Behavioral Characteristics, 30 IATSS RES. 19, 20–21 (2006).

[6] Harry Surden, Machine Learning and Law, 89 WASH. L. REV. 87, 89 (2014).

[7] Bilge Ebiri, The 15 Best Robot Movies of All Time, VULTURE (Mar. 6, 2015), https://www.vulture.com/2015/03/15-best-robot-movies-of-all-time.html [https://perma.cc/MGP7- 922A]

[8] Jack Krupansky, Untangling the Definitions of Artificial Intelligence, Machine Intelligence, and Machine Learning, MEDIUM (June 13, 2017), https://medium.com/@jackkrupansky/untangling-thedefinitions-of-artificial-intelligence-machine-intelligence-and-machine-learning-7244882f04c7 [https://perma.cc/RVZ4-88NP].

[9] What Is Machine Learning? 3 Things You Need to Know, MATHWORKS: MACHINE LEARNING, https://www.mathworks.com/discovery/machine-learning.html [https://perma.cc/F45M-DTMD] (last visited Mar. 13, 2019).

[10] Comparison of Machine Learning Methods in Email Spam Detection, MATHIAS SCHILLING: BLOG (Feb. 11, 2018), https://www.matchilling.com/comparison-of-machine-learning-methods-inemail-spam-detection/ [https://perma.cc/HW9W-JJ8U]. 36. Nicholas Moline, Combatting Spam Emails and Con.

[11] See generally Richard E. Susskind, Expert Systems in Law: A Jurisprudential Approach to Artificial Intelligence and Legal Reasoning, 49 MOD. L. REV. 168 (1986).

[12] WARD FARNSWORTH, THE LEGAL ANALYST: A TOOLKIT FOR THINKING ABOUT THE LAW 164 (2007) ("Most laws—whether made by legislatures, courts, agencies, or anyone else—can be understood as if-then statements."); Surden, supra note 50, at 23.

[13] Clare Corthell, Hybrid Intelligence: How Artificial Assistants Work, MEDIUM (May 26, 2016), https://medium.com/@clarecorthell/hybrid-artificial-intelligence-how-artificial-assistants-workeefbafbd5334 [https://perma.cc/BD66-NZ9B].

[14] Richard Waters, Artificial Intelligence: When Humans Coexist with Robots, FIN. TIMES (Oct. 9, 2018),https://www.ft.com/content/bcd81a88-cadb-11e8-b276-b9069bde0956 [https://perma.cc/ER7GKRNE].

[15] Elizabeth Gibney, Self-Taught AI Is Best yet at Strategy Game Go, NATURE (Oct. 18, 2017), https://www.nature.com/news/self-taught-ai-is-best-yet-at-strategy-game-go-1.22858 [https://perma.cc/442F-UDWU].

[16] Frank L. Ruta, Do the Benefits of Artificial Intelligence Outweigh the Risks?, ECONOMIST (Sept. 10, 2018), https://www.economist.com/open-future/2018/09/10/do-the-benefits-of-artificial-intelligence19 Surden: Artificial Intelligence and Law: An Overview Published by Reading Room, Electronic copy available at: https://ssrn.com/abstract=3411869

[17] Fei Jiang et al., Artificial Intelligence in Healthcare: Past, Present and Future, 2 STROKE & VASCULAR NEUROLOGY 230, 230–31 (2017).

[18] Demystifying Artificial Intelligence (AI), THOMSON REUTERS, https://legal.thomsonreuters.com/en/insights/white-papers/demystifying-ai [https://perma.cc/S8PXHA2V] (last visited Mar. 27, 2019).

[19] Dominic Fracassa, California Courts Look to Modernize with Chatbots, Video Tech, S.F. CHRON. (May 14, 2017, 4:27 PM), https://www.sfchronicle.com/business/article/California-courts-lookto-modernize-with-11143095.php [https://perma.cc/8SQ4-23QJ].

[20] See Jyoti Dabass & Bhupender Singh Dabass, Scope of Artificial Intelligence in Law, PREPRINTS (June 28, 2018, 3:13 PM), https://www.preprints.org/manuscript/201806.0474/v1/download, [https://perma.cc/L3X4-7MVW]

[21] See generally Odhran James McCarthy, Turning the Tide on Crime with Predictive Policing, OUR WORLD (Feb. 28, 2019), https://ourworld.unu.edu/en/turning-the-tide-on-crime-with-predictivepolicing [https://perma.cc/5EVU-N26B].

[22] 133. See generally DANIELLE KEHL ET AL., ALGORITHMS IN THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM: ASSESSING THE USE OF RISK ASSESSMENTS IN SENTENCING (2017), https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/33746041/2017-07_responsivecommunities_2.pdf?sequence=1&isAllowed=y [https://perma.cc/U6UC-8MCL] (analyzing and applying trends to the recent use of artificial intelligence in the courtroom).

РАЗВОЈОТ НА МАКЕДОНСКАТА ЕТНО-МОДА ВО ДЕНЕШНАТА ДИГИТАЛНА ЕРА - НОВИ ПРЕДИЗВИЦИ И ДИГИТАЛНИ МОДНИ ФОРМАТИ

UDC: 391:004.9(497.7) *Изворен научен труд*

Проф. д-р Јана Манева-Чупоска

Факултет за арт и дизајн, Европски универзитет – Скопје

Апстракт

Цел на овој научен труд е да ги анализира аспектите на македонскиот фолклор, народните носии и текстилната орнаментика кои, како инспирација, се голем предизвик за македонскиот моден дизајнер во неговиот процес на креирање современа модна етноколекција. Овој труд го анализира креативниот потенцијал на македонскиот моден дизајнер, кој го негува својот карактеристичен моден етноидентитет и преку концептот на креирање современ редизајниран дизајн производ. Тоа го развива преку употребата на дигитализација на текстил со користење на одредени специјализирани компјутерски програми кои нудат голема можност за креирање етнодизајн на текстил. Компјутерските програми нудат визуелен дигитален простор, овозможувајќи му на модниот дизајнер брза цртачка и целосна креативна трансформација.

Во понатамошната фаза на реализација на текстилот модниот дизајнер може да ги примени и различните видови современо дигитално печатење – дводимензионално или, пак, тродимензионално печатење на текстил, кое е многу актуелно денес. Дигиталниот процес на дизајнирање текстил и многуте дигитални алатки му овозможуваат на денешниот македонски моден дизајнер зголемен креативен простор како во процесот на креирање на почетното скицирање на цртежот така и во реализацијата на моделот во форма на конкретен текстилен прототип.

Предмет на проучување во овој труд во финална фаза се естетско-структуралните особености на македонските народни носии, со посебен акцент кон текстилната везбена орнаментика, кои, како инспирација, се голем предизвик за македонските модни дизајнери, редизајнирајќи ги и вметнувајќи ги во процесот на креирање современа етномодна колекција. Во делот на практичната имплементација на ваквото истражување прикажан е процесот, односно авторскиот обид за креирање дигитална етноколекција, со примена на дигитална стилизација, дигитална визуелна компонента, инспирирана од македонските фолклорни мотиви.

Клучни зборови: *текстилна орнаментика, етномода, дигитализација, дизајн и печатење на текстил.*

THE DEVELOPMENT OF MACEDONIAN ETHNO-FASHION IN TODAY'S DIGITAL ERA - NEW CHALLENGES AND DIGITAL FASHION FORMATS

Abstract

The aim of this scientific paper is to analyze the aspects of Macedonian folklore, folk costumes and textile ornamentation, which as inspiration are a great challenge for the Macedonian fashion designer in his process of creating a contemporary fashion ethno-collection. This paper analyzes the creative potential of the Macedonian fashion designer who cultivates his characteristic fashion ethno-identity through the concept of creating a contemporary redesigned design product It is developed through the use of digitization of textiles using certain specialized computer programs that offer a great opportunity for creating ethno-design of textiles. Computer programs offer a visual digital space allowing the fashion designer a quick drawing and complete creative transformation.

In the further stage of realization of the textile, the fashion designer can also apply the various types of modern digital printing - two-dimensional or three-dimensional textile printing, which is very current today. The digital process of designing textiles and the many digital tools allow today's Macedonian fashion designer an increased creative space both in the process of creating the initial sketching of the drawing and the realization of the model in the form of a concrete textile prototype.

The subject of study in this paper in the final phase are the aesthetic-structural peculiarities of the Macedonian folk costumes with a special emphasis on the textile decorative ornaments, which as an inspiration are a great challenge for the Macedonian fashion designers, redesigning them and inserting them into the process of creating a modern ethno-fashion collection. . In the part of the practical implementation of this kind of research, the process is shown, that is, the author's attempt to create a digital ethno-collection, with the application of digital stylization, a digital visual component, inspired by Macedonian folklore motifs.

Keywords: *textile ornamentation, ethno-fashion, digitization, textile design and printing*.

Вовед

Различните цивилизациски епохи придонесле во оформувањето на народните носии во Македонија, во создавањето на карактеристичните традиционални форми и декоративни елементи кои асоцираат на дамнешните епохи кога биле создавани. Многубројните народни носии, со својот различен начин на украсување и декорирање, како естетска форма придонесуваат за потврдување на фактот за исклучителното македонско културно богатство изразено преку фолклорот. „Носијата е своевидна материја преку која можат да се согледаат разни процеси на културните настани и влијанија, како и врските со другите, пред сѐ, со соседните народи и култури” (Здравев, 1996: 9).

Во повеќе научни истражувања кои потекнуваат од етнолошката област, се анализираат и се забележуваат ваквите значајни естетски и структурални промени врз облеката и носиите, при што детално се анализираат додадените или одземените форми од облеката (кратка, долга, широка, тесна) или орнаментираните декорации (ткаење, вез, плетка, боја). Анализирани како посебни форми на

облекување, во македонските народни носии се одвојуваат повеќе облековни елементи: долни облеки, горни облеки, елеци (кратки и долги), обувки, разни покривала за глава, накит, различни додатоци како што се копчиња, везени додатоци поврзани во една целина итн. Како дел од визуелната комуникација, секој детаљ од набројаните елементи од облеката содржи сопствени и различни стилски обележја со повеќе значења.

Фолклорот отсекогаш претставувал инспирација за современиот моден дизајнер и, секако, е тема за инспирација за македонските модни дизајнери. Се акцентира процесот на истражување, темата или инспирацијата за колекцијата што ја одбрал дизајнерот, заедно со нејзината историска, социолошка, културна конотација, преточена во модна форма. Колекцијата е единствена форма во која модниот дизајнер ги покажува своите креативни модни потенцијали и е презентативна форма во која процесот на истражување е многу значаен. Во овој процес на избирање на темата, многу често фолклорот бил осовремен, односно преточен или трансформиран во редизајнирана современа модна форма.

Кратка анализа на везбеното творештво во Македонија

Везбеното творештво, кое како декоративен сегмент е дел од народната носија, е резултат на една традиционална патријархална определеност на македонските семејства, а, пак, сите различни техники на везење, орнаментирање и колорни решенија претставуваат богато културно наследство од минатите времиња. Творечките дарби што ги поседувале македонските жени се потврдени во форма на естетско-визуелни манифестации кои се резултат на наследени, строги издеференцирани правила. Везбеното творештво е создавано во повеќе историски периоди и е поврзано со различни економски услови и сложени етнички процеси што се случувале на територијата на Македонија. Македонскиот народен вез, како богато културно наследство и значајно народно уметничко творештво, има вековна традиција. Уметноста на везот, како специфична етничка и издиференцирана уметност, се одржувала како карактеристично обележје на народната култура, носејќи печат на древните културни традиции. Главниот носител на креирањето на овој уметнички вез, селската жена, била тесно поврзана со архаичната традиција на својата средина, пренесувајќи го своето искуство од поколение на поколение, што, впрочем, е карактеристично и за сите останати манифестации на народната култура.

Народниот вез во Македонија до неодамна егзистирал како традиционален украс, главно како дел од народната носија во која естетските разбирања и уметничките доживувања на самиот творец на везот, со примена на орнаменти, техника и на боја, пронашле свој најадекватен и најкарактеристичен израз. Всушност, везот се одржувал како специфично обележје на народната култура, носејќи печат од старите културни традиции. „Со помош на народната носија човекот отсекогаш му праќал одредени пораки на набљудувачот, на тој начин комуницирал со средината во која живеел, со што народната носија преминува во симбол" (Мирчевска, 2007: 207).

Меѓутоа, во постојаниот процес на поддржување на старите традиции, македонскиот народен вез, и покрај различните културни влијанија, се формирал во специфична, етничка и издиференцирана уметност. Древните словенски заедници кои ги населиле овие простори, според мислењето на еден од

најдобрите познавачи на проблематиката, чешкиот антрополог Лубор Нидерле, без сомнение, носеле облека која била украсена со разнобојни везови, при што карактеристичниот вез дури и претставувал обележје на нивниот препознатлив идентитет. Нидерле потенцира дека и уметноста на словенскиот вез, на нивото што го достигнале одредени словенски народи до XIX век, покажува висок степен на познавање на уметноста на везот, што, секако, е резултат на многувековното искуство и долготрајниот развоен пат (Крстева, 2011: 9).

Уметноста на македонскиот вез, како израз на општата колективна, естетска и психичка диспозиција на одредени заедници, се создавала и се развивала во посебни социјално-економски услови. На својот многувековен развоен пат, таа претрпела значајни промени и различни културни влијанија. Меѓутоа, во постојаниот процес на поддржување на старите традиции, македонскиот народен вез, и покрај различните културни влијанија, се формирал во специфична, етничка и издиференцирана уметност.

Техниките на везење биле целосно „мајсторство" на искусните везилки. Според Ангелина Крстева: „Зачудувачки е чиста опачината на сите везови, затоа што не се користеле јазли за започнување со секој нов конец, туку на специјален начин се соединувал со претходниот – новиот конец се провирал низ свијокот – увце, кукљајка, клучка на удвоениот претходен конец" (Крстева, 2011: 29). Техниките на везење започнувале со основната постапка на поставка на орнаментот, кој се аплицирал секогаш со црн волнен конец во форма на испрекинати линии. Оваа почетна техника била важна за понатамошниот процес на везење, бидејќи се сметала за една од најсложените техники поради обврската за прецизно аплицирање на самата подлога. Интересен феномен во оваа почетна техника претставува и скицирањето на везот, кој се аплицирал како пробен вез на самата облека, најчесто во затскриените делови од облеката, во ракавот. Втората фаза била полнење на самиот орнамент, што се изведувало со везбената техника наречена полнеж или п'лнатица.

Слика бр.1. Вез од Скопска Блатија

Организацијата на просторот за везење на текстилната подлога, погледнато од денешен аспект, претставува вистинско современо дизајнерско решение: се внимавало на поделбата на материјалот во делови – предни и задни; на кој дел од облеката најмногу ќе биде видлив везот; во каква техника да се везе; со какви бои; форми итн. Така, при носење долга скутина, која го покривала поголемиот дел од предниот стан под неа, везот доминирал на задниот стан, скутините со мали димензии дозволувале везот да се распоредува по целата ќитина на долниот дел. Исто така, безракавните горни алишта овозможувале везот на ракавот да допира и до рамото.

Македонскиот народен вез од периодот од XIX, па сè до XX век, во себе го задржал архаичниот елемент создаден низ повеќе временски периоди, почнувајќи од традиционалниот начин на создавање на везот врз самата ткаенина, со создавањето на основната форма на предење на конецот, па сè до неговото бојадисување преку примена на повеќе технолошки постапки. Според етнологот Крстева, тоа се однесува како на одредени технолошки постапки за начинот на везење и некои стари форми на декорација на везот така и на нивната блиска поврзаност со дамнешните традиции, обичаи и верувања, кои, од друга страна, го карактеризираат везот не само како естетски феномен туку и како посебен елемент на народната духовна култура со своја одредена функција и значење (Krsteva, 1975: 8).

Според Јасминка Ристовска-Пиличкова, везот претставувал карактеристичен и задолжителен елемент на украсување поголем број текстилни предмети кои биле составен дел и на машките и на женските народни носии. Ристовска-Пиличкова се задржува и на карактеристичните техники на изработка на македонскиот вез: „За македонските везови е карактеристична техниката на изведба проследена со броење на жиците на платното. Изработката на везот според контурите на цртежот (без броење на жиците) е крајно ретка, и тоа ограничена на само некои типови везови и во определени географски региони. За поголемиот број македонски везови е карактеристична техниката на полнети везови, при што везовите се нижат во еден правец... Одредени техники се јавуваат како специфика на определен тип носии: мијачкиот ажурен вез – кинатица, дебарскиот ажур – ќесме, релјефните техники – гуслица, прутови и редови од Скопска Црна Гора и Долни Полог, скорците од Дебарски Дримкол, нофтено од Струшко Поле, писани и грабени везови од Прилепско-битолско Поле и Мариово итн.“ (Ристовска-Пиличкова, 2012: 22-24).

Етнологот Владимир Јаневски, истражувајќи ги карактеристиките на народната носија од Овче Поле, констатира дека во неа се особено застапени декоративните елементи, плетените сорки(ои), всушност вид рачно плетени тантели. Така, аловите машки елеци биле речиси секогаш украсувани со ширити, наречени кривалиња, изработени од домашно сукани конци, т.е. оптока, како и со т.н. спринки – л’скавици. Оптоката била нанесувана по сите рабови, а притоа била обликувана со мали јазли наречени сорки. Машките чорапи се плетеле од врвот на чорапот, наречен вршче, потоа се плетеле стапалото и петицата, а се завршувало со плетење на горништето. На завршниот дел од горништето се сплетени сорки, меѓу кои се провлекува сукан волнен конец за да се стегнат чорапите (Јаневски, 2012: 3).

Современата мода наспроти технологијата денес

За разлика од народниот костим, модата има различна улога и функција на менливост, брзина, инсистира на нови форми, брзо консумирање и на постојано менување на стилот, навлегувајќи во еден неформален моден систем. Ваквиот систем, конгломерат на повеќе модни стилови во еден стил, од една страна, ја дава пораката на неформалност и слобода на современ моден израз, но, од друга страна, поради нагласеното потрошувачко општество, создаде и наметна целосен индивидуализам во модата, кој целосно ги оправда ваквите комбинации на повеќе различни модни стилови кои се во функција.

Технологијата денес е на повеќе начини поврзана со модата, преку создавање модели кои имаат двојна улога: 1. модели со само естетска улога, како дел од *високата мода*; и 2. функционална улога, модели кои текстилната индустрија може да ги произведе и мултипицира во повеќенаменски конфекциски броеви. Спојот на модата и на технологијата создава модели кои функционираат и со помош на кинетичка енергија, соларна енергија, модели кои се создавани за заштита при работа, модели креирани за луѓето со посебни потреби или т.н. *инклузив дизајн*, еколошки модели, модели кои се создавани со последната технологија на тродимензионално печатење врз текстилен материјал, ласерско гравирање на текстилен материјал, употреба на ЛЕД-диоди и ласери во самите модели итн.

Слика бр. 2. Александар Меквин, сезона пролет-лето 1999 г.

„Технологијата секогаш била суштината во модата – брзиот напредок на технологијата, која постојано се развива, ја надополнува модата, давајќи ѝ една нова рамка која нуди различни можности за истражување и откривање нови хоризонти“, смета британскиот моден критичар, архитект, моден дизајнер и дизајнер на текстил Бредли Квин (Quinn, 2010: 12). Тој ја нагласува важноста од поврзувањето меѓу модата и технологијата и потенцира дека новите дизајнери ја менуваат и основната моделарска форма на облеката поради напредокот на технологијата и напредокот на технологијата во дизајнот на новите материјали. Така се наметнува и нов концепт за изработка на облека. Приспособувајќи се на технологијата, модниот дизајн создава нови форми кои се различни од моделите од минатите години и периоди. Радикалните промени во модната силуета денес им нудат на модните дизајнери сосема нова модна креативна експресија. Се развива нова комуникација меѓу телото и

облеката. Современата висока технологија произлезена во XXI век подразбира многу посовршена комуникација меѓу технологијата и модата.

Модните дизајнери истражуваат нови форми кои асоцираат на крајно современа и футуристичка ера, со примена на различни компјутерски софтвери, кои ја придвижуваат облеката до моментот на осветлување, со вградување светлечки ЛЕД-диоди во повеќе бои во самиот текстилен материјал. Искуството во создавањето вакви модели покажало дека ваквите нови модни истражувања во високата технологија се дел исклучиво од *високата мода*. Иднината на модниот дизајн, сигурно, со позабрзано темпо ќе се развива во оваа насока. Тоа ќе зависи, пред сè, од имплементирањето на технологиите во секојдневниот живот, што, како потреба, ќе влијае и врз создавањето на секојдневната облека. Оттаму, модата претставува интердисциплинарен систем кој обединува и сублимира повеќе различни научни области. Технологијата на модата е една од алатките што ја користат модните дизајнери денес за изразување на сопствениот моден идентитет. Како дел од технолошките иновации, дигиталниот отпечаток, т.н. *принт*, е една од најчесто употребуваните технологии за дизајнирање текстил. Во поголем број колекции можат да се забележат совршените материјали од кои се изработени моделите, со различни слики и мотиви преземени од различни области: историја на уметност, архитектура, типографија, фотографија, музика: со еден збор, сè што по избор на модниот дизајнер може да се вметне во неговиот моден концепт.

Редизајн – современ концепт преку дигитализација на традиционален текстилен орнамент

Во креациите на модните дизајнери насекаде низ светот, на овој или оној начин, традиционалниот костим е, сепак, присутен како инспирација, цитат или едноставно – реминисценција. За многу модни дизајнери, народната носија претставува само поле за истражување каде што со современ дизајнерски јазик тие трансформираат одредени древни форми во современи, но неистакнувајќи ја доволно пораката која како симбол е статична и неменлива, но исклучително важна за процесот на редизајнирање. Разликата помеѓу народните носии и модата е токму во овој процес на статичност и неменливост, кој, како порака, се наоѓа само во народните носии. Неменливоста е во зачувувањето на целосниот процес на создавање заедно со многубројните традиционални техники. За разлика од овој процес, модата има друга улога и функција, таа е менлива, брза и инсистира на нови форми на брзо консумирање и постојано менување. Фузијата на модата и на фолклорот многу често, како современа естетска категорија, се применува во разни форми: во форма на колекција, модни додатоци и накит, дизајн на обувки, како цртеж или модна илустрација, докажувајќи на тој начин дека принципот на истражување во фолклорот може да биде еден од начините за создавање различни современи модни форми. Дизајнерските идеи, концепти, мисли и емоции, како особено важни карактеристики во дизајнот, секогаш се голем предизвик за создавање посебен и различен креативен идентитет, создавање вистински современи принципи во кои се застапени ваквите вредности. Поради сите овие значајни фактори, во процесот на дизајнирање повторно се нагласува фактот дека дизајнот ја испраќа сопствената порака во просторот, независно дали таа порака и знак се создадени во некои

минати времиња или, пак, во денешно време. Поракатa и знакот треба да создаваат идентитет со точно определена цел, а тоа зависи токму од начинот на кој е создадена и адресата кому му е упатена таа порака.

Македонските народни носии со посебен акцент кон текстилната орнаментика, кои како инспирација се голем предизвик за македонските модни дизајнери, редизанирајќи ги и вметнувајќи ги во процесот на креирање современа етномодна колекција. Ваквиот сооднос на користење автентични текстилни орнаменти „позајмени" од македонската традиционална текстилна уметност од страна на модниот дизајнер се предмет на анализа во овој труд, каде што во креативен и современ контекст се создава нова и редизајнирана современа модна декорација во функција на целосниот креиран моден изглед. Текстилната орнаментика или декорација во текстилот може да биде значаен елемент за изгледот на една етномодна колекција. Процесот на редизајн е сложен процес кој претставува исто што и самото значење на зборот: поинаков дизајн од претходниот, преобликуван и осовременет. Употребата на принципот на геометризација е најчест пример во македонските народни носии, кој најчесто е во форма на вез во одредени делови од носијата, во модниот дизајн се одредува како процес на стилизација, односно поедноставување или трансформација на одредена форма. Геометризацијата како израз претставува современо модно дизајнерско обележје, кое во себе носи значајна порака и го бара симболот кој би требало да се препознае во ваквата модна дизајнерска форма на креирање облека.

Слика бр. 3. Дизајн на текстил – Јана Манева-Чупоска

Опис на авторски обид за креирање дигитална етноколекција „Триплет"

Во обидот за креирање авторска дигитална етноколекција наречена „Триплет" го користев дигиталниот систем на рекомпонирање на класичната поставеност на текстилната орнаментика од два сегмента. Преку примената на процесот на стилизација се обидов да создадам сосема нова дигитална орнаментика, која по својата визуелна структура ја носи во себе препознатливата оригинална везбена орнаментика. Ги користев:

- невестинската кошула и везот крстови од регионот Скопска Црна Гора;
- везбената орнаментика од долниот дел на женска кошула, црнетица од регионот Скопска Црна Гора.

Дигиталното рекомпонирање и редизајн на орнаментите се работени на компјутерската програма „Адобе фотошоп“ (Adobe Photoshop), потоа печатени со употреба на ласерски принт, при што се врши печатењето на текстил од претходно изработениот дигитален и стилизиран орнаментиран вез.

Слика бр. 4. Процес на дигитално рекомпонирање на текстилна основа и дигитален дизајн на текстил – Јана Манева-Чупоска

Транспозицијата на фолклорните мотиви во моден дискурс претставува сериозен моден концепт каде што треба да важат повеќе правила низ кои се применува процесот на „редизајн“: Ненагласување и неприменување буквална фолклорна нарација, затоа што тоа понекогаш може да донесе до нецелосно истражени модни облици, при што дизајнот добива невкусна и лажна форма, т.н. „кич форма“, која на прв поглед може да изгледа убаво, но во себе ја нема длабоката дизајнерска димензија; Обработка на само еден детаљ од народната носија, кој ќе послужи за создавање на новото современо парче облека. Во ваков контекст на мешање помеѓу фолклорот и применетата уметност се инсистира на создавање нова модна форма, која во себе треба да ги содржи автентичните етнолошки апликативни елементи карактеристични за народната уметност наспроти принципите на дизајнирање во модниот дизајн, односно принципот на стилизација. Преку можноста за користење различни дигитални методи, дигитални технологии и компјутерски апликации се овозможува креирање современ и креативен концепт на модно-дизајнерски прототип и модна колекција.

Заклучок

Потребата да се припаѓа е важна во сите општества бидејќи го зајакнува чувството за културен идентитет. Облекувањето е еден од оние важни феноменолошки фактори, бидејќи преку него може да се препознае културниот идентитет на една етничка заедница. Низ историјата, облеката се развивала и

се менувала во зависност од општествените промени, културните и политичките форми и идентитети на народот или на земјата. Македонските народни носии, кои се развивале низ вековите, имале двојна улога. Главната улога лежи во нивната практичност и во нивните применливи вредности, додека вториот елемент е позначаен и се однесува на естетскиот сегмент, особено на нивната орнаментика, која е од непроценлива вредност. Овој спој на традиционална македонска облека и денешна современа облека, изразен преку јазикот на модата и нејзините правила, открива специфична и „нова“ истражувачка област чиј научен карактер создава свој стилски јазик. Модата е збир на различни знаци и симболи кои комуницираат со човечкото тело во одредено време и место. Од една страна, ова богатство на голем креативен и научен фундус му овозможува на модниот дизајнер да ги истражува „убавината“ и убавината на облекувањето на повеќе нивоа.

Преку можноста за користење различни дигитални методи, дигитални технологии и компјутерски апликации, можно е да се создаде модерен и креативен концепт на прототип на моден дизајнер и модна колекција. Во обидот да создадам авторска етничка збирка наречена „Триплет“, го искористив дигиталниот систем на рекомпонирање на класичниот распоред на текстилните орнаменти од два сегмента.

Summary

The need to belong is important in all societies as it strengthens the sense of cultural identity. Dress is one of those important phenomenological factors, since the cultural identity of an ethnic community can be recognized through it. Throughout history, clothing develops and changes depending on social changes, cultural and political forms and identities of a people or a country.

Macedonian folk costumes evolving through the ages have had dual role. The main role lies in their practicality and their applicable values, while the second element is more significant and relates to the aesthetic segment, especially their ornamentation which is of inestimable value. This blend of traditional Macedonian clothing and contemporary clothing of today, expressed in the language of fashion and its rules, discloses a specific and "new" research area whose scholarly character creates its own language of style. Fashion is a set of various signs and symbols that interact with the human body at a certain time and place. On one hand, this treasure of great creative and scientific fundus, allows the fashion designer to explore "beauty" and the beauty of dress on several levels.

Through the possibility of using different digital methods, digital technologies and computer applications, it is possible to create a modern and creative concept of fashion designer prototype and fashion collection. In the attempt to create an author's ethnic collection called "Triplet", I used the digital system of recomposing the classical arrangement of textile ornaments from two segments.

Користена литература

Кирилични изданија:

1. Здравев, Ѓ. 2005. *Македонски народни носии. Ткаеници, везови, плетила, китење и накит*. Скопје: Матица македонска.
2. Здравев, Ѓ. 1996.*Македонски народни носии* I. Скопје: Матица македонска.
3. Здравев, Ѓ. 1996. „Македонските народни носии според намената и функцијата“, во: *Етнологија на Македонците*. Скопје: МАНУ.
4. Здравев, Ѓ. 1996,. „Типологизација и класификација на македонските народни носии“, во: *Етнологија на Македонците*. Скопје: МАНУ.
5. Јаневски, В. 2012. *Народната носија во Овче Поле*. Штип: Н.У. Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Штип.
6. Јаневски, В. 2012. „Чешлање и плетење на коса кај девојка во с. Скочвир, Битолско“, *Етнолог*, бр. 14, Скопје.
7. Кличкова, В. 1963.*Македонски народни носии*. Скопје: Етнолошки музеј – Скопје.
8. Крстева, А. 2007.*Ликовно-естетските карактеристики на мариовската носија*. Скопје: Скенпоинт.
9. Крстева, А. 1998.*Народната носија од Скопска Блатија*. Скопје: Музеј на град Скопје.
10. Крстева, А. 1975. *Македонски народни везови*. Скопје: Македонска книга/Институт за фолклор.
11. Крстева, А. 2011. *Македонски народни везови*. Скопје: Матица македонска.
12. Крстева, А. 1994. „Невестинските кошули во Скопската Котлина“, *Етнолог*, бр. 4-5, Скопје .
13. Манева-Чупоска, Ј. 2010. *Колекција* (авторизирани предавања). Скопје: Европски универзитет Република Македонија - Скопје/Факултет за арт и дизајн.
14. Мирчевска П. М. 2007. Вербални и невербални етнички симболи во Горна Река, Скопје: Институт за етнологија и антропологија при Природно-математички факултет.
15. Ристовска Пиличкова, Ј. 2012.*Македонската традиционална текстилна орнаментика. Класификација, типологија и семиотика на ликовните елементи* (докторска дисертација). Скопје: Институт за фолклор „Марко Цепенков“ при Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје.
16. Ристовска Пиличкова, Ј. 2013 „Мотивот ‚саан’ - можна манифестација на митската птица Семеург-Симург“, во: *Филолошки студии*, бр. 11, Скопје.
17. Ристовска Пиличкова, Ј. 2000. „Текстилното народно творештво во Куманово и Кумановско“, во: *Фолклорот во Куманово и Кумановско*. Куманово: Центар за култура „Трајко Прокопиев“.

Латинични изданија:

1. Corner, F. 2014. *Why Fashion Matters*. London: Thames & Hudson.

2. Cvitan – Č. Mirna B., Djurdja V. Ante T. 2002. (prir.) *Moda*. *Povijest, sociologija i teorija mode*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Kindersley D. 2010. (yp.) *Znakovi i simboli*. *Slikovni vodič kroz njihovo podrijetlo i značenje*. Zagreb: Profil.

„ПРАШАЈ НЕШТО...!!!“

Година на изработка: 2023

Формат: 120x100 см

Техника: Комбинирана техника – акрил на картон

UDC: 75.021.33-037.1 *Уметничко дело*

Проф. д-р Јана Манева Чупоска

Факултет за арт и дизајн, Европски универзитет – Скопје

Опис на делото

Делото насловено „ПРАШАЈ НЕШТО...!!!“ е дел од циклусот енформели кои се изработени како дел од мојата ретроспективна изложба – 30 години творештво. Делото претставува ликовна реминисценција со обид за претставување на еден лиричен и идеален свет каде што човекот пробува да изгради едно праведно и мирно општество за живеење.

Делото во ликовна смисла е конципирано со едноставна колорна визура каде што за момент изгледа како монохромен пристап на сликање. Истакнат е еден детаљ со фигурација каде што симболично го претставува денешното семејство денес – отуѓено, раздвоено и далечно. Хоризонтот на гледање е нестандарден со интенција да создаде една декомпозиција на предни и на задни планови.

“ASK SOMETHING!...”

Year: 2023

Format: 120x100 см

Technique: Mixed media – acrylic on cardboard

Description of the work

The art work entitled “ASK SOMETHING...!!!” is part of the cycle of enformales that were made as part of my retrospective exhibition 30 years of creativity. The work represents an artistic reminiscence with an attempt to present a lyrical and ideal world where man tries to build a just and peaceful society to live in.

The art work in the artistic sense is conceptualized with a simple color vision where for a moment it looks like a monochrome approach to painting. One detail with figuration is highlighted, which symbolically represents today's family today – alienated, separated and distant. The viewing horizon is non-standard with the intention of creating a decomposition of foreground and background planes.

..ASK SOMETHING...!!!

РАЗВОЈНИ ФАЗИ НА ФУНКЦИОНАЛНИОТ ПРОТОТИП ВО UX/UI ДИЗАЈНОТ

UDC: 658.512.2 *Прегледен труд*

Андреј Стамевски

Факултет за арт и дизајн, Европски универзитет – Скопје

Апстракт

Прототипот е клучен дел од процесот на вграден дизајн. Способноста да се демонстрира функционална идеја пред инвеститорите, клиентите и менаџментот е одличен начин да се внесе истата во нечиј буџет. Тој претставува експериментален процес во кој дизајнерските тимови ги имплементираат идеите во опипливи форми. Развојните тимови создаваат прототипи со повеќе чекори и со различен степен на доверливост за да може да се рафинираат и да се потврдат нивните дизајни.

Прототипот е суштински сегмент од секое производство, без разлика дали се развива хардвер или софтвер, и може да има многу форми, дури и да биде кодиран и дизајниран до одреден степен. Но, во која било форма да се јави, секогаш мора да ја исполни својата главна цел: тестирање на функционирањето на првичните претпоставки.

Заедничкото разбирање за функционалната корисност на секоја фаза од развојот на прототипот е од суштинско значење за управувањето со очекувањата за сите вклучени во проектот, од дизајнерите до извршните директори и инвеститорите.

Клучни зборови: *функционален прототип, UX/UI дизајн, развојни фази, дизајн, функционална корисност, проект.*

DEVELOPMENT STAGES OF THE FUNCTIONAL PROTOTYPE IN UX/UI DESIGN

Abstract

Prototyping is a key part of the embedded design process. The ability to demonstrate a workable idea to investors, clients and management is a great way to get it within one's budget. It represents an experimental process in which design teams implement ideas into tangible forms. Development teams create prototypes in multiple steps and with varying degrees of fidelity so that their designs can be refined and validated.

Prototyping is an essential segment of any production, whether hardware or software development, and can take many forms, even being coded and designed to some degree. But in whatever form it appears, it must always fulfill its main purpose - testing the functioning of the initial assumptions.

A shared understanding of the functional utility of each stage of prototype development is essential to managing expectations for everyone involved in the project, from designers to executives and investors.

Keywords: *functional prototype, UX/UI design, development stages, design, functional utility, project*.

Вовед

Прототипот често се меша со доказ за концепт (PoC) и со минимален остварлив производ (MVP). Тие честопати се користат наизменично, бидејќи секој тим одлучува како ќе се вика неговиот производ за валидација. Но, за да се разберат, најпрво треба да се дефинираат термините.[1] Доказ за концептот (PoC) е приказ на идниот производ, создаден на најевтин и најбрз начин, понекогаш дури и за неколку дена. Тоа може да биде презентација или дијаграм, а во некои случаи може да се шифрира. Ако е технички развиен, може да се нарече и прототип за изводливост. Прототипот се создава со поголем напор, обично со многу внимание на дизајнот на производот. Мора да ги илустрира изгледот и чувството на идниот производ и се користи при тестирање кај корисниците. Конечно, MVP (минимален остварлив производ) е достапен за јавна употреба и има цел да собира повратни информации од луѓе што го користеле независно, надвор од околината за тестирање кај корисниците.

Прототипот е примерок верзија или симулација на ИТ-производ.UX-тимовите користат прототипи пред лансирањето на производот. Целта на прототипот е да ги тестира идеите пред да бидат објавени. Потоа се проследуваат до тимот за развој. Развивањето прототип е сложен процес, каде што треба да се креира економски исплатлив и профитабилен производ за да се задоволат потребите на клиентите. Тоа е еден вид нацрт-производ и може да се демонстрира пред да се инвестира во развојот на финален производ.[2]

Прототипите се од суштинско значење за пронаоѓање и за решавање на болните точки на корисникот. Корисниците наидуваат на овие точки за време на тестовите за употребливост. Со тестирање на прототипите, заедно со крајните корисници, UX-тимовите можат да го подобрат корисничкото искуство во дизајнот. Развивањето софтвер е скапо и менувањето на крајниот производ често не е толку лесно. Затоа, наоѓањето и поправањето на грешките за време на процесот на дизајнирање е критично.[3]

Кога треба да се направи прототип на дизајн, најдобро е прво да се разгледаат ресурсите, односно UX и UI-алатките со кои се располага. Дигиталниот свет, во последниве години, се зголеми за уште неколку важни UX/UI-алатки. Најголемиот дел придонесуваат за поголема продуктивност и за олеснување во работата на дизајнерите. Исто така, овозможуваат поголем фокус, контрола, но и поголема автоматизација на процесите. Некои од нив поседуваат низа функционалности и моќни колаборативни карактеристики, додека, пак, останатите содржат одлични ресурси за тестирање на начинот на користење во развојна фаза, а во некои случаи и во реално време.

[1] https://www.altexsoft.com/blog/functional-prototype/
[2] https://mockitt.wondershare.com/prototyping/prototype-development.html
[3] https://www.itpedia.nl/mk/2022/03/02/wat-is-een-prototype/

За да се разбере како треба да се направи прототип врз основа на посакуваните цели, треба да се разгледаат различните форми што може да ги има функционалниот прототип.

Прототипите можат да се манифестираат во различни форми:

- дијаграм на текови;
- жичени рамки;
- макети.

Прототипот во форма на **дијаграм на текови** му овозможува на тимот да споделува идеи и да прави брзи промени во нештата од големата слика. Табелите на текови не се наменети да се тестираат на крајните корисници. **Жичените рамки**, нацртани на табла или во специјални софтверски средини, ќе бидат корисни кога сè уште не се дефинирани конечните изглед и чувство и само се тестира како би можеле да комуницираат корисниците со производот. Во исто време, **макетите** го демонстрираат дизајнот, при што се тестира дали корисниците реагираат на него како што е наменет.

Крајно, тестирањето на производите е функционален прототип. Наречен е и работен прототип и вклучува што е можно повеќе карактеристики, графика и содржина, наменети да се појават во финалниот производ. Обично се создава со специјализирани алатки, кои овозможуваат искуството да биде интерактивно. И покрај тоа што имитира дел од последното искуство, функционалниот прототип ги носи карактеристиките на сите горенаведени прототипи.

1. Развојни фази на функционалниот прототип

Прототипот се користи од многу причини. Креаторот може да развие само еден за да види како изгледа крајниот производ или, можеби, ќе му треба комплетен модел за да го тестира корисничкото искуство.[4] Потребата за прототипот ќе го води низ секоја од фазите на прототипирање. Прототипите во секоја фаза на развојот имаат корисност што треба да се разбере за да се оправдаат трошоците и времето за нивно развивање.[5]

Постојат неколку главни фази за развој на функционалниот прототип:

1) подготовка;
2) дефинирање на барањата;
3) организирање работилница/сесија;
4) креирање кориснички интерфејси;
5) кодирање (ако е потребно);
6) тестирање на употребливост и собирање повратни информации.

- **Подготовка**

На функционалниот прототип, природно, му треба подолго време за да се создаде отколку жичените рамки и дијаграмите на текови нацртани на парче хартија. Затоа, пред да се започне со работа, треба да се одговори на неколку прашања:

[4] https://www.pacific-research.com/understanding-the-5-stages-of-prototyping-prl/
[5] https://www.cooperconsultingservice.com/understanding-prototype-development-phases/

– Која е моменталната фаза на развој? – ако сè уште нема идеја за дизајнот на производот, нема смисла да се продолжи со прототип на hi-fi. Потребни се доволно ресурси за да се започне со прототипи и фокус на движење по планираниот ред;

– Кои се интересенти за прототипот? – клиентите, инвеститорите, засегнатите страни, соработниците и, се разбира, крајните корисници, кои сакаат да видат различни делови од производот;

– Колкав е буџетот, колку време и ресурси има на располагање? – ако постојниот тим е зафатен со воспоставен производ, треба да се ангажираат дополнителни дизајнери или да се изработи нов прототип.

- **Дефинирање на барањата**

Барањата за производот се една од првите работи што треба да се дефинираат во процесот на развој. За прототипот, како компактна верзија на одреден производ, мора да се формулираат и барања, што претставува пообемна работа.

- **Организирање работилница/сесија**

За да се воспостават функционални барања за прототипот, треба да се организира работилница или сесија за размена на идеи, за побрзо да се скицира како да изгледа прототипот, да се дефинира што треба да се постигне и да се делегираат задачите и одговорностите.

- **Креирање кориснички интерфејси**

Процесот на дизајнирање на UX започнува со сеопфатно корисничко истражување и анализа, а потоа продолжува кон подготовка на навигацијата. Во изработката на прототипи сè се случува брзо, така што дизајнерите, главно, работат на претпоставки. Тие користат практични алатки за прототип за да создадат интерфејси кои го доловуваат саканиот кориснички тек.

- **Кодирање (ако е потребно)**

Дизајнерите може да се здружат со инженерите и да разговараат за обемот на работа. Архитектот на решенијата често е вклучен за да советува во врска со најисплатливите методи и технологии за задачата. Само инженерите однапред треба да знаат дека ќе работат на прототип и ќе го контролираат обемот на работа за да не го преинжинерираат.

- **Тестирање на употребливоста и собирање повратни информации**

Интервјуата со корисниците, далечински или лично, се вообичаени начини за набљудување на луѓето додека тие комуницираат со прототипот. Важно е корисниците да знаат дека тестираат прототип, бидејќи луѓето се посклони да дадат негативни повратни информации доколку не е целосно завршена работата. Овој метод овозможува собирање повеќе информации за проблемите што бараат поправање.

Една голема грешка што се прави кога се размислува за фазите на прототипирање е да се гледаат како линеарен процес. Во реалноста, повеќето напори за прототипирање се многу поциклични. Креаторот може да дизајнира прототип, да го прегледува и одново да го редизајнира. Тоа е крајната цел

на прототипот – да се создаде целосна визија за проектот, што ја докажува неговата ефикасност и инспирира доверба во концептот.[6]

Прототипите, особено функционалните, се корисни и важни. Но, тие имаат еден недостаток – нема да кажат дали ќе се продаде производот. Луѓето можат да кажат дали би го купиле или не кога ќе излезе. Затоа тестирањето и повторувањето се во континуиран циклус, а прототипите помагаат да продолжи овој циклус.

Заклучок

Прототипот е суштински дел од дизајнот на корисничко искуство (UX). Најчесто доаѓа по сесијата за бура на идеи или работилница во која се избираат идеи кои можат да ги задоволат потребите на корисниците. Прототипот е едноставен експериментален модел на идеја кој овозможува да се провери колку добро се совпаѓа со она што го сакаат корисниците. Ова се прави преку повратните информации што ги даваат тие.

Функционалните прототипи можат да помогнат да се докаже и да се усоврши дизајнот во ригорозни сценарија за тестирање. Со прототипи изработени од материјали за инженеринг во низа алтернативни технологии може да се открие како функционира одреден производ пред производството на пазарот. Главната предност на прототипот е тоа што го симулира вистинскиот производ и помага да се привлечат клиенти.[7]

Всушност, градењето функционални или работни прототипи е незаменливо и треба да се смета како неопходна фаза за време на процесот на воведување нов производ (НПИ). Всушност, честопати на нив се гледа како на „полиса за осигурување“ пред да се пристапи на скапо, масовно производство.

Conclusion

Prototyping is an essential part of user experience (UX) design. It usually comes after a brainstorming session or workshop in which ideas are selected that can meet the needs of the users. A prototype is a simple experimental model of an idea, which allows checking how well it matches with what users want. This is done through the feedback they provide.

Functional prototypes can help prove and refine a design in rigorous testing scenarios. With prototypes made from engineering materials in a range of alternative technologies, it is possible to discover how a particular product performs before production on the market. The main advantage of prototyping is that it simulates the real product and helps attract customers.

Building functional or working prototypes is indispensable and should be considered as a necessary phase during the New Product Introduction (NPI) process. In fact, they are often seen as an "insurance policy" before resorting to expensive mass production.

[6] https://www.pacific-research.com/understanding-the-5-stages-of-prototyping-prl/
[7] https://mockitt.wondershare.com/prototyping/prototype-development.html

Користена литература

1. Bahr, B., Prototyping of User Interfaces for Mobile Applications, Springer, 2017.
2. Levy, J., UX Strategy: How to Devise Innovative Digital Products that People Want, O’Reilly Media, 2015.
3. https://www.itpedia.nl/mk/2022/03/02/wat-is-een-prototype/.
4. https://www.ni.com/en/solutions/design-prototype/7-steps-in-creating-a-functional-prototype.html.
5. https://www.cooperconsultingservice.com/understanding-prototype-development-phases/.
6. https://www.pacific-research.com/understanding-the-5-stages-of-prototyping-prl/.
7. https://mockitt.wondershare.com/prototyping/prototype-development.html.

ИНДИСКА МУДРОСТ И ЕТИКА

UDC: 233-428 *Прегледен труд*

Доц. д-р Зоран Крстевски

Факултет за економски науки, Европски Универзитет – Скопје, Република Северна Македонија

Апстракт

Етиката е исклучително битна за воспоставување внатрешен мир и за придвижување кон позитивните патеки на постоењето. Не постои религија во која не се инкорпорирани начелата на етиката, духовниот развој, љубовта и хармонијата. Прашањата за доброто и злото, за вечното и минливото, за наградата и казната, за судбината и слободната волја се дел од учењата на сите големи религии. Верата непосредно го инспирира човекот за правилно живеење и морално постапување. Сите големи религии имаат свои вредности, така што корисно е да се запознаеме и со духовните и етички начела на различните религиозни конфесии. Клучната цел е да се укаже дека практикувањето на духовните вредности и себеспознанието се основа на севкупниот морал, на позитивните животни визии, на етичките норми и на секојдневното хармонично однесување. Индиските мудреци препорачуваат да се ослободиме од заблудите, да се спасиме од незнаењето и да се фокусираме кон мирот и хармонијата. Лозунгот на хиндуизмот гласи: „Ако човекот не се познава себеси, незрел е"! Тоа подразбира, дека главната задача на луѓето е духовно да се разбудат и да станат свесни за своите слабости, но и за можностите што ги поседуваат - постојано да учат и да созреваат како личност!

Клучни зборови: *добро; етика; вера; хиндуизам; мудрост; себеспознание; мир*.

INDIAN WISDOM AND ETHICS

Abstract

Ethics is extremely important for establishing inner peace and moving towards positive paths of existence. There is no religion in which the principles of ethics, spiritual development, love and harmony are not incorporated. The questions of good and evil, of the eternal and the transient, of reward and punishment, of fate and free will are part of the teachings of all great religions. Faith inspires a person for right living and moral behaviour. All major religions have their own values, so it is useful to become familiar with the spiritual and ethical principles of different religious denominations. The key goal is to indicate that the practice of spiritual values and self-knowledge are the basis of overall morality, positive life visions, ethical norms and harmonious daily behaviour. Indian sages recommend that we get rid of delusions, save ourselves from ignorance and focus on peace and harmony. The motto of Hinduism is: "If a man does not know himself, he is immature"! This implies that the main task of people is to wake up spiritually and become aware of their weaknesses, but also of the possibilities they possess - to constantly learn and mature as a person!

Keywords: *good; ethics; faith; Hinduism; wisdom; self-knowledge; peace*.

Вовед

Животната филозофија произлезена од Истокот, во голема мера, се разликува од светогледот карактеристичен за луѓето од Западот. Источниот човек отсекогаш бил посклон кон духовноста, бидејќи на животот му пристапува посмирено и контемплативно (духовно го набљудува светот), избегнувајќи ја зависноста од страстите и робувањето на парите и кариерата.

Една од суштинските одлики на индиската филозофија се наоѓа во стремежот кон слобода и ненасилство. Главни корифеи на теоријата на ненасилството биле древниот индиски етички реформатор Џајна и современиот духовен и политички водач на индискиот народ, Махатма Ганди.

Хиндуизмот нè учи дека човекот треба да ги контролира своите нагони, да развива толеранција и да манифестира висока форма на ненасилство (која ја нарекуваат ахимса). Принципот на ахимса е најразработен во џаинизмот, но е заеднички за сите индиски системи. Ахимса е принцип на даје (сомилост, емпатија и милосрдие) и претставува одговорност и ефективно средство за ослободување од себичните пориви на егото. Овој принцип е базична норма на индивидуалната етика. Џајна тоа го прикажал со препораката: „Вистинскиот верник не смеел да се повредува ниту себеси ниту да повредува друг човек, а исто така и ниедно суштество кое има душа“. Се потенцирало дека ненасилството треба да се практикува и преку говорот. Празното зборување, озборувањето и лажењето треба да се одбегнуваат, како и лицата кои искажуваат навредливи зборови и манифестираат лошо однесување.

Џајна патувал низ цела Индија и проповедал алтруизам, емпатија, трпеливост и воздржаност од телесни страсти. Ги препорачувал етиката, молитвата и медитацијата како најдобар метод за доаѓање до просветление. Главното морално начело на џаинистичката етика е: „Давај живот, не земај го“[1]!

Еден од најголемите почитувачи и практикувачи на ахимсата, Махатма Ганди (по мајка, потекнува од џаинистичко семејство), има кажано: „Ненасилството претставува совршенство. Ненасилството е активен израз на добронамерност кон секое живо суштество. Тоа е чиста и неизвалкана љубов“. За вредносните начела на ненасилството, освен во индиските свети списи, пишувано е и во Библијата и во Коранот.

Сите големи етички системи проповедаат апсолутна несебичност како цел и духовна посветеност како темел на животот. Сомилоста и сочувството се основа на христијанската етика и главни обележја на себеосознаените и позитивни личности. Кога им помагаме на другите, всушност, си помагаме и на самите себеси. Современото живеење исполнето со многу борби, проблеми и неправди, предизвика повеќето од луѓето да доживуваат лични кризи, неизвесност и неспокој. На таквите поединци им е потребна помош, пред сè низ разбирање, поттик и поддршка. Емпатијата, сомилоста и грижата се клучни категории на хуманото постапување. Не постои религија која не ги застапува овие вредности.

[1] Џаинистичката религиозна група во Индија денес има над три милиони верници, многу од нив се успешни интелектуалци и високо етаблирани граѓани во индиското општество.

1. Развојот на индиската мисла

Филозофските и религиозни учења, произлезени од Истокот, даваат широки размисли за етичката мудрост и за духовните вредности на животот. Индија, заедно со Персија, Месопотамија, Кина и Египет се едни од најважните подрачја од каде што започнал процесот на цивилизациски развиток. Во своите свети списи, Индија му дала на светот бесмртни знаења, кои и денес претставуваат патоказ на правилното живеење. Со етиката и верата како основни духовни сили, човекот ги воспоставува вредностите и ја гради смислата на своето постоење. Големите учители од Индија зборуваат за развивање на силата на вербата и волјата за да можеме да се бориме против искушенијата и за развивање на етиката за да изградиме хармонични односи со другите луѓе.

Во почетните фази од развојот на индискиот дух особена важност се придавало на барањето на конечната цел на животот, на осознавањето на причините и законите на феномените и на патот што води кон вистината (сатја), а многу помалку на догмата или на откровенијата. Главната река на индиската култура течела во четири струи: веда, пурана[2], будизам и џаинизам. Изворот е во височините на индиската вера и свест за духовните основи на постоењето произлезени од хиндуизмот (санатана дарма[3]), кој е главна религија и филозофија во Индија, а се одликува со верување во многубоштво и реинкарнација.

Древниот општ термин за религија во Индија бил Arya dharma. Ариец се однесувал на луѓе кои имале благородно потекло. Централна идеја на древната индиска цивилизација и индоаријска култура, била дарма, која е нешто многу повеќе од религија или вера. Дарма е етички поим кој во себе вклучува придржување до вистината, правичноста, нечинење насилство и цела низа човекови должности и одговорности, како спрема себе, така и кон другите луѓе. Поимот дарма (морална должност) е во заемен однос со поимот карма (последица од дела). Дарма и карма се еден дел од rita[4] (вистина или космички поредок) - основна етичка законитост која управува со животот на универзумот и со сето она што во него постои. Според Ведската мисла светот се одржува преку неумоливиот закон рита. Тоа е морален закон на светот кој укажува дека секое поединечно дело влијае на целината. Терминот рита може да го поврземе и со учењата од периодот на ренесансата (епоха на преродбата во Европа во XIV-XVI век), за корелацијата на микрокосмосот (човекот) со поредокот во макрокосмосот (интелигибилна димензија). Тоа значело дека човекот треба да се приспособи на космичката законитост и доколку е етички исправен, тогаш добрите последици неизбежно ќе пристигнат. Терминот рита е сроден и со старогрчкиот израз за морална доблест и извонредност - *арете*. Во некои контексти, арете е поврзан со знаењето, а за кое Аристотел сметал дека е највисока човекова способност и форма на среќа. За Сократ

[2] Пурана се однесува на санскритската литература која ја зачувува огромната културна историја на древна Индија, вклучувајќи историски легенди, религиозни церемонии, различни уметности и науки.
[3] Санатана дарма може да се преведе како „природен и вечен начин на живеење" или стара вера. Всушност, санатана дарма нашироко се смета за оригинален термин што се користи за да се опише она што сега го знаеме како хиндуизам. Санатана дарма го опфаќа списокот на морални должности и практики со кои мора да се придржуваат сите хиндуисти. Оваа листа на практики вклучува доблести како што се: чесност, добра волја, трпеливост и дарежливост. Следењето на овие категории на човекот му овозможуваат да достигне мокша, состојба на духовно ослободување, самоспознавање и просветлување.
[4] Концептот на рита е поврзан со доктрините за дарма (морална должност) и карма (акумулирани ефекти од добри и лоши дејства).

и за кинескиот филозоф Конфуциј, најголема мудрост е кога знаеме дека знаеме (знаење за самото знаење), но и кога знаеме дека не знаеме.

Со терминот Arya dharma можат да се опфатат сите вери кои произлегле во Индија; него го употребувале и будистите и џаинистите, како и почитувачите на Ведите. Буда својот пат кон спасението го нарекол „Аријска патека". Будизмот и џаинизмот не се исто што и хиндуизам (браманизам). Тие се создадени во Индија и претставувале интегрални делови на индискиот живот, култура и филозофија. Будистите и џаинистите во Индија се целосен производ на индиската мисла и култура, но не се хинду по вера. Затоа, сосема е погрешно за индиската култура исклучиво да се употребува изразот „хиндуизам", дури и ако се мисли на далечното минато. Ганди потенцирал дека хиндуизмот е религија на вистината и дека вистината треба да се бара со ненасилни средства[5] .

Хиндуизмот е збир на религиозни и филозофски учења настанати на индискиот потконтинент, додека будизмот е доминантна духовна традиција во Кина, Тибет, Јапонија, Виетнам, Непал, Шри Ланка, Кореја и Индокина. За разлика од хиндуизмот, во кој разликуваме различни правци (на пример шиваисти кои се следбеници на Шива или ваишнави - следбеници на Вишну), будизмот води потекло од еден единствен основач, Сидарта Гаутама или Буда, кој живеел во средината на VI век пр.н.е. Основни гранки на будизмот се хинајана и махајана; од нив правецот хинајана (малото возило) повеќе инсистира на строго придржување кон догмите и нагласување на мудроста (архат), додека махајана-будизмот (големото возило) ја нагласува важноста на сомилоста и директното спознание. Тој е означен и како пат на бодисатвите (духовно просветлени битија). Се состои од два дела: сутра (кратки афоризми) и тантра (текст, систем, метод, практика). Ова учење е познато и како тантрички будизам.

Додека хиндуизмот обилува со митологија и ритуали, будизмот во голема мера е обоен психолошки и зборува за состојбата на човековиот дух, неговото страдање, неговите желби и врзаноста за нив. Тој укажува на изворот на страдање и начинот на избавување од вечниот круг на раѓања и умирања (сансара). Суштината на учењето на Буда и смислата на неговите активности биле насочени кон моралното усовршување на човекот. Затоа, се смета дека, во основа, будизмот е етичко-филозофско учење со мали примеси на религиозност.

Буда ја исфрлил ритуалната побожност и настојувал да развие етичко учење за морален препород на човекот. За разлика од христијанството, тој препород би се засновал на самиот човечки напор, без посредништво на божествата, така што со право будизмот се нарекува религија без Бог. Токму таа индиферентност кон ритуалите и церемониите кои потекнуваат од древната религија и исклучувањето на улогата на Бог во човековото спасение, биле причина што будизмот не успеал да се одржи во Индија[6] .

Во индиската филозофија се истакнуваат две основни цели, мисли и акции: прифаќање на животот со сите негови задоволства, болки и страдања, или воздржување од сите задоволства што водат кон болки и страдања. Првиот пристап укажува дека светот треба да го прифатиме таков каков што е и да се обидеме да ги уживаме сите негови многубројни убавини, но и противречности. Впрочем, во

[5] Dževaharlal Nehru, *Otkriće Indije.* (Beograd: Rad, 1984), str. 68.
[6] Vuko Pavićević, *Sociologija religije* (Beograd: BIGZ, 1988), str. 209.

древна Индија наоѓаме силно радување на животот и природата, задоволство во актот на живеење, развој на уметноста, музиката, книжевноста, песната, играта, сликарството и театарот, па дури и експлицитни рафинирани гледишта за односот помеѓу половите.

Џавахарлал Нехру потенцирал дека е погрешна тезата на одредени истражувачи дека индиската мисла и култура го застапува начелото на негација, а не афирмација на животот. Тој сметал дека индиската култура никогаш не придавала голема важност на гледиштето за негација на животот, иако постоеле одредени филозофски струи што го застапувале тој правец, но не во мера како што тоа се правело во христијанството[7].

За разлика од хиндуистичкиот пристап кон животот, будизмот и џаинизмот многу повеќе тежнееле кон воздржување од световните уживања, така што во одредени периоди од индиската историја имало случаи кога мнозина искушеници се повлекле во будистички вихари (манастири). За будизмот е карактеристично што го застапува учењето на средната патека (златната средина). Филозофската основа на џаинизмот, пак, е многу порадикална и се залага за аскетизам и откажувања од телесни страсти, претерувања и задоволства.

Најраните пишани стихови (учења) на древната индиска мисла се поврзани со светите книги Веди[8]. Во нив се сочувани знаењата на древните Индијци (Ариевци) за основните проблеми на битието, за развојот на човековиот дух и за моралното и духовно воздигнување на луѓето. Во индиските Веди ја наоѓаме најраната вистинска претстава за Бог и за целовитоста на постоењето креирано низ практикување на верата. „Ведите напишани на санскрит, се најстарите религиозни писанија на хиндуистите и не се една единствена творба, туку монолитна литература од различни жанрови која се создавала во текот на поголем временски период“[9].

Риг Веда (Мудри стихови) е најраната од четирите Веди (Сама Веда, Јаџур Веда и Атхарва Веда) и еден од најважните текстови на хинду традицијата. Тоа е древна индиска света збирка на ведски санскритски химни и поетски творби посветени на боговите (девите) во хиндуизмот. Ведските учења усно биле пренесувани од древните мудреци (риши), чија мудрост била плод на духовно (интуитивно) проникнување во тајните на постоењето. Во Ведите е запишано дека целите на животот се сведени на три аспирации: желба за живот; желба за просперитет и желба за живот по смртта. Желбата за живот значи желба за здравје, бидејќи без добро здравје е невозможно да уживаме во животот и да ги постигнеме своите цели.

2. Пат кон себеспознание

Во Индија, како и во Кина, учeноста и ерудицијата исклучително биле ценети, бидејќи се сметало дека високиот степен на знаење и добродетелта се во тесна корелација. Во индиската филозофија се потенцира дека незнаењето (авидја) и копнежот се причина за сите болки, страдања, заблуди и грешки со кои човекот го нарушува космичкиот закон. Се потенцира дека незнаењето е

[7] Džavaharlal Nehru, op.cit., str. 74.
[8] Сарвепали Радакришнан, авторот на двотомната *Индиска филозофија* смета дека Ведите потекнуваат од околу 1500 год. пр.н.е.
[9] Ингрид Холцхаузен, *Светската мудрост* (Скопје: Матица македонска, 2007), стр. 83.

најголемиот непријател на доброто постапување. Слични согледби наоѓаме и во антрополошкиот период на античката филозофија. Сократ укажал дека не може да постапуваме праведно ако не знаеме да направиме разлика помеѓу доброто и лошото; вистинското и лажното; трајното и минливото. Неговата главна теза е дека знаењето е добро, а незнаењето е зло.

Во психолошките мотиви на индиската спекулација (умствено, интуитивно спознавање) акцентот е ставен на човековиот стремеж да се запознае самиот себе, да ги испита сопствените сили и способности и да ја открие својата скриена и таинствена потсвест. Себеспознанието на човекот и устројството на универзумот се исклучително значајни во развојот на филозофската и теозофска мисла на Индија. Боговите се покоруваат на човековата волја ако тој ги познава и ги извршува ритуалните прописи, принесува жртва според одредени правила и умее во себе да предизвика оган на аскеза (тапас). Се сметало дека човекот ги надвишува сите нешта и ништо не е повеличествено од него самиот. Затоа, човекот, а не светот се наоѓал во средиштето на истражувањата[10].

Ведите се надополнети со Упанишадите[11], во кои е содржана сржта на учењето Веданта[12] и е прикажана тајната врска меѓу човечката душа - Атман, и апсолутната душа - Браман (како извор на универзумот и негова водечка сила). Слично на мотото на Делфискиот оракул „Познај се самиот себеси", во упанишадите се разгледуваат прашањата за духовната насоченост на човекот кон себеспознавањето, кон вистината и кон правилното постапување. Главниот стремеж бил насочен кон етиката на индивидуалното совршенство така што се потенцирало дека не вреди филозофското знаење без совладување на сопствените слабости. Упанишадите ги опишуваат поединците кои ја оствариле духовната цел на животот како мирољубиви и истоветни со Бог (Išvara), што подразбира дека се во совршена хармонија со луѓето и природата и токму затоа во непоматена заедница со Бог. Клучните напомени и доктрини на Упанишадите гласат: „Животот е бескраен, извонреден (Prano virat); односно патот кон божественото е поплочен со вистина". Тоа значело дека сржта на извонредното живеење е да бидеме здружени во знаење, љубов и вистина и преку духот и срцето да се спознаеме и да се оствариме во сеприсутниот Бог (Браман).

Упанишадите упатуваат на најголемото богатство - знаењето кое единствено останува и по смртта, бидејќи придонесува и за понатамошните отелотворувања, или ако човекот успеал да се осознае себеси, тој го прекинал кругот, ја остварил конечната слобода.

Стекнувањето знаење, како и секое друго постигнување, бара воздржување, жртва и инвестирање во личниот развој. Затоа, во Индија мошне застапена е идејата дека само со вежбање и на телото и на духот може да се постигне вистински напредок во животот. Во Кина едукацијата на децата почнува од најмала возраст, а практикувањето утрински вежби (*таи чи чуан*) за физичко и ментално здравје е претворено во традиција (ритуал).

[10] Đuzepe Tuci, *Istorija indijske filozofije* (Beograd: Nolit, 1982), str. 51.

[11] Класичните упанишади се создавани од 800 до 200 година пр.н.е. и претставуваат збирка на филозофски стихови со кои се завршуваат Ведите и во кои се изнесуваат главните, оригинални филозофски коментари на хиндуистичките списи.

[12] Веданта е еден од шесте системи на индиската филозофија кои настојуваат да го заштитат учењето на Упанишадите и проповедаат апсолутна еднаквост на сите суштества. Најистакнат застапник на Веданта бил Шанкара кој напишал коментари на десет упанишади. Филозофските погледи на Шанкара биле насочени кон извесно негирање на светот и повлекување од нормалните активности, со цел барање на слободата во самиот себе - како крајна цел на секое битие.

Состојбата на душата е аспектот на кој Древните Индијци посветувале најголемо внимание. Умот е подреден на духот, а духот треба да биде во корелација со душата. За да се чувствуваме добро со самите себе неопходно е позитивно да размислуваме, правилно да дејствуваме и да постигнеме хармонија на личноста. Во основата на сите религиозни верувања е стремежот за постигнување на мирот во душата и за остварување на својата животна мисија. Со практикување на доброто се приближуваме кон Бога, а со предавањето на ниските страсти, со врзаноста за минливоста на телото, со фокусот кон предметното и со негативните определби се оддалечуваме од Бога.

Според хиндуизмот, целта на човечкиот живот е во осознавањето на Бог, а целта на индиската филозофија е да подучува за патот што води кон себеспознанието, позитивните вредности и божествената сеприсутност. Тоа може да се постигне со следење на својот духовен учител (гуру), кој е опишан како оној што ја растерува темнината и трасира *садана* (пат на духовната дисциплина и морални упатства). „За Рабиндранат Тагоре, садана значела остварување на егзистенцијалната смисла на животот, а современиот веданта филозоф Мадхавананда изразот садана го дефинирал како аскетско прочистување“[13].

Патот кон себеспознанието е клучна цел за сите големи религии и спиритуални учења. Тие на својствен начин ги определуваат неопходните духовни практики што водат кон осознавање на нашата вистинска природа. Пробудената свест или просветлување во будизмот се нарекува нирвана; во зен будизмот се нарекува саншо (моментално духовно себеосознавање) или сатори (трајно себебудење); во Библијата се нарекува откровение, а во гностицизмот[14] меуна (доживување „јас сум јас“) или аина (доживување „јас сум празнина“). Во хиндуизмот високата духовна свест (самореализација) се нарекува самади.

Во учењето на Буда голем нагласок се става на ослободувањето од заблудите и будењето на сопствените духовни потенцијали. Зен будистите од Јапонија развиле медитативна практика наречена зазен[15], која со внатрешно проникнување и доживување на празнината овозможува просветление. Духовната реализација произлегува од поедноставувањето на животот и од согледувањето на празнината како најдлабока суштина на битието. Низ тој процес, ние стануваме духовно слободни, бидејќи се ослободуваме од внатрешниот набој и од врзаноста за нештата. Клучот е да ги испразниме своите емоции од лоши и неубави доживувања, за да можеме на нивното место да внесеме позитивни чувства и хармонични искуства.

За сите духовни учења е основно да се тргне кон патот на просветлувањето, но дали е клучно и да се пристигне на целта? Тоа е помалку важно, бидејќи самиот пат кон просветление е доволен човекот да се почувствува духовно смирен и осознаен. Патувањето кон целта самото по себе е просветление, затоа што вистинскиот духовен патник не го става нагласокот на добивката, туку на практичното задлабочување во искуството.

[13] Čedomil Veljačić, *Filozofija Istočnih naroda* (Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske, 1979), str. 23.
[14] Гностичкото учење потенцира дека до божествената вистина можеме да стигнеме со разум и висока духовна свест, наместо со слепа вера и празни ритуали.
[15] Најдлабока форма на зазен е шикатанза - будистички термин што означува „само седење“, односно да се прави нешто заради него самото. Ова е состојба без цел, без полза, без его, без намера и, како таква, совршена. „Кога јадам, јадам; кога спијам, спијам“.

Во будизмот патиштата на просветлената личност се објаснети низ терминот бодисатва - високо продуховено битие кое е дојдено на овој свет за да им помогне на луѓето да ги надминат страдањата и да постигнат внатрешно смирение и просветлување.

Себеспознанието е исклучително тешко остварливо, особено во овој свет исполнет со многу површни цели и лажни потреби. Во основа, секој разумен поединец има можност да оствари себеспознание, но малкумина го посакуваат. Од оние што го посакуваат, ретки се тие што истрајуваат во тој процес. Емоционалната и ментална рамнотежа е услов за самоспознание, како и постојаното духовно надградување.

Заклучок

Во индиската филозофија се потенцира дека низ самопрочистување, ментална дисциплина и духовно продлабочување секој може да допре до внатрешната хармонија. Хиндуистичката етика својата основа ја темели врз сфаќањето дека секој ја има можноста со трпеливо, смирено и разумно дејствување да се дистанцира од ниските страсти и негативните искушенија и да ги пронајде духовните сили на сопствената личност. Тоа се постигнува со морално усовршување и избегнување на негативните состојби и акции (гнев, завист, омраза, порочност, убиства, кражби, лажење...) Затоа, правилното постапување и извршувањето на должноста се наметнуваат како етички задачи и пропишани начела, кои секој духовно освестен поединец треба да ги следи и воспостави во животот. Хиндуистите сметаат дека со отфрлање на негативностите, во душата на човекот ќе се всели желбата кон мокша (крајно ослободување), кон воспоставување бесконечно единство со Браман. Тоа може да се постигне со практикување на ненасилството - ахимса (неповредување ни со мисла, ни со збор, ни со постапка), со самоспознание и со самопрочистување од копнежот по богатство, моќ и слава.

Со практикување на позитивните вредности ја чистиме својата карма, го хармонизираме телото и ја исцелуваме душата. Доколку фокусот го ставаме врз егото, ниските страсти, потребата за моќ и доминација врз другите, тогаш ниту ќе постигнеме внатрешен мир, ниту ќе успееме да се спасиме од лошите кармички последици произлезени од своите лоши постапки.

Хиндуизмот потенцира дека сите ние плаќаме цена за работите што ги правиме погрешно, а христијанството укажува дека секој ќе одговара пред божјиот суд: „за нештата што ги шири, што ги размислува и што ги практикува“. Двете религии се согласуваат во едно: направените добрини нема да останат невозвратени. Затоа, „прави добро и, на крајот, сè ќе биде добро“!

Conclusion

Indian philosophy emphasizes that through self-purification, mental discipline and spiritual deepening, everyone can reach inner harmony. Hindu ethics is based on the realization that everyone has the opportunity to distance themselves from low passions and negative temptations and find the spiritual forces of their own personality by patient, calm and reasonable action. This is achieved by moral improvement and avoiding negative situations and actions (anger, envy, hatred, viciousness, murder, theft, lying...) Therefore, correct

behaviour and the performance of duty are imposed as ethical tasks and prescribed principles, which each a spiritually aware individual should follow and establish in life. Hindus believe that by rejecting negativity, the desire for moksha (ultimate liberation), for the establishment of infinite unity with Brahman, will reside in the human soul. This can be achieved by practicing non-violence - ahimsa (non-injury by thought, word or deed), by self-knowledge and by self-purification of the desire for wealth, power and fame.

By practicing positive values we clear our karma, harmonize the body and heal the soul. If we focus on the ego, low passions, the need for power and dominance over others, then we will neither achieve inner peace, nor will we manage to save ourselves from the bad karmic consequences resulting from our bad actions.

Hinduism emphasizes that we all pay a price for the things we do wrong, and Christianity points out that everyone will answer before God's judgment: "for the things they spread, what they think, and what they practice." Both religions agree on one thing: the good deeds done will not go unrequited. Therefore, "do good and, in the end, all will be well"!

Користена литература

1. Auboyer, Jeannine. *Indija do VIII stoljeća.* Zagreb: Naprijed, 1978.
2. Besant, Ani. *Sedam velikih religija.* Beograd: Metaphysica, 2006.
3. Ганди, Махатма. *Пут ненасиља*. Београд: Гласник, 2008.
4. Холцхаузен, Ингрид. *Светската мудрост*. Скопје: Матица македонска, 2007.
5. Колер, Џон. *Ориентални филозофии.* Скопје: Зумпрес, 1996.
6. Крстевски, Зоран. *Патот на кармата*. Скопје, 2023.
7. Nehru, Džavaharlal. *Otkriće Indije.* Beograd: Rad, 1984.
8. Radhakrishnan, Sarvepalli. *Kalki or the Future of Civilization.* London: Kegan Paul, 1934.
9. Tagore, Rabindranat. *Sakupljanje plodova.* Beograd: Esotheria, 2017.
10. Tuci, Đuzepe. *Istorija indijske filozofije*. Beograd: Nolit, 1982.
11. Vasiljev, L.S. *Istorija religija Istoka*. Beograd: Novo delo, 1987.
12. Veljačić, Čedomil. *Filozofija istocnih naroda, 1-2*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.